

“βασιλεῖς”
από την θάλασσα;

οι περιπέτειες ενός πολιτικού όρου
από τους *qa-si-re-we* της Γραμμικής Β
στους *pa-si-le-se* της Κύπρου

ΑΘΗΝΑ 2009

© Β. Πανταζής, Αθήνα 2009
Βιθυνίας 123, Νίκαια 18453
τηλ. 6972268194
e-mail: vaggelispantazis@yahoo.gr

Απαγορεύεται η ολική ή μερική αναπαραγωγή του βιβλίου χωρίς την γραπτή άδεια του συγγραφέα.

ISBN: 978-960-931308-7

Ο συγγραφέας σπούδασε νομικά στην Αθήνα. Το 1998 αναγορεύτηκε διδάκτωρ Ιστορίας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο (η διατριβή του με θέμα *Ο προσανατολισμός στους αρχαίους Έλληνες* βαθμολογήθηκε με «άριστα»). Για τρία χρόνια δίδαξε *Ιστορία των Γεωγραφικών Ιδεών και Ιστορική Γεωγραφία της Ευρώπης* στο Πανεπιστήμιο του Αιγαίου. Εκτός από πολλά άρθρα του που είδαν το φως σε επιστημονικά περιοδικά, μέχρι τώρα έχουν εκδοθεί τα βιβλία του:

- (1989) *Χάρτες και Ιδεολογίες*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα
- (1996) *Ομηρική Γεωγραφία και Ομηρική Εποχή, Ι. Ο Εξομηρισμός της αρχαίας Ελλάδας και το πρόβλημα των Μυκηνών*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα
- (2002) *Η ομηρική Ζάκυνθος, οι «ιερές» Εχίνες και το μυστήριο του χαμένου Δουλιχίου*, εκδ. Περίπλους, Αθήνα
- (2006) *Όμηρος και Τροία. Ερμηνεύοντας τα νέα ευρήματα*, εκδ. Ινστιτούτου του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα

σ' αυτούς που με αγάπησαν, με στήριξαν και με στερήθηκαν,
καθώς ταξίδευα πολλά χρόνια μακριά τους,
στο απώτερο παρελθόν

και, φυσικά, πριν απ' όλους
στην Τασούλα
στην Έλλη
και στη Λένα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	6
I. Εισαγωγικά	7
II. Οι «βασιλείς» των επών	14
III. Τα προβλήματα των «βασιλέων» της Κύπρου	31
IV. Οι <i>qa-si-re-we</i> της Γραμμικής Β σύμφωνα με την κρατούσα άποψη	35
Προβλήματα και προτάσεις	39
1. <i>qa-si-re-we</i>	39
2. <i>ke-ro-si-ja</i>	47
3. <i>qa-si-re-wi-ja</i>	51
4. Οι <i>qa-si-re-we</i> και η θάλασσα	63
Συμπέρασμα	69
V. Από τους <i>qa-si-re-we</i> στους <i>pa-si-le-se</i>	73
VI. Προς ένα νέο ερμηνευτικό μοντέλο Οι «Λαοί της Θάλασσας» και το τέλος των καθεστώτων της Χαλκοκρατίας	75
Το status των «βασιλέων» της Κύπρου	83
VII. Μία νέα ανάγνωση αρχαίων μαρτυριών σχετικά με τους «βασιλείς» της Κύπρου	90
VIII. Μαρτυρίες από άλλες αρχαίες ελληνικές πόλεις	97
SUMMARY	115
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ I	
Τα σχετικά με τους «βασιλείς» κείμενα της Γραμμικής Β	119
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II	
Η κύλιξ του Αρκεσίλα	131
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	149

Ευχαριστίες

Ο συντάκτης του παρόντος είναι ευγνώμων στον διδάκτορα Αρχαιολογίας Γιώργο Δεληγιαννάκη για την στροφή του ερευνητικού του ενδιαφέροντος στην αρχαία Κύπρο (εξ ου και μία πρώτη μορφή του παρόντος ανακοινώθηκε στο 4^ο Παγκόσμιο Κυπρολογικό Συνέδριο την άνοιξη του 2008 στην Λευκωσία), στον διδάκτορα της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και άριστο γνώστη της Γραμμικής γραφής Β Χαράλαμπο Μαραβέλια για την διαρκή συνεισφορά γνώσεων και παρατηρήσεων που τον προφύλαξαν από διάφορα ατοπήματα, στους καθηγητές Γλωσσολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Ιωάννη Προμπονά και Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Σωτηρούλα Κωνσταντινίδου για την γενναιοδωρία με την οποία προσέφεραν τον χρόνο και τις εξαιρετικά χρήσιμες παρατηρήσεις τους, καθώς και την καθηγήτρια Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου των Ιωαννίνων Αριάδνη Γκάρτζιου, που έδωσε την δυνατότητα να τεθούν δια ζώσης στην κρίση συναδέλφων της και φοιτητών κάποιες από τις απόψεις που αναπτύσσονται εδώ. Εξαιρετικά χρήσιμες ήταν επίσης οι παρατηρήσεις του μόνιμου συνομιλητή διδάκτορα Αρχαιολογίας Χάρη Κουτελάκη, του αρχαιολόγου και φιλόλογου Οδυσσέα Μεταξά καθώς και του ερασιτέχνη –με την ακριβέστερη έννοια του όρου- ερευνητή της Γραμμικής Β Θεόδωρου Μακρίδη. Τον φίλο μου Απόστολο Παναγιωτόπουλο ευχαριστώ για την βοήθεια στην επεξεργασία εικόνων και την Εβίτα Ιωάννου για τις παρατηρήσεις της στο αγγλικό κείμενο. Η ευθύνη για το τελικό αποτέλεσμα θα πρέπει, φυσικά, να χρεωθεί στις ιδιοτροπίες του γράφοντος.

Ι. Εισαγωγικά

Τα διαρκώς συσσωρευόμενα αρχαιολογικά στοιχεία κάνουν ολοένα και πιο εμφανή την στενή σχέση των ηρώων των (για μας) «σκοτεινών χρόνων» και των ομηρικών επών με την θάλασσα -και με την Κύπρο.¹ Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη οι «βασιλείς» ήταν στεριανοί ηγέτες που ξανοίχτηκαν στη θάλασσα.² Μήπως όμως είναι καιρός να εξετάσουμε την αντίστροφη εκδοχή; *Μήπως οι «βασιλείς» ήταν θαλασσινοί που καταστάλαξαν στη στεριά;* Η επανεξέταση των πινακίδων της Γραμμικής γραφής Β σε αντιπαράβολη με τις πληροφορίες για τους βασιλείς της Κύπρου θα μας βοηθήσει στην επιλογή της πιθανότερης εκδοχής.

Αξεπέραστο εμπόδιο σε μια τέτοιου είδους επανεξέταση αποτελεί η περί «βασιλέως» παράσταση που είχαν διαμορφώσει οι Έλληνες της ιστορικής αρχαιότητας, μια στερεότυπη εικόνα που την έχουμε κληρονομήσει και που ωθεί ανεπαίσθητα και αναπόδραστα τη σκέψη μας σε μια δεδομένη ερμηνευτική διαδρομή. Η σύγχρονη πολιτειολογική ορολογία είναι εγκλωβισμένη στις αντίστοιχες έννοιες που διέπλεσε ο Αριστοτέλης, και κινείται ακόμη στην τροχιά που εκείνος την τοποθέτησε. Η αριστοτεχνική όμως αριστοτελική διάκριση των πολιτευμάτων είναι τυπολογικού και όχι ιστορικού χαρακτήρα. Άλλωστε, παρά την εκτεταμένη χρήση παραδειγμάτων από διάφορους τόπους και χρόνους, ο φιλόσοφος δεν διέθετε κάποια αξιόπιστη ιστορία (πόσο μάλλον προϊστορία) των θεσμών που επισκοπούσε -θα έπρεπε συνεπώς να την

¹ Βλ., ενδεικτικά: J. Carter /S. Morris 1995, όπου ιδίως H. Catling: 123-36, S. Deger-Jalkotzy /I. Lemos 2006, O. Dickinson 2006a, 2006b, E. Alram-Stern /G. Nightingale 2007.

² Όπως το αποδίδει λαμπρά ο τίτλος του άρθρου του J. P. Crielaard: «*Basileis at sea...*» (2006), τίτλος που έδωσε ένα από τα βασικά εναύσματα τούτης της εργασίας.

επινοήσει. Θεωρώντας εξ ορισμού δεδομένο ότι γνήσια «βασιλεία» είναι η μοναρχία, αναζήτησε τον πυρήνα της καταγωγής της στην πρώτη «φυσική» μονοπρόσωπη εξουσία, την πατρική. Με ένα τέτοιο σκεπτικό εντόπισε τις απαρχές της στον γενάρχη του οίκου, απ’ όπου προήλθε αρχικά η κώμη, η οποία υποτίθεται πως μετεξελίχθηκε σταδιακά στην γνωστή πόλη:

«Μάλιστα δὲ κατὰ φύσιν ἔοικεν ἡ κώμη ἀποικία οἰκίας εἶναι, οὐς καλοῦσί τινες ὁμογάλακτας, παῖδάς τε καὶ παιδῶν παῖδας. Διὸ καὶ τὸ πρῶτον ἐβασιλεύοντο αἱ πόλεις, καὶ νῦν ἔτι τὰ ἔθνη· ἐκ βασιλευομένων γὰρ συνῆλθον· πᾶσα γὰρ οἰκία βασιλεύεται ὑπὸ τοῦ πρεσβυτάτου... καὶ τοῦτ’ ἐστὶν ὃ λέγει Ὅμηρος “θεμιστεύει ἕκαστος παιδῶν ἢ δ’ ἀλόχων”» (*Πολιτικά* 1.2, 1252b).

Εντούτοις, παρά την πειστική της ευλογοφάνεια, η αναγωγή της «βασιλείας» στην *patría potestas* δεν έχει καμία ιστορική βάση και έγινε αποκλειστικά με όρους λογικής συναγωγής. Στα πλαίσια μάλιστα της υποθετικής αυτής συναγωγής, έχοντας εξ (αναποδείκτου) ορισμού εξισώσει το «θεμιστεύειν» με το «βασιλεύειν» και συνδέσει καταγωγικά την «βασιλεία» με την πατρική εξουσία, ο Αριστοτέλης έκρινε αυτονόητο πως ο Δίας ήταν «βασιλεύς» όλων -και κατά τον Όμηρο, αφού ο ποιητής τον χαρακτηρίζει πατέρα θνητών και αθανάτων:

«ἢ δὲ τῶν τέκνων ἀρχὴ βασιλική... Διὸ καλῶς Ὅμηρος τὸν Δία προσηγόρευσεν εἰπῶν “πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε” τὸν βασιλέα τούτων ἀπάντων» (*Πολιτ.* 1.12, 1259b).³

³ Πρβλ. Αριστ. *Πολιτικά* 1.2.25, 1252b: «Καὶ τοὺς θεοὺς δὲ διὰ τοῦτο πάντες φασὶ βασιλεύεσθαι, ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ μὲν ἔτι καὶ νῦν οἱ δὲ τὸ ἀρχαῖον ἐβασιλεύοντο, ὥσπερ δὲ καὶ τὰ εἶδη ἑαυτοῖς ἀφομοιοῦσιν οἱ ἄνθρωποι, οὕτω καὶ τοὺς βίους τῶν θεῶν».

Του διέφυγε όμως ότι, παρά τις πάμπολλες αναφορές τους στον πρώτο των θεών, τα ομηρικά έπη ουδέποτε τον χαρακτηρίζουν «βασιλέα» -κάτι που, όπως θα δούμε πιο κάτω ούτε τυχαίο ούτε ασήμαντο είναι. Ως εκ τούτου ο Αριστοτέλης δεν διερωτήθη, μήπως οι ρίζες του συγκεκριμένου όρου ανάγονται σε κάποιο ιδιαίτερο ή και μοναδικό ιστορικό και κοινωνικό περιβάλλον άσχετο προς την *patria potestas*,⁴ π.χ. σε κάποια επαγγελματική δραστηριότητα άλλων τόπων και καιρών, δραστηριότητα που οι περιστάσεις έφεραν στο κέντρο της κοινωνικής ισχύος.

Δεν ήταν ο μόνος. Τον όρο «βασιλεύς» οι αρχαίοι Έλληνες προσλαμβάνουν, όπως και πολλούς άλλους, κυρίως μέσω των επών. Τον προσλαμβάνουν όμως παραμορφωτικά: καθώς ο ομηρικός κόσμος αφενός έχει υπέρ το δέον εξιδανικευθεί και αφετέρου διαφέρει σημαντικά από τον δικό τους, πολλοί ομηρικοί όροι που δεν κατανοούνται πλήρως αποκτούν ένα δοτό νόημα, αυτό που φαίνεται εύλογο στους ίδιους τους λόγιους της ιστορικής αρχαιότητας και ταιριαστό στο μεγαλείο των επών και των πρωταγωνιστών τους. *Εκείνο που κυρίως οδήγησε σε παρανόηση και-ριων ομηρικών όρων ήταν το ίδιο το κύρος του Ομήρου και το κύρος που απέκτησαν χάρη σ' αυτόν οι ήρωες, οι τίτλοι τους και τα ενδαιτήματά τους.* Και έτσι, ανεπαίσθητα και αναπόφευκτα απέδωσαν στον ίδιο τον ποιητή τις δικές τους παρανοήσεις.

Ένα παράδειγμα για το πώς μπορεί να συνέβη κάτι τέτοιο μας παρέχουν τα «σκιόεντα μέγαρα»,⁵ κάτω από τους θόλους των οπείων τρωγόπιναν απολαμβάνοντας τις μελοποιημένες αφηγήσεις

⁴ Οι νεότεροι ερευνητές που ακολουθώντας των Αριστοτέλη αναζητούν την καταγωγή της «βασιλείας» γενικά στους *big men* ή την ρίζα του όρου στη λέξη «βάσις» είναι περισσότερο αδικαιολόγητοι, καθώς ανήκουν σε μια περισσότερο υποψιασμένη εποχή.

⁵ Το συγκεκριμένο θέμα εξετάζεται διεξοδικά μεταξύ άλλων στο (ακόμη ανέκδοτο) πόνημα του γράφοντος με τίτλο *Ομηρικοί γλῶσσαί*.

των αιιδών οι «βασιλεῖς» του Ομήρου.⁶ Η λέξη «μέγαρα» χρησιμοποιούνταν από παλιά και για τα «κατάγαια» σπήλαια, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από την στενή σύνδεσή της με την λατρεία χθονίων δυνάμεων.⁷ Πώς όμως να δεχτούν οι αρχαίοι ομηριστές ότι οι οίκοι των «διογενῶν» ηρώων τους χαρακτηρίζονταν με λέξη που ταιριάζει περισσότερο στις τρώγλες αγρίων ζώων; Φυσικό ήταν να υποθέσουν πως υπήρχαν δύο εντελώς όμοιες λέξεις «μέγαρον» με διαμετρικά διαφορετικό όμως νόημα. Παρετυμολογώντας μάλιστα τα «μέγαρα» των «βασιλέων» από τη λέξη «μέγας», απέδωσαν το ομηρικό λογοτυπικό επίθετό τους «σκιόεντα» στην μακρά σκιά που έρριχνε ο υψηλός τους όγκος.⁸ Η ερμηνεία αυτή δείχνει πως η ομηρική λέξη «μέγαρα» τον καιρό των σχολιαστών είχε συνδεθεί με τη λέξη «μέγεθος», πιθανώς επειδή

⁶ «Σκιόεντα» χαρακτηρίζονται στα έπη, εκτός από τα όρη (Α 157, ε 279 = η 268) και τα νέφη (Ε 525, Λ 63, Μ 157, θ 374, λ 592), τα μέγαρα εφτά φορές: α 365 = δ 768 = σ 399, κ 479, λ 334 = ν 2, ψ 299.

⁷ Ενδεικτικά: Πορφύριος, *Περὶ τοῦ ἄντρου πῶν νυμφῶν*, 6.20: «...ὡς γὰρ τοῖς μὲν Ὀλυμπίοις θεοῖς ναοὺς τε καὶ ἔδη καὶ βωμοὺς ἰδρῦσαντο, χθονίοις δὲ καὶ ἥρωσιν ἐσχάρας, ὑποχθονίοις δὲ βόθρους καὶ μέγαρα...». Ησύχιος: «μέγαρα· οἱ μὲν τὰς κατωγείους οἰκήσεις, καὶ βάραθρα. οἰκία. καὶ θεῶν οἴκημα. τινὲς δὲ καταστέγους οἰκήσεις». Σχόλια σε Κλήμεντα Αλεξανδρινό: «μεγαρίζοντες] μέγα-ρα καλοῦσι τοὺς βόθρους· μεγαρίζοντες οὖν ἀντὶ τοῦ θύοντες.» Ευστάθιος, *Οδύσ.* 13.38: «Μέγαρον δὲ ὡς ἐν ρητορικῶ ἀναφέρεται λεξικῶ, οὐ μόνως τὸ κοινῶς, ἀλλὰ καὶ ἰδικῶς μέγαρα, κατάγαια οἰκημάτ’ αἰ φησι ταῖν θεαῖν ἡγουν Δήμητρος καὶ Περσεφόνης. Αἴλιος δὲ Διονύσιος φησὶ καὶ ὅτι μάγαρον οὐχὶ μέγαρον, εἰς ὃ τὰ μυστικὰ ἱερὰ κατατίθενται.»

⁸ Ευστάθιος, *Οδύσ.*: «Σκιόεντα δὲ μέγαρα ἢ τὰ μεγάλην σκιάν ἀποτελοῦντα διὰ τὸ πολὺ τοῦ ὕψους... ἢ τὰ χάριν σκιάς γεγονότα. οὐ γὰρ μόνον χειμῶνος ἀλεωρῆ τὸ μέγαρον, ἀλλὰ καὶ καύσωνος.» «Τὰ μεγάλην ἀποτελοῦντα σκιάν διὰ τὸ ὕψος. ἢ τὰ σκιδῶδη, τὰ κωλυτικὰ καύσωνος καὶ χειμῶνος, πρὸς ἀντιδιαστολὴν τῶν ὑπαιθρίων οἰκημάτων, οἷα τῶν ἀσκεπῶν ἡλιακῶν.» Απολλώνιος, *Λεξικὸν ομηρικόν*: «καὶ τὰ μέγαρα σκιοέντα, ἦτοι σύσκια ἢ μεγάλα, ἐπεὶ τὰ τοιαῦτα μεγάλην σκιάν ἐπέχει.»

αναφερόταν αποκλειστικά σε δώματα αρχοντικά, και συνεπώς μεγάλα –συνειρμός που προφανώς ενθαρρυνόταν από την συμπτωματική ομοιότητα των λέξεων «μεγάλα» και «μέγαρα». Τους διέφυγε όμως ότι ο ποιητής αποδίδει το επίθετο αυτό αποκλειστικά στο εσωτερικό των «μεγάρων», το οποίο, θολωτό και χωρίς μεγάλα (ή και χωρίς σχεδόν καθόλου) παράθυρα, ήταν φυσικό να μοιάζει με επιβλητικό σπήλαιο, στις σκοτεινές κόγχες του οποίου αντηχούσαν οι φωνές των συνδαιτημόνων.⁹ Την παρεξήγηση αυτή των αρχαίων «ομηριστών» την υιοθέτησαν ακόμη και κορυφαίοι ερευνητές¹⁰ και γλωσσολόγοι¹¹ της εποχής μας.

Συμπερασματικά, το πρόβλημα με το νόημα των «μεγάρων» προέκυψε από την (παρ)ερμηνευτική «αναβάθμιση» των σπηλαιωδών εσωτερικών χώρων σε μεγαλειώδη «ανάκτορα». Με την σειρά του όμως τούτο προέκυψε από την «αναβάθμιση» των ομηρικών ηρώων σε μονάρχες, κάτι που φάνταζε αυτονόητο για τους αρχαίους «ομηριστές»: *δεδομένου ότι οι «βασιλείς» -και ιδίως οι «σκηπτούχοι βασιλείς»- κατείχαν την ανώτατη θέση στον κόσμο των δυσθεώρητων και θεόρατων «διογενών» επικών ηρώων, οι αρχαίοι λόγιοι υπέθεσαν πως ο άξιος του τίτλου του «βασιλεύς» δεν θα μπορούσε να ήταν τίποτε λιγότερο από μονάρχη, απόλυ-*

⁹ Η λέξη είναι, όπως φαίνεται, σημαντικό δάνειο, που σημαίνει ακριβώς αυτό: σπήλαιο –βλ. P. Chantraine (*Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Παρίσι 1968-80), M. West, 1997: 40 και M. Bernal 2006: 427, 509.

¹⁰ Βλ., π.χ., M. West, 1997: 40: «At some Greek cult sites there were special underground chambers or pits made for them. These were known as *megara* or *magara*. The variant spellings and the peculiar meaning indicate that this is a different word from the Homeric *megaron* 'hall'...»

¹¹ Π.χ. λ. σε P. Chantraine, ό.π.

τος δηλαδή άρχων.¹² Το ότι σε κάποιες πόλεις επιβίωναν ως τους ιστορικούς χρόνους περισσότεροι του ενός ταυτόχρονα «βασιλείς» που κάθε άλλο παρά μονάρχες ήταν,¹³ δεν αντιμετωπιζόταν ως πρόβλημα των επών αλλά της πεζής πραγματικότητας μιας μη ηρωικής πια εποχής: ο μεγάλος αριθμός και το μικρό ανάστημα των αναξίων απογόνων τόνιζε περισσότερο την μοναδικότητα και το μεγαλείο των αξίων προγόνων τους.

Αυτή η παρεξήγηση του ομηρικού όρου «βασιλεύς» είχε δύο περαιτέρω συνέπειες για την χρήση του από τους ίδιους τους Έλληνες της ιστορικής αρχαιότητας: α) αφενός οδήγησε σε σταδιακή αχρήστευση του όρου στα πλαίσια των δημοκρατιών στις οποίες ακόμη επιβίωνε,¹⁴ β) αφετέρου μεταβάπτισε σε «βασιλείς» τους ξένους μονάρχες της εποχής τους (των Λυδών, των Μήδων, των Περσών κ.ο.κ.). Κάπως έτσι είναι πιθανό να απέκτησαν τον τίτλο του «βασιλέως» οι δύο (μάλλον εικονικά ανώτατοι) κληρονομικοί άρχοντες της Σπάρτης, οι οποίοι αρχικά (στην «Μεγάλη Ρήτρα») έφεραν τον τίτλο του «ἀρχαγέτα»¹⁵ ή του «λαγέτα» -τίτλος που διατηρείται με ασαφές περιεχόμενο στον Πίνδαρο. Ο πρώτος που τους αναφέρει ως «βασιλείς» είναι ένας άλλος, πιθανώς επηρεασμένος από τα ομηρικά έπη, ποιητής, ο Τυρταίος¹⁶. Με παρόμοια

¹² Ακριβώς επειδή η λέξη «βασιλεύς» έχει φορτιστεί με ένα νόημα διαφορετικό από αυτό που είχε αρχικά, όπως θα καταστεί σαφές πιο κάτω, στα πλαίσια τούτης της εργασίας την περικλείουμε σε εισαγωγικά.

¹³ Επ' αυτού βλ. R. Drews, 1983: 24-6 (για Χίο), 31 (για Μυτιλήνη), 34-7 (γενικά), και πιο κάτω.

¹⁴ Αυτό συνέβη ακόμη και με τους «βασιλείς» της Αθήνας, που αρχικά μετατράπηκαν σε «φυλοβασιλείς» για να αντικατασταθούν (ως όρος) στη συνέχεια ολοκληρωτικά. Γι' αυτό περισσότερα πιο κάτω.

¹⁵ Πλούτ. Λυκ. 6.1-2: «...γερουσίαν σὺν ἀρχαγέτας...» Πλούτ. Λυκ. 6.7-8: «...τοὺς πρεσβυγενέας καὶ ἀρχαγέτας...».

¹⁶ Τυρταίος 3.3 και 4.1 (Diehl).

διαδικασία ονομάστηκαν «βασιλεῖς» και οι ανώτατοι άρχοντες των Μακεδόνων -αν και η πρωτοβουλία για υιοθέτηση αυτού του τίτλου πιθανότατα ανήκει στους ίδιους τους μονάρχες των Μακεδόνων, που είχαν σπουδαίους λόγους να διεκδικούν μερίδιο της ομηρικής κληρονομιάς μαζί με την ηγεσία του ελλαδικού κόσμου.¹⁷ Σε κάθε περίπτωση, ο όρος «βασιλεύς» επεκράτησε με το νόημα «μονάρχης», που θεωρήθηκε και το αρχικό. Με αυτό το νόημα προσλαμβάνουμε ακόμη σήμερα και την εικόνα των «βασιλέων» της Κύπρου, οι οποίοι «ζούσαν και βασιλευαν» μέχρι τις αρχές του 3^{ου} π.Χ αιώνα.¹⁸ Τι σήμαινε όμως αρχικά η λέξη «βασιλεύς»; Ποιο νόημα είχε στα ομηρικά έπη;¹⁹

¹⁷ Β. Πανταζής, 2001a.

¹⁸ Βλ. χαρακτηριστικά το νόημα που δίνει επιμόνως στον όρο η Μαρία Ιακώβου, επιστήμων που ασχολήθηκε σε έκταση και βάθος με το ζήτημα των «βασιλέων» της Κύπρου.

¹⁹ Μια υπενθύμιση, που δυστυχώς προς αποφυγή παρεξηγήσεων είμαστε αναγκασμένοι να επαναλάβουμε ξανά: επικαλούμενοι τα έπη δεν σημαίνει πως αποδεχόμαστε τις αφηγήσεις τους ως ιστορικά γεγονότα· οσοδήποτε φανταστική όμως και να είναι μια αφήγηση, αναπόφευκτα προδίδει τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας μέσα στην οποία λειτουργεί ο δημιουργός τους. Εξάλλου, ακριβώς αυτά τα χαρακτηριστικά (ενιαίος προσανατολισμός στον χώρο αλλά διαφορετικός απ' αυτόν που χρησιμοποιούν οι Έλληνες από την εποχή των Ιώνων φιλοσόφων και δώθε, συνεπής πολιτική γεωγραφία παρεξηγημένη όμως από την αρχή της ιστορικής αρχαιότητας, κοινωνικά ήθη, ταφικές συνήθειες, οπλισμός κ.ά.), τα οποία αναλύσαμε αλλού (1996, 1997, 1998, 1999, 2006 κ.α.), μας επιβάλλουν να μιλάμε για έναν δημιουργό των επών, για τον οποίο βέβαια δε γνωρίζουμε τίποτε άλλο, μήτε καν αν το όνομα Όμηρος ήταν το πραγματικό του.

II. Οι «βασιλείς» των επών

Οι «βασιλείς» των επών συχνά αποκαλούνται «ἄνακτες», οι δύο όροι εντούτοις δεν συμπίπτουν νοηματικά. Ο όρος «ἄναξ» απαντάται περισσότερες φορές από τον όρο «βασιλεύς».²⁰ Σημαίνει άραγε τούτο ότι α) ο τίτλος «ἄναξ» αρμόζει στους ήρωες του Ποιητή περισσότερο από τον τίτλο «βασιλεύς» ή ότι β) οι τίτλοι είναι ισοδύναμοι; Το δεύτερο σαφώς δεν ισχύει, αν λάβουμε υπόψιν αφενός το ότι *οι θεοί επιδέχονται μόνο τον χαρακτηρισμό του «ἄνακτος», ποτέ του «βασιλέως»*.²¹ Ο Δίας είναι ο «ἄναξ» του κόσμου, αφού «πᾶσι μετ’ ἀθανάτοισιν ἀνάσσει»²² ή «θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισιν ἀνάσσει».²³ Αφετέρου, «ἄνακτες» χαρακτηρίζονται οι ισχυρότεροι στον χώρο τους «βασιλείς» και σε σύγκριση με τους υπόλοιπους σχεδόν αποκλειστικά ο Αγαμέμνονας. Εξάλλου στο επίπεδο των ανθρώπων η προσφώνηση «ἄναξ» ακόμη και μεταξύ βασιλέων απευθύνεται μόνο από κατώτερο σε ανώτερο, ποτέ το αντίστροφο. Η συχνότερη χρήση του όρου «ἄναξ» για τους ήρωες έχει να κάνει είτε με το ότι είναι μετρικά πιο εύχρηστος είτε γιατί ταιριάζει στα συμφραζόμενα, καθώς ο ποιητής προτιμά να δηλώ-

²⁰ 104 φορές ο όρος «ἄναξ» για ανθρώπους στην *Λιάδα*, 64 φορές ο όρος «βασιλεύς», 65 φορές ο όρος «ἄναξ» για ανθρώπους στην *Οδύσσεια*, 40 φορές ο όρος «βασιλεύς» συν 17 φορές ο όρος «βασιλεία» (κυρίως για Πηνελόπη).

²¹ Ο πρώτος των θεών χαρακτηρίζεται «βασιλεύς» για πρώτη φορά από τον Ησίοδο στην *Θεογονία* 486 («Οὐρανίδη μέγ’ ἄνακτι, θεῶν προτέρῳ βασιλῆϊ») και στο *Ἔργα καὶ ἡμέραι* («Ζεὺς ἀθανάτων βασιλεύς» -στ. 668), και τούτο α) αποτελεί μία ακόμη σαφή ένδειξη του πόσο μεταγενέστερο των ομηρικών επών είναι το ησιόδειο corpus (θέμα για το οποίο βλ. και Β. Πανταζής, 1998: 95-8) και β) δικαιολογεί και δικαιώνει την αυστηρή εφαρμογή της και εδώ ακολουθούμενης αρισταρχείου αρχής «Ὅμηρον ἐξ Ὀμήρου σαφηνίζειν».

²² Δ 61, Σ 366.

²³ ι 552, ν 28, υ 112.

νει την ισχύ μάλλον παρά την «επαγγελματική» ή θεσμική ιδιότητα των ηρώων του. Όταν χρειάζεται να τονιστεί η ισχύς ενός «βασιλέως» (ως έκφραση σεβασμού, κολακείας ή σκόπιμης υπερβολής) χρησιμοποιούνται οι όροι «ἄναξ» και «ἀνάσσω».

Το «ἀνάσσω» αντιστοιχεί στο «διαφεντεύω», ενώ το «βασιλεύω» σημαίνει «ασκώ το λειτούργημα –ή έχω το προνόμιο– του σκηπτούχου βασιλέως». Η βασιλική εξουσία (ή το κύρος) υπόκειται σε διαβαθμίσεις: με κριτήριο τον θεσμικό τους ρόλο υπάρχουν οι απλοί «βασιλείς» και οι «σκηπτούχοι βασιλείς» με κριτήριο τον πλούτο, την ισχύ και το κύρος οι «βασιλείς» αντιδιαστέλλονται σε απλώς «βασιλείς», σε «βασιλεύτερους»²⁴ και σε «βασιλεύτατον». Δεν είναι τυχαίο το ότι «βασιλεύτατος» χαρακτηρίζεται μόνον ο Αγαμέμνωνας, ο αρχηγέτης των Αχαιών στην Τροία.²⁵ Σε σύγκριση με τον Αχιλλέα πάλι, ο Αγαμέμνων είναι «βασιλεύτερος».²⁶

Η ανακτορική εξουσία είναι απόλυτη, γι' αυτό και δεν υπόκειται σε διαβαθμίσεις αντίστοιχες με αυτές που χαρακτηρίζουν τον τίτλο του «βασιλέως»: οι εκφράσεις «ἀνακτερότερος» ή «ἀνακτερότατος» απουσιάζουν.

Η διαφορά του ἀνακτος απ' αυτούς που διαφεντεύει είναι ανάλογη της διαφοράς θεών και ανθρώπων ή των ανθρώπων και των ζώων που τους ανήκουν. Εξάλλου, κατά τον Όμηρο, οι άνθρωποι ενώ είναι «ἀνακτες» ζώων, ποτέ δεν χαρακτηρίζονται «βασιλείς» τους.²⁷ Ασφαλώς, δεν μπορεί να είναι τυχαίο το ότι στο

²⁴ I 160, I 392, K 239, ο 533:

«ὑμέτερου δ' οὐκ ἔστι γένευσ βασιλεύτερον ἄλλο
ἐν δήμῳ Ἰθάκης, ἀλλ' ὑμεῖς καρτεροὶ αἰεὶ».

²⁵ I 69: «Ἄτρεΐδη, σὺ μὲν ἄρχε· σὺ δὲ βασιλεύτατός ἐσσι».

²⁶ I 160: «καί μοι ὑποστήτω, ὅσσον βασιλεύτερός εἰμι
ἠδ' ὅσσον γενεῇ προγενέστερος εὐχομαι εἶναι».

²⁷ Βλ., γενικά: ρ 310 και ρ 318, «ἀνακτες ἵππων»: Β 777, Κ 559, Π 371, Π 507, σκύλων: κ 216, ρ 296, ρ 303, ρ 310, ρ 318 και προβάτων: ι 440, ι 452.

ομηρικό εννοιολογικό πλαίσιο δεν υπάρχουν περιθώρια ούτε καν για μυθολογικό «βασιλέα» των ζώων, τίτλο που οι νεότεροι έχουν προ πολλού απονείμει στο λιοντάρι.

Ένας «βασιλεύς» για να είναι «ἄναξ» του τόπου του θα πρέπει να είναι «σκηπτοῦχος». Σε άλλες περιπτώσεις αποκαλείται «ἄναξ» μόνο σε σχέση με τον οίκο του ή απλά ως τυπική έκφραση ισχύος. Ο «βασιλεύς» όμως, ακόμη και ο «σκηπτοῦχος», ακόμη και ο πρώτος των «σκηπτούχων», ακόμη και στο πεδίο της μάχης όπου οι ατομικές γνώμες των πολεμιστών περιστέλλονται στο όνομα μιας αναγκαίας πειθαρχίας,²⁸ όσο και αν για λόγους κύρους, σεβασμού ή κολακείας αποκαλείται «ἄναξ», ποτέ δεν αποκτά την απόλυτη εξουσία που έχουν οι θεοί απέναντι στους ανθρώπους ή οι άνθρωποι απέναντι στα ζωντανά τους. Στο τρωικό πεδίο πριν από κάθε μεγάλη απόφαση ο Αγαμέμνωνας θα συγκαλέσει την «βουλή των γερόντων», στην οποία συμμετέχουν οι κορυφαίοι των άλλων «σκηπτούχων βασιλέων», και ενίοτε θα είναι εκείνων η γνώμη που θα περάσει. Ένας απ' αυτούς μάλιστα (ο Αχιλλέας) θα τολμήσει ατιμώρητα να τον χαρακτηρίσει «σκυλομούρη»²⁹ και να τον προσβάλει κατάμουτρα μπροστά στους πολεμιστές του:

«δημοβόρος βασιλεύς, ἐπεὶ οὐτιδανοῖσιν ἀνάσσεις» (Α 231).
Ακόμη και ένας απλός κακοφτιαγμένος πολεμιστής, ο Θερσίτης, μπορεί να του κάνει αυθάδη κριτική, που μόνο με βίαιο και μάλλον παρακινδυνευμένο τρόπο περιστέλλει ο Οδυσσεύς.³⁰

²⁸ Με αυτό το επιχείρημα στο όνομα του Αγαμέμνονα προσπαθεί να επιβάλει την διαταραγμένη τάξη στο στρατόπεδο των Αχαιών ο Οδυσσεύς:

«οὐ μὲν πῶς πάντες βασιλεύσομεν ἐνθάδ' Ἀχαιοὶ·
οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη· εἰς κοίρανος ἔστω,
εἰς βασιλεύς, ᾧ δῶκε Κρόνου πάϊς ἀγκυλομήτεω
σκηπτρόν τ' ἠδὲ θέμιστας, ἵνα σφισι βουλευῆσι» (Β 203 κ.ε.).

²⁹ «κυνῶπα» -Α 159.

³⁰ Β 244 κ.ε.

Το ότι κάποιος, ενώ δεν είναι «ἄναξ» της πόλης, είναι «ἄναξ» στον μικρότερο και πιο αδύναμο κύκλο του «οἴκου» του,³¹ κάθε άλλο παρά συνιστά αντίφαση: ενώ η εξουσία των «βασιλέων» στον δήμο δεν είναι απόλυτη (καθώς ο «βασιλεύς» ποτέ δεν «ἀνάσσει» κυριολεκτικά του συνόλου των πολιτών), ακόμη κι ο πιο αδύνατος πολίτης είναι απόλυτος αφέντης του δικού του «οἴκου» (=νοικοκυριού), στον οποίο συμπεριλαμβάνονται και οι δούλοι του. Οι πόλεις που υπόσχεται προίκα ο Αγαμέμνωνας στον Αχιλλέα³² ή η πόλη που θα έδινε ο Μενέλαος χάρισμα στον Οδυσσέα³³ δεν είναι δήμοι αλλά μέρος του «οἴκου» τους. Είναι χαρακτηριστικό το ότι τις περισσότερες φορές που ο Οδυσσέας χαρακτηρίζεται «ἄναξ», αυτό γίνεται σε σχέση με τον Εύμαιο και τους υπόλοιπους «δμῶες» και «οἰκείους» του,³⁴ σπάνια σε σχέση με τους πολίτες της Ιθάκης ή τους «βασιλείς» μνηστήρες.

Το ότι στην ίδια πόλη υπάρχουν πολλοί ταυτόχρονα «βασιλείς» μας προκαλεί σύγχυση, δεδομένου ότι έχουμε συνδέσει τον τίτλο αυτόν με την απόλυτη μοναρχία. Ας τον αποσυνδέσουμε, λοιπόν, κι ας πάρουμε τις περιγραφές των επών από την αρχή, προπάντων εκείνες που αφορούν τη σχέση του Οδυσσέα και του Τηλέμαχου με τους υπόλοιπους «βασιλείς» της Ιθάκης και τη σχέση του Αγαμέμνονα με τους υπόλοιπους «βασιλείς» των Αχαιών.

Η περίφημη φράση του Τηλεμάχου (α 394) για την ύπαρξη πολλών, παλαιών και νέων «βασιλέων» στην Ιθάκη έχει κατά κό-

³¹ «αὐτὰρ ἐγὼν οἴκοιο ἄναξ ἔσομ' ἡμετέροιο», δηλώνει ο Τηλέμαχος (α 397) για την περίπτωση που θα απωλέσει το σκήπτρο της Ιθάκης.

³² I 149 κ.ε., I 291 κ.ε.

³³ Βλ. δ 177: «μίαν πόλιν ἐξαλαπάξας/ αἶ περιναιετάουσιν, ἀνάσσονται δ' ἐμοὶ αὐτῶ».

³⁴ 26 από τις 32 συνολικά περιπτώσεις στην *Οδύσσεια*. Γενικότερα για την σχέση ανάκτων και δούλων βλ. ρ 320.

ρον απασχολήσει τους ομηριστές, ελάχιστα όμως έχει σε βάθος κατανοηθεί.³⁵ Τι σημαίνει, π.χ., η φράση του Αντίνοου προς τον Τηλέμαχο (α 386),

«μή σέ γ' ἐν ἀμφιάλω Ἰθάκῃ βασιλῆα Κρονίων
ποιήσειεν, ὅ τοι γενεῆ πατρῴϊόν ἐστιν»;

Με την έννοια που είναι «βασιλείς» οι μνηστήρες (παρότι ζούν ακόμη οι πατέρες τουλάχιστον κάποιων απ' αυτούς), είναι ήδη «βασιλεύς» και ο Τηλέμαχος. Δεν πρόκειται, λοιπόν, εδώ για την απλή αυτή ιδιότητα, αλλά για τον τίτλο του «σκηπτούχου βασιλέως» της Ιθάκης, έναν τίτλο που κατείχε πριν ο πατέρας του και πιο πριν ο παππούς του, καθώς δεν ανήκαν απλά σε «βασιλήιον γένος» (π 401), αλλά στο «βασιλεύτερον» γένος του δήμου, όπως σε άλλο σημείο (ο 533) υπενθυμίζει στον Τηλέμαχο ο Θεοκλύμενος:

«ὑμέτερου δ' οὐκ ἔστι γένους βασιλεύτερον ἄλλο
ἐν δήμῳ Ἰθάκης, ἀλλ' ὑμεῖς καρτεροὶ αἰεῖ».

Στον Τηλέμαχο, συνεπώς, (μετά τον Οδυσσέα και υπό την προϋπόθεση της επικείμενης ενηλικίωσης) θα πρέπει φυσιολογικά να περιέλθει το ευλογημένο από τον Δία σκήπτρο της Ιθάκης. Αυτό όμως, προειδοπεί ο Αντίνοος, μπορεί να μη συμβεί, οπότε το σκήπτρο (μαζί με τα προνόμια και τις απολαυές που αυτό συνεπάγεται) θα περιέλθει σε κάποιον άλλο «βασιλέα» του τόπου –σ' αυτό άλλωστε αποβλέπουν πέρα από την Πηνελόπη οι μνηστήρες. Η ίδια η Πηνελόπη είναι, βέβαια, «βασιλεία»,³⁶ ως σύζυγος του αγνο-

³⁵ Για διπλή χρήση του όρου από τον Όμηρο κάνει , π.χ., εσφαλμένα λόγο ο Fr. Gschnitzer, 1965: 102.

³⁶ δ 697, δ 770, π 332, π 337, ρ 370, ρ 468, ρ 513, ρ 583, σ 314, φ 275 και ψ 149. «Βασίλεια» χαρακτηρίζεται επίσης η σύζυγος του Κρηθέα (λ 258), η σύζυγος του βασιλιά των Φαιάκων Αρήτη (η 241, λ 345, ν 59) αλλά και η ακόμη ανύπαντρη κόρη τους Ναυσικά (ζ 115).

ουμένου «σκηπτούχου βασιλέως» του οποίου διαχειρίζεται τον «οἶκο», ως γυναίκα όμως δεν μπορεί να αναλάβει το σκήπτρο του δήμου και να προεδρεύσει τη «βουλή» και την «ἀγορά».³⁷ Οι μησπῆρες επιδιώκουν μέσω του γάμου να βάλουν στο χέρι τους τον «οἶκο» του Οδυσσέα και μέσω αυτού να πάρουν και τον τίτλο του, είτε προλαβαίνοντας την ενηλικίωση του Τηλέμαχου είτε εξοντώνοντάς τον. Απαντώντας στην προειδοποίηση του Αντίνοου ο Τηλέμαχος εκστομίζει την περίφημη φράση του:

«καί κεν **τοῦτ'** ἐθέλοιμι Διός δε διδόντος ἀρέσθαι.

ἧ φῆς τοῦτο κάκιστον ἐν ἀνθρώποις τετύχθαι;

οὐ μὲν γάρ τι κακὸν βασιλευμέν· αἰψά τε οἱ δῶ

ἀφνειὸν πέλεται καὶ τιμηέστερος αὐτός.

ἀλλ' ἦ τοι βασιλῆες Ἀχαιῶν εἰσὶ καὶ ἄλλοι

πολλοὶ ἐν ἀμφιάλῳ Ἰθάκῃ, νέοι ἠδὲ παλαιοί,

τῶν κέν τις **τόδ'** ἔχησιν, ἐπεὶ θάνε διὸς Ὀδυσσεύς.

αὐτὰρ ἐγὼν οἶκοιο ἄναξ ἔσομ' ἡμετέροιο» (α 390 κ.ε.).

Το «τοῦτο» του στίχου α 390 και το «τόδε» του στίχου α 396, στην κυριολεξία αναφέρονται στο σκήπτρο. Ο κάτοχός του (και μόνον αυτός) «βασιλεύει», δηλαδή προεδρεύει στην «βουλή» όλων των βασιλέων της πόλης, προϊσταται στην «ἀγορά» της, εκδικάζει δι-

³⁷ Όταν στα ἔπη αναφέρεται το ρῆμα «βασιλεύω» για γυναίκες (π.χ. Ζ 425 «μητέρα δ' ἦ βασιλευεν ὑπὸ Πλάκῳ ὑλήεσση»), πρόκειται για καταχρηστική χρήση του ὀρου για την σύζυγο του «βασιλεύοντος σκηπτούχου». Η μοναδική περίπτωση γυναίκας που φαίνεται να ασκεί ἰδίῳ ονόματι το λειτουργήμα του «σκηπτούχου βασιλέως» είναι η Χλώρις πριν παντρευτεί τον Νηλέα, «ὅς ποτ' ἐν Ὀρχομενῶ Μινυεῖῳ ἴφι ἄνασσαν-/ ἠ δὲ Πύλου βασιλευε» (λ 284-5). Ὑποπτεύομαι ὅμως ὅτι πρόκειται για εσφαλμένη κατανόηση του κειμένου, ὅτι η σωστή λέξη στην θέση του «ἠ δὲ» είναι «ἠδέ», και ὅτι αὐτός που «βασιλευε» στην Πύλο δεν ἦταν η Χλώρις ἀλλὰ ο Νηλέας, που προφανῶς ἄφησε τον τόπο που αρχικά διαφέντευε για να εγκατασταθεῖ ἐκεῖ. Σε κάθε περίπτωση, δεν ἔχουμε ἐδῶ κάποιο πρόβλημα μείζονος ασυνέπειας ἀπὸ την πλευρὰ του ποιητῆ.

αφορές³⁸ και πρωτοστατεί σε κάποιες λατρευτικού χαρακτήρα πράξεις.³⁹ Και, βέβαια, εισπράττει τις τιμητικές προσφορές ή τα νενομισμένα «ποσοστά» που του επιδαφιλεύουν οι πολίτες. Δεν πρόκειται, δηλαδή, για «βασιλεία» με την έννοια που δίνουμε σήμερα στον όρο αλλά για «βασιλική πρωτοκαθεδρία», για «προεδρία» μεταξύ των «βασιλέων» του δήμου. Το ρήμα «βασιλεύω» χρησιμοποιείται μόνο για τον «σκηπτούχο βασιλέα» και έχει την έννοια της άσκησης του λειτουργήματος που μόλις αναφέραμε.⁴⁰

Με ποιο άραγε κριτήριο καθορίζεται η απονομή του σκήπτρου; Η ρώμη, η παληκαριά, σίγουρα παίζει σπουδαίο ρόλο, όχι όμως τον σημαντικότερο. Αν και μακράν ο πρώτος μαχητής, ο Αχιλλέας οφείλει να αναγνωρίσει την προτεραιότητα τού κατά την κρίση του «ανάλκιδος» Αγαμέμνονα, όπως τού το υπενθυμίζει ο τελευταίος (I 160):

«καί μοι ὑποστήτω, ὅσσον βασιλεύτερός εἰμι
ἦδ' ὅσσον γενεῆ προγενέστερος εὐχομαι εἶναι».

³⁸ Ὅπως συμβαίνει στην παράσταση της ασπίδας του Αχιλλέα.

³⁹ Ὅπως η θυσία ή η προσφορά στους θεούς εκ μέρους της κοινότητας.

⁴⁰ Η Σχερία, μια πολιτεία που ο ίδιος ο Ποιητής τοποθετεί στον χώρο του μύθου, αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση, που φαινομενικά ξεφεύγει από τον κανόνα. Εκεί, στην χώρα των Φαιάκων, σύμφωνα με τα λόγια του «πρώτου πολίτη» της Αλκίνοου (θ 390),

«δώδεκα γάρ κατὰ δῆμον ἀριπρεπέες βασιλῆες
ἄρχοι κραίνουσι, τρισκαιδέκατος δ' ἐγὼ αὐτός».

Η ύπαρξη στον ίδιο δήμο δεκατριών «σκηπτούχων» βασιλέων, των οποίων προΐσταται ένας προφανώς «βασιλεύτερος» δέκατος τρίτος, από πρώτη άποψη είναι προβληματική, δεδομένου ότι σε όλους τους άλλους ομηρικούς δήμους μόνο ένας «σκηπτούχος βασιλεύς» υπάρχει. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε πως η Σχερία είναι ένας μυθικός τόπος και ότι οι δεκατρείς βασιλείς φαίνεται πως αντιστοιχούν στους (σχεδόν) δεκατρείς σεληνιακούς μήνες του χρόνου, οπότε οι «βασιλείς» εναλλάσσονται στην κατοχή του σκήπτρου και η «προεδρία» του καθενός «σκηπτούχου βασιλέως» αντιστοιχεί σε ένα σεληνιακό μήνα.

Η αρχοντική καταγωγή, λοιπόν, των «διογενῶν» ή «διοτρεφῶν βασιλέων», οι αρχαιότεροι πατρογονικοί τίτλοι, είναι το ένα κριτήριο. Που σημαίνει ότι υπάρχει ένα στοιχείο κληρονομικής διαδοχής στην κατοχή του σκήπτρου –αλλά δεν είναι το μόνο. Ποιο όμως είναι το άλλο, το σημαντικότερο, κριτήριο που κρύβεται πίσω από το «βασιλεύτερος»; Αυτό είναι ο πλούτος –σε δούλους και «θήτες», σε ζωντανά και σε κτήματα. Το «ἄφενος» αποτελεί καθομολογούμενη απόδειξη της ευλογίας του Δία, μιας ευλογίας που δίνει το δικαίωμα κατοχής του σκήπτρου. Του ίδιου του Αχιλλέα ο τίτλος ανάγεται στον πλούτο μάλλον παρά στην ρώμη του πατέρα του:

«Ὡς μὲν καὶ Πηλῆι θεοὶ δόσαν ἀγλαὰ δῶρα
ἐκ γενετῆς· πάντας γὰρ ἐπ’ ἀνθρώπους ἐκέκαστο
ὄλβω τε πλούτῳ τε, ἄνασσε δὲ Μυρμιδόνεσσιν,
καὶ οἱ θνητῶ ἔοντι θεῶν ποίησαν ἄκοιτιν» (Ω 534 κ.ε.).

Τούτο όμως δεν του αρκεί. Όπως τον κατηγορεί ο Αγαμέμνονας (Α 288), «πάντων μὲν κρατέειν ἐθέλει, πάντεσσι δ’ ἀνάσσειν». Εντούτοις, παρότι ικανότερος πολεμιστής, στο πεδίο της Τροίας ο Αχιλλέας όφειλε να αποδεχθεί την ανωτερότητα του Αγαμέμνονα που διαφέντευε περισσότερους, όπως του υπενθύμισε ο σεβάσμιος Νέστωρ:

«μήτε σύ, Πηλείδη, θέλ’ ἐριζέμεναι βασιλῆι
ἀντιβίην, ἐπεὶ οὐ ποθ’ ὁμοίης ἔμμορε τιμῆς
σκηπτοῦχος βασιλεύς, ᾧ τε Ζεὺς κῦδος ἔδωκεν.
Εἰ δὲ σὺ καρτερός ἐσσι, θεὰ δέ σε γείνατο μήτηρ,
ἀλλ’ ὅδε φέρτερός ἐστιν, ἐπεὶ πλεόνεσσιν ἀνάσσει» (Α 277).⁴¹

⁴¹ Σε μια άλλη στιγμή ο Νέστωρ συμβουλεύοντας τον Αγαμέμνονα:

«σὺ μὲν ἄρχε· σὺ γὰρ βασιλεύτατος ἐσσί.

.....

πᾶσα τοί ἐσθ’ ὑποδεξίη, πολέεσσι δ’ ἀνάσσεις» (Ι 69-73).

Προσφωνώντας άλλωστε τον Αγαμέμνονα (I 96 κ.ε.) ο Νέστορας υποδεικνύει τον λόγο της πρωτοκαθεδρίας του:

«Ἄτρεΐδη κύδιστε, ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγάμεμον,
ἐν σοὶ μὲν λήξω, σέο δ' ἄρξομαι, οὔνεκα πολλῶν
λαῶν ἐσσι ἄναξ καὶ τοι Ζεὺς ἐγγυάλιξε
σκήπτρον τ' ἠδὲ θέμιστας, ἵνα σφίσι βασιλεύησθα.»

Εντούτοις, η καταγωγή δεν αρκεί για να θεμελιώσει κατά υποχρεωτικό τρόπο τον τίτλο και τα προνόμια του «σκηπτούχου βασιλέως». Το σκήπτρο του Αγαμέμνονα δεν έφτασε με ευθύγραμμο τρόπο σ' αυτόν, και, όπως φαίνεται, αποφασιστικό ρόλο στην εναλλαγή διαδραμάτιζε το πού έγερνε κάθε φορά η πλάστιγγα του πλούτου (B 100 κ.ε.):

«..... Ἀνὰ δὲ κρείων Ἀγαμέμωνων
ἔστη σκήπτρον ἔχων· τὸ μὲν Ἴφαιστος κάμε τεύχων.
Ἴφαιστος μὲν δῶκε Διὶ Κρονίῳνι ἄνακτι,
αὐτὰρ ἄρα Ζεὺς δῶκε διακτόρῳ ἀργεῖφόντη·
Ἑρμείας δ' ἄρα δῶκεν Πέλοπι πληξίππῳ,
αὐτὰρ ὁ αὐτε Πέλοψ δῶκ' Ἀτρεί ποιμένι λαῶν·
Ἄτρεὺς δὲ θνήσκων ἔλιπεν πολύαρνι Θυέστη,
αὐτὰρ ὁ αὐτε Θυέστ' Ἀγαμέμονι λειπε φορηῖναι,
πολλῆσι νήσοισι καὶ Ἄργεϊ παντὶ ἀνάσσειν.»

Ο Οδυσσεάς δεν αποτελεί εξαίρεση, καθώς το βίός του (τα ζωντανά μαζί με τους βοσκούς τους) είναι τόσο, που δεν το φτάνει κανένας άλλος είτε στην ίδια την πόλη της Ιθάκης είτε στην απέναντι στεριά.⁴²

Εξάλλου, σπουδαίοι ήρωες των επών έγιναν «σκηπτοῦχοι βασιλείς» σε μακρινούς τόπους (π.χ. ο Νηλέας, ο Βελλεροφόντης, ο Τυδέας), όπου έφτασαν συχνά διωγμένοι απ' την πατρίδα τους.

⁴² ξ 99 κ.ε.

Κι αν αντιτείνει κανείς πως πήραν το σκήπτρο τους ως οιωνεί κληρονομιά λόγω προίκας, θα πάρει την απάντηση πως η ίδια η νύφη ήταν το έπαθλο των κατορθωμάτων τους. Ο πλούτος, λοιπόν, είναι το κρίσιμο κριτήριο για την κατοχή του τίτλου του «σκηπτούχου». Πίσω όμως από τον πλούτο, αλλά συχνά σε βάθος χρόνου και προγόνων –περίπτωση του Αγαμέμνονα- κρυβόταν το σπαθί και το πειρατικό καράβι.

Όπως αλλού έχουμε αναλυτικά εξηγήσει,⁴³ η οικονομική βάση της ομηρικής κοινωνίας βρισκόταν στην κτηνοτροφία. Για την αποφυγή μακροσκελών επαναλήψεων, αντιγράφουμε εδώ ένα απόσπασμα από το συμπέρασμα:

«Στους άρχοντες του Ομήρου η γραφειοκρατία είναι άγνωστη και το εμπόριο απωθητικό. Ο πλούτος τους μετριέται σε κοπάδια μικρών και σε κεφάλια μεγάλων ζώων.⁴⁴ Οι «βασιλείς» κάθε άλλο παρά απεχθάνονται την ζωοκλοπή. Αντίθετα, σ' αυτήν πρωταγωνιστούν και γι' αυτήν επαίρονται. Ο Νέστορας, ο πιο σεβαστός βασιλιάς των Αχαιών, αναπολεί με νοσταλγία την εποχή που νιος μαχόταν με τους Ηλείους και τους Αρκάδες, προσπαθώντας ν' αρπάξει τα ζωντανά τους ή να φέρει πίσω όσα είχαν αρπάξει εκείνοι.⁴⁵

.....

⁴³ Β. Πανταζής, 2006: 160 κ.ε.

⁴⁴ Είναι χαρακτηριστικό το επίθετο «πολύαρνις» («αυτός με τα πολλά αρνιά», Β 106), που χρησιμοποιεί ο ποιητής για να δείξει τον πλούτο του Θυέστι, προκατόχου του Αγαμέμνονα στον τίτλο του «σκηπτούχου» βασιλέως όλων των Αχαιών. Βλ. ακόμη τα επίθετα που αποδίδονται στους ομηρικούς άρχοντες: «πολύρρηνες», «πολύμηλοι», «εὐμηλοι», «πολύβοες» κλπ.

⁴⁵ Λ 670-761.

Η αρπαγή γυναικών εντάσσεται στο ίδιο πλέγμα τρόπου ζωής και αξιών.⁴⁶ Το κίνητρο του Τρωικού Πολέμου -άσχετα από το αν αποτέλεσε πραγματικό γεγονός και πόσο- η αρπαγή της ωραίας Ελένης, είναι απολύτως συνεπές προς τις αξίες μιας κοινωνίας, στην οποία ο πλούτος αποκτιέται και διατηρείται με τη δύναμη των όπλων, και για την οποία η *βοηλασία* (η αρπαγή βοδιών) αποτελούσε ιδανική και συνήθη δραστηριότητα.»

Ποιο όμως ήταν το σημαντικότερο εργαλείο των ομηρικών «βασιλέων» για την αρπακτική διασφάλιση του πλούτου τους; Αυτό, που δεν το είχαμε επισημάνει και τονίσει όσο έπρεπε στο παρελθόν: το καράβι. Αν δεν είχαν δικά τους καράβια, δεν θα μπορούσαν να κάνουν τις ληστρικές επιδρομές τους· και χωρίς τον τρομερό στόλο των 1184 πλοίων που απαριθμεί ο Ποιητής στον περίφημο *Νηών Κατάλογον* της *Ιλιάδας*⁴⁷ δεν θα μπορούσε να γίνει η εκστρατεία στην Τροία.⁴⁸ Η κατασκευή, ο εξοπλισμός, η συντήρηση και η επάνδρωση ενός καραβιού προϋπέθετε μεγάλο πλούτο και κοινωνική ισχύ. Ένα μεγάλο πειρατικό (όπως και εμπορικό) καράβι μόνο ένας αρκετά πλούσιος και ισχυρός μπορούσε να κατέχει.

Εντούτοις, περιέργως, στην απαρίθμηση του πλούτου ποτέ δεν αναφέρονται τα καράβια. Γιατί άραγε αυτή η τόσο κραυγαλέα παράλειψη; Δύο εξηγήσεις είναι πιθανές. Η πρώτη, ότι το καράβι θεωρούνταν *μέσον* κατάκτησης του πλούτου και κατατασσόταν

⁴⁶ Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα στα ορεινά της χώρας μας, η αρπαγή της γυναίκας ήταν συνήθης τρόπος γάμου μεταξύ των κτηνοτρόφων που συνήθιζαν και την ζωοκλοπή.

⁴⁷ Β 484-759.

⁴⁸ Αυτό, βεβαίως, δεν σημαίνει ότι αποδεχόμαστε την εκστρατεία αυτήν ως ιστορικό γεγονός, αλλά ως ιστορικό ενδεχόμενο, στα πλαίσια μιας κοινωνικής δομής και δυναμικής σαν κι αυτήν που ζωγραφίζεται στα έπη -και ασφαλώς όχι όπως ακριβώς περιγράφεται σε αυτά.

στα εργαλεία, όπως και τα όπλα των ηρώων, τα οποία αν και πανάκριβα συνήθως δεν συγκαταλέγονταν επίσης στα αποκτήματα. Η δεύτερη, ότι στους δήμους των πειρατών-«βασιλέων» παρά την ατομική ιδιοκτησία караβιών, η πολεμική τους χρήση αποτελούσε «δήμιον» δραστηριότητα και απαιτούσε την άμεση ή έμμεση έγκριση της «ἀγορᾶς» του δήμου. Στις περιπτώσεις κάποιων «βασιλέων» που η περιουσία και η ζώνη επιρροής τους εκτεινόταν πολύ πέρα από τα όρια ενός δήμου –Αγαμέμνων, Μενέλαος κ.ά.- αυτό δεν είναι ανιχνεύσιμο. Άλλωστε τα έπη, λόγω του χώρου όπου διαδραματίζονται τα γεγονότα, δεν έχουν την ευκαιρία να μας παράσχουν επαρκείς πληροφορίες για το πώς ήταν οργανωμένη η κοινότητα των πολιτών σ' αυτές τις «επικράτειες». Μπορούμε να το δούμε όμως αυτό στην Ιθάκη, όπου εστιάζεται το μεγαλύτερο μέρος της *Οδύσσειας*. Όπως μας πληροφόρησε με το στόμα του Τηλέμαχου ο ποιητής (α 394-5),

«..... βασιλῆες Ἀχαιῶν εἰσὶ καὶ ἄλλοι
πολλοὶ ἐν ἀμφιάλῳ Ἰθάκῃ, νέοι ἠδὲ παλαιοί».

Λίγο πιο κάτω (β 292-3) χρησιμοποιεί τον ίδιο ακριβώς λογότυπο για να μιλήσει για τα καράβια της Ιθάκης:

«.....εἰσὶ δὲ νῆες
πολλαὶ ἐν ἀμφιάλῳ Ἰθάκῃ, νέοι ἠδὲ παλαιοί».

Είναι άραγε αυτή η αντιστοίχιση τυχαία, ή κρύβει –και αποκαλύπτει- μία πιο ευθεία σχέση караβιών και βασιλέων; Κατά τη γνώμη μου, που θα διευκρινιστεί στη συνέχεια, η δεύτερη εκδοχή είναι η πλέον πιθανή.

Για να ταξιδέψει κανείς για ιδιωτικό σκοπό από την Ιθάκη σε άλλο τόπο, είτε θα το έκανε ως απλός επιβάτης («ἔμπορος») σε ξένο καράβι είτε θα έπρεπε να είχε δικό του πλεούμενο.⁴⁹ Ο Νοή-

⁴⁹ Δηλαδή να είναι «νηὸς ἐπίβολος (ἠδ') ἐρετᾶων» -β 319.

μων, π.χ., είχε το δικό του εικοσάκωπο καράβι, καθώς εξέθρεφε φοράδες και μουλάρια στην πεδινή Ηλεία (δ 634 κ.ε.). Εξάλλου, οι κάτοικοι ενός νησιού ήταν αναγκασμένοι να προμηθεύονται τακτικά διάφορα είδη από άλλους τόπους, και γι' αυτό θα αρκούσε ένα μικρό πλεύσιμο και καμία απόφαση του δήμου. Ένας τόπος όμως «κουροτρόφος» σκληροτράχηλων θαλασσινών, οι οποίοι μάλιστα όχι μόνον υφίστανται⁵⁰ αλλά, κυρίως, οργανώνουν⁵¹ θαλάσσιες επιδρομές μεγάλης κλίμακας, δεν μπορεί να αρκείται σε μικρά πλοία. Θα πρέπει να διαθέτει μεγαλύτερα πολεμικά πλεύσιμα, με τους αναγκαίους χώρους για τους κωπηλάτες-πολεμιστές, τα απαραίτητα τρόφιμά τους αλλά και την λεία, που συχνά περιελάμβανε άλογα και άλλα ζώα, για τα οποία θα έπρεπε επίσης να υπάρχει ζωοτροφή ολίγων ημερών. Σε κάθε καράβι Βοιωτών που συμμετείχε στην τρωική εκστρατεία επέβαιναν εκατόν είκοσι παληκάρια. Κάπου τόσους θα χωρούσαν και της Ιθάκης τα αντίστοιχα πολεμικά σκαριά. Τα καράβια αυτά ασφαλώς ανήκαν στους πλουσιότερους «βασιλείς» της Ιθάκης, κατ' αναλογία συνεπώς ο πλουσιότερος απ' αυτούς ήταν και ο μεγαλύτερος καραβοκύρης. Κι αυτός ήταν ο Οδυσσεάς.

Η κατοχή πλοίων σήμαινε πως ο κύριός τους επωμιζόταν το βάρος της συντήρησης. Καθώς όμως η πειρατεία δεν ήταν καθημερινή δραστηριότητα, η συντήρηση μεγάλου αριθμού πολεμικών πλοίων για μακρά διαστήματα αδράνειας θα ήταν καθεαυτή προβληματική για να την επωμιστεί αποκλειστικά ένας. Εξάλλου, η επάνδρωση και η πολεμική τους χρήση απαιτούσε την σύμπραξη περισσότερων ελευθέρων πολιτών, τουλάχιστον σε μια «επικράτεια» φτωχή (σε σύγκριση με εκείνην του Αγαμέμνονα ή και του

⁵⁰ φ 16 κ.ε.

⁵¹ Την εκστρατεία στην Τροία, αλλά και την επιδρομή του Ευπίθου στην Θεσπρωτία (π 424 κ.ε.).

Μενελάου), όπως ήταν αυτή του δήμου Ιθάκης. Ο σκοπός μιας τέτοιας εκστρατείας καθίστατο ως εκ τούτου εξ ορισμού «δήμιος». Κι αυτό με την σειρά του σήμαινε πως σε τέτοιες τουλάχιστον κοινότητες η διαχείριση του πολεμικού στόλου ήταν πολιτειακό ζήτημα, που κατά κανόνα απαιτούσε την σύμπραξη αν όχι της «ἀγορᾶς» των πολιτών, τουλάχιστον της «βουλῆς» των «γερόντων». Στην προσπάθεια επίλυσης τέτοιων προβλημάτων θα πρέπει να αναζητήσουμε το κίνητρο για την ανάπτυξη δημοκρατικών θεσμών σε μια κοινωνία πολεμιστών της θάλασσας –φαινόμενο που αιώνες αργότερα κάτω από ανάλογες συνθήκες εμφανίζεται και στις κοινότητες των Βίκιγκς.

Έτσι στάλθηκε, νεαρός ακόμη ο Οδυσσεάς από τον «σκηπτούχο βασιλέα» πατέρα του και τους άλλους «γέροντες» του δήμου της Ιθάκης στην Μεσσήνη για να φέρει πίσω τα τριακόσια πρόβατα που είχαν μαζί με τους βοσκούς τους αρπάξει Μεσσήνιοι πειρατές (φ 16 κ.ε.). Ακόμη κι ο Τηλέμαχος, προκειμένου να πάρει πληροφορίες για την τύχη του πατέρα του από την Σπάρτη ή την Πύλο –πληροφορίες σημαντικές για τον κενό θώκο του «σκηπτούχου βασιλέως» της Ιθάκης- απευθύνεται στην αγορά του δήμου, και όχι μόνο στον μνηστήρα Ευρύμαχο, στον οποίον αρχικά απαντά (β 211 κ.ε.):

«ἀλλ' ἄγε μοι δότε νῆα θοὴν καὶ εἴκοσ' ἑτάιρους...».

Βέβαια, στη συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί κανείς να υποθέσει ότι ο πραγματικός λόγος για τον οποίον ο Τηλέμαχος ζητάει καράβι είναι γιατί τα πλοία του πατέρα του είχαν αποπλεύσει μαζί του στην Τροία· ή ότι οι μνηστήρες, επικαλούμενοι τη μικρή ηλικία και την απειρία του, έντεχνα παρεμποδίζουν το ταξίδι του, το οποίο ο ίδιος απευθυνόμενος στον Αντίνοο απειλεί ότι θα κάνει στην ανάγκη ως απλός επιβάτης:

«εἴμι μὲν, οὐδ' ἄλλη ὁδὸς ἔσσεται, ἦν ἀγορεύω,

ἔμπορος· οὐ γὰρ νηὸς ἐπήβολος οὐδ’ ἔρετῶν
γίνομαι· ὥς νύ που ὑμῖν εἴσατο κέρδιον εἶναι» (β 318 κ.ε.).

Σε κάθε περίπτωση όμως, δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο το ότι το αίτημα για να του χορηγηθεί καράβι ο Τηλέμαχος το διατυπώνει στην αγορά του δήμου.

Αν το συγκεκριμένο περιστατικό αφήνει αμφιβολίες για το ότι απαιτείται η συναίνεση του δήμου για κινήσεις πλοίων που έχουν επιπτώσεις στις τύχες της κοινότητας, δύο άλλα περιστατικά τις διαλύουν. Κάποτε ο πατέρας του Αντίνοου Ευπείθης συμπράττοντας με Τάφιους πειρατές επιτέθηκε στους Θεσπρωτούς, οι οποίοι όμως ήταν φίλοι των Ιθακησίων (π 424 κ.ε.). Η πρωτοβουλία του αυτή εξόργισε τόσο τον δήμο των Ιθακησίων, ώστε θα τον είχαν λυντσάρει και θα είχαν διαμοιράσει την περιουσία του, αν δεν τους συγκρατούσε ο Οδυσσέας. Άλλωστε, του ίδιου του Οδυσσέα η ναυτική εκστρατεία στην Τροία δεν φαίνεται να έγινε χωρίς την έγκριση του δήμου ενώ η έκβασή της σίγουρα θα ετίθετο υπό την τελική του κρίση, καθώς και των караβιών και των πληρωμάτων η τύχη αφορούσε ολόκληρη την κοινότητα. Τούτο συνάγεται με σαφήνεια από την κατηγορία που απευθύνει εναντίον του στην αγορά του δήμου ο ίδιος ο Ευπείθης, μια κατηγορία στην οποία επιδιώκει να στηρίξει όχι μόνο την αφαίρεση του βασιλικού σκήπτρου αλλά και την ατιμωτική θανατική καταδίκη του Οδυσσέα:

«Ὡ φίλοι, ἦ μέγα ἔργον ἀνὴρ ὅ γε μήσατ’ Ἀχαιοῖς·
τοὺς μὲν σὺν νήεσσιν ἄγων, πολέας τε καὶ ἐσθλοὺς,
ᾤλεσε μὲν νῆας γλαφυράς, ἀπὸ δ’ ᾤλεσε λαοὺς,
τοὺς δ’ ἐλθὼν ἔκτεινε Κεφαλλήνων ὄχ’ ἀρίστους» (ω 426 κ.ε.).

Το ότι η χρήση των πολεμικών πλοίων αποτελούσε «δήμιον» δραστηριότητα, ήταν ίσως ο κυριότερος λόγος για τον οποίο οι «βασιλείς» του Ομήρου δεν τα απαριθμούσαν στα περιουσιακά στοιχεία του «οἴκου» τους, τον οποίο μπορούσαν να «ἀνάσσουν»

χωρίς να δίνουν λογαριασμό σε κανένα. *Κι αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μην είναι άμεσα ορατή η στενότητα σχέση «βασιλέων» και πλοίων.*

Πριν απ' όλα, λοιπόν, οι ομηρικοί ήρωες ήταν κουρσάροι-καπετάνιοι. Φυσικά, υπήρχαν και έμποροι-καπετάνιοι, και τους ήξερε καλά ο Ποιητής, δεν ήταν όμως εκείνοι οι δικοί του ήρωες, δεν ήταν εκείνων τα ιδεώδη που τον ενδιέφεραν. Το πιο κοντινό ιστορικό παράλληλο των ομηρικών ηρώων θα το βρούμε στους Λαούς της Θάλασσας:⁵² για να το συνειδητοποιήσει πλήρως κανείς αυτό δεν έχει να κάνει τίποτ' άλλο από το να αντιπαραβάλει τις αιγυπτιακές αφηγήσεις για την επίθεση των «Λαών της Θάλασσας» στην Αίγυπτο με την επίθεση στην Αίγυπτο των πληρωμάτων του ψευδο-Οδυσσέα.⁵³

Συμπερασματικά, οι «βασιλείς» των επών ήταν караβοκύρηδες, **το κύρος όμως του Ομήρου, ερήμην του ίδιου του ποιητή, τούς μετέτρεψε στα μάτια των αναγνωστών του σε μονάρχες!** Με την πλατειά διάδοση των επών του ο τιμημένος σ' αυτά τίτλος του «βασιλέως» ανυψώθηκε στο status του αδιαφιλονίκητου μονάρχη. Η παρερμηνεία αυτή πριν απ' όλα των ίδιων των επών οφείλεται στην μεγάλη επιτυχία τους, μια επιτυχία που έκανε τους ήρωές του να φαντάζουν ως όντα μοναδικά, πάνω από τους κανόνες της ανθρώπινης ιστορίας. Ο «βασιλεύς»-μονάρχης είναι δημιουργήμα των λογίων ομηριστών της αρχαιότητας, που δεν μπορούσαν να φανταστούν διαφορετικούς τους ανυπέβλητους

⁵² Ένα άλλο, πιο κοντινό στους χρόνους μας, παράλληλο είναι εκείνο των Βίκιγκς. Ο κώδικας τιμής μεταξύ των καπετάνιων τους καθώς και οι «σάγκες» με τα κατορθώματά τους αντιστοιχούν καταπληκτικά στην «ξενία» και στις «ωδές» των περιπετειών των ομηρικών ηρώων. Καθόλου παράδοξο: παρόμοιοι τρόποι ζωής παράγουν παρόμοιες συμπεριφορές σε επίπεδο πολιτισμικού «επικοινωνήματος». Παρόμοια αντιστοιχία παρατηρούμε και στα πολιτικά τους μορφώματα.

⁵³ ξ 252.

«διογενεῖς» ήρωες του Ποιητή. Τους μικρούς «βασιλείς» που σποραδικά επιβίωναν (όπως θα δούμε πιο κάτω) κοντά τους ήταν φυσικό ως εκ τούτου να τους βλέπουν ως θλιβερά εκφυλισμένα απομεινάρια μιας κάποτε αδιαμφισβήτητης απόλυτης εξουσίας. Εντωμεταξύ οι άλλοτε караβοκύρηδες/«βασιλείς» είχαν προ πολλού περάσει σε έναν εδραίο τρόπο ζωής, που ελάχιστα θύμιζε τους καπετάνιους/«βασιλείς» του Ομήρου. Έτσι οι μόνοι που φαινομενικά πλησίαζαν αυτό που θεωρήθηκε ως το ιδανικό ηρωικό status ήταν οι απόλυτοι άρχοντες, οι μονάρχες. Με την απόδοση του τίτλου του «βασιλέως» σ’ αυτούς, ο κύκλος της παρεξήγησης ολοκληρώθηκε. Σ’ αυτόν τον φαύλο κύκλο παραμένει ακόμη εγκλωβισμένη η ομηρική έρευνα.

Για να ριξουμε μια πρώτη ματιά στα ετυμολογικά αρχίζοντας από το τέλος, η κατάληξη του όρου «βασιλεύς» υποδηλώνει «επάγγελμα» –κι αν αυτό φαίνεται πεζό και ασεβές, θα υπενθυμίσουμε τον επίσης επαγγελματικό μα ακόμη σεβάσμιο όρο «ίερεύς». Κάποια επαγγελματική ενασχόληση κρύβει συνεπώς το προομηρικό παρελθόν των ηρώων του Ποιητή. Ποια όμως είναι αυτή; Για να βρούμε την απάντηση, θα πρέπει να στραφούμε σε ακόμη αρχαιότερα κείμενα: στις πινακίδες της Γραμμικής γραφής Β. Πριν απ’ αυτό όμως ας δούμε μερικά από τα προβλήματα που ανακύπτουν σχετικά με τους «βασιλείς» της Κύπρου.

III. Τα προβλήματα των «βασιλέων» της Κύπρου

Η Κύπρος είναι μία περιοχή όπου ο τίτλος των «βασιλέων» δεν αποτελεί αναβίωση υπό την επήρεια των ομηρικών επών αλλά βεβαιωμένα γνήσια επιβίωση από τον ύστερο 8^ο⁵⁴ μέχρι τα τέλη του 4^{ου} ή τα πρώτα χρόνια του 3^{ου} π.Χ αιώνα.⁵⁵ Εντούτοις και εδώ η παρερμηνευμένη εικόνα που έχουμε κληρονομήσει από τους αρχαίους για την σημασία του τίτλου μάς εμποδίζει να κατανοήσουμε το status των «βασιλέων»: εσφαλμένα τους συνδέουμε με τον θεσμό της απόλυτης μοναρχίας,⁵⁶ με αποτέλεσμα να μην κατανοούμε τα πολλά ασύμβατα με μια τέτοια ερμηνεία.

Ιδού μερικά από αυτά:

- Σε μια εποχή που όλες σχεδόν οι παραλιακές εμπορικές πόλεις της ανατολικής Μεσογείου λειτουργούν υπό καθεστώς (ολιγαρχούμενης) δημοκρατίας,⁵⁷ η κατεξοχήν εμπορική νήσος της Κύπρου εμφανίζεται να έχει μοναρχικά καθεστώτα.

- Εντούτοις, παρά την φυσική τάση της μοναρχικής εξουσίας να διεκδικεί την μοναδικότητά της, τα «βασιλεία» της Κύπρου, δεν φαίνεται να επιδιώκουν και πάντως δεν επιτυγχάνουν την πολιτική ενοποίηση της νήσου υπό το σκήπτρο τους. Η εξαιρετική περι-

⁵⁴ D.W. Rupp (1987), A. Zournatzi (1996: 160).

⁵⁵ M. Ιακωνου, 2002: 76. Για την ακρίβεια, τότε καταλύεται η αυτονομία των «βασιλείων» της Κύπρου από τον Πτολεμαίο Σωτήρα και έκτοτε παύει οποιαδήποτε αναφορά στους «βασιλείς» της νήσου.

⁵⁶ Χαρακτηριστικός επ' αυτού είναι ο τίτλος του άρθρου του D.W. Rupp, (1987) «*Vive le roi*. The emergence of the state in Iron Age Cyprus».

⁵⁷ Η έκφραση «ολιγαρχική δημοκρατία» φαίνεται αντιφατική, στην πραγματικότητα όμως, όπως θα δείξουμε και πιο κάτω, η δημοκρατία όχι μόνο στην αρχαιότητα αλλά και σε νεότερους χρόνους προέκυψε από την σταδιακή διεύρυνση των θεσμών ενός αρχικά περιορισμένου κύκλου ισοτίμων αρχόντων.

πτωση του Ευαγόρα –που όμως δεν τελεσφόρησε- δεν αρκεί για να ανατρέψει τον κανόνα.

-Ενώ οι κυπριακές επιγραφές γνωρίζουν μόνο ένα τίτλο για τους άρχοντες των πόλεων τους («βασιλείς»), οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς αμφιταλαντεύονται στην απόδοσή του: άλλοτε τους αναφέρουν ως «βασιλείς», άλλοτε ως «βασιλεύοντες»,⁵⁸ άλλοτε ως «κρατούντες»,⁵⁹ άλλοτε ως «δυνάστες»⁶⁰ και άλλοτε ως «τυράννους».⁶¹ Αν το πολιτικό τους status ήταν τόσο σαφές όσο αυτό της απόλυτης μοναρχίας, οι αρχαίοι λόγιοι δεν θα είχαν κανένα πρόβλημα στην ορθή απόδοσή του.

-Οι Κύπριοι «βασιλείς» είναι πολλοί για να θεωρηθούν απόλυτοι άρχοντες έστω σε διαφορετικές πόλεις του ίδιου νησιού: συνήθως μαρτυρούνται επτά ταυτόχρονα, κατά καιρούς όμως φτάνουν τους δέκα σε όλο το νησί. Το 332 π.Χ. απροσδιόριστος αριθμός Κυπρίων «βασιλέων» με 120 πλοία συμπαρατάσσεται με τον Μ. Αλέξανδρο στην από θαλάσσης πολιορκία της Τύρου.⁶²

-Από τα χρονολογικώς πρώτα μέχρι τα τελευταία κείμενα που αναφέρονται στους «βασιλείς» της Κύπρου επικρατεί χαώδης ασάφεια όσον αφορά τον αριθμό και τις έδρες τους.⁶³ Τα αγνώστων βασιλείων και βασιλέων κυπριακά νομίσματα του 5^{ου} π.Χ. αιώνα επιτείνουν την σύγχυση και μειώνουν τις πιθανότητες του θεσμού της απόλυτης μοναρχίας.

-Τα νομίσματα, αν και κατά κανόνα αναφέρουν βασιλέα, κατά κύριο λόγο είναι νομίσματα πόλεων. Τούτο ενθαρύνει την υπόθε-

⁵⁸ Ισοκρ. *Ευαγόρας* 23.

⁵⁹ «Τῆς δὲ Σαλαμίνοσ τοῦτον τὸν χρόνον ἐπεκράτεε Εὐέλθων...» -Ηρόδ. 4.162.

⁶⁰ Διόδωρος 19.62.6.

⁶¹ Ηρόδ. 5.113, Ισοκρ. *Ευαγόρας* 32: «καὶ τύραννον αὐτὸν τῆς πόλεωσ κατέστησεν».

⁶² Αρριανού, *Ανάβασις* 2.20.3.

⁶³ Μ. Ιακονου, 2004: 263.

ση ότι ο κατά περίπτωση βασιλεύς των νομισμάτων είναι ο επώνυμος άρχων της πόλης του.

-Παρότι νομίσματα και επιγραφές μας επιτρέπουν να ανασυστήσουμε σε ικανοποιητικό βαθμό κάποιες ανά πόλη σειρές βασιλέων, δεν έχουμε (με ελάχιστες εξαιρέσεις) επαρκείς αποδείξεις για το ότι οι «διάδοχοι» είναι απόγονοι ή κληρονόμοι των προκατόχων του τίτλου.⁶⁴

-Οι δύο μόνο σωθείσες επιγραφές που θα μπορούσαν να θεωρηθούν «βασιλικά διατάγματα», στην πραγματικότητα επιβεβαιώνουν την σύμπραξη άλλων εξεχόντων συμπολιτών ή πολιτειακών οργάνων.⁶⁵

-Στο τέλος του 8^{ου} με αρχές του 7^{ου} π.Χ. αι. συναντάμε και δύο «βασιλείς» (Ακήστωρ και Ετέανδρος) στην ίδια πόλη, της Πάφου.⁶⁶ Η υπόθεση που προκρίθηκε ήταν ότι ο ένας από τους δύο

⁶⁴ Κατά την Α. Zournatzi (1996: 155), «... complete dynastic sequences are not possible to reconstruct in any case, and occasionally the dynastic record of a city will be represented by merely one or two names»· «...these genealogical lists do not go beyond the third generation...» (167)· «Not all Cypriot kings inherited their rule, however...» (167). Ακόμη και ο περίφημος Ευαγόρας της Σαλαμίνας, τον οποίο επικαλούνται ως χαρακτηριστική περίπτωση μονάρχη, δεν φαίνεται να κληρονομεί κάποιον πατρικό θρόνο (Zournatzi: 168, σ. 52).

⁶⁵ Α. Zournatzi, 1996: 176-8. Συγκεκριμένα βλ. πιο κάτω.

⁶⁶ Στο πρίσμα του Εσαρχαδόν, που χρονολογείται στην ίδια εποχή, απαντώνται μεταξύ άλλων ο Ετέανδρος και ο Ακήστωρ, ο δεύτερος όμως ως βασιλεύς του Ιδαλίου. Το να πρόκειται για τον ίδιο τον Ακήστορα της Πάφου, που ενδεχομένως θα ασκούσε εξουσία και επί του Ιδαλίου, φαίνεται εξαιρετικά απίθανο, δεδομένης της μεγάλης απόστασης μεταξύ των δύο πόλεων. Πιθανότερη (α) εκδοχή θα πρέπει να θεωρηθεί αυτή της συνωνυμίας, αν και δεν θα πρέπει να αποκλειστούν εντελώς άλλες δύο εναλλακτικές εκδοχές: β) να είχε ανατεθεί από τους άρχοντες του Ιδαλίου η εκπροσώπηση της πόλης τους στον πάφιο Ακήστορα, που ούτως ή άλλως επισκεπτόταν την αυλή των Ασσυρίων ή γ) οι ασσύριοι γραφείς, προκειμένου να αντιστοιχίσουν τα ονόματα εφτά πόλεων με ισάριθμους

ήταν διάδοχος του άλλου, και τούτο κρίθηκε ως η πρωιμότερη ένδειξη για την κληρονομική φύση της κυπριακής «βασιλείας», όπου η «βασιλεία» εκλαμβάνεται ως απόλυτη μοναρχία.⁶⁷ Εντούτοις, τα ίδια στοιχεία θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην αντίθετη κατεύθυνση: ότι έχουμε περισσότερους του ενός «βασιλείς» στην ίδια πόλη.

Δεν είναι, συνεπώς, απορίας άξιον το ότι ούτε οι σύγχρονοι ερευνητές, δέσμιοι άλλωστε σε μεγάλο βαθμό των αρχαίων ερμηνειών και παρερμηνειών, που ενίοτε τις εκλαμβάνουν ως πιστές διαπιστώσεις, δεν μπορούν επίσης να καταλήξουν σε σαφή συμπεράσματα σχετικά με την φύση των «βασιλείων» της Κύπρου.⁶⁸

Σε κάθε περίπτωση, ο αρχαιότερος μαρτυρημένος τίτλος του μονάρχη στον ελλαδικό χώρο δεν ήταν αυτός του «βασιλέως». Ο ανώτατος άρχων της «μυκηναϊκής» εποχής λεγόταν «ἄναξ» (*wa-na-ka*), τίτλος που στα ομηρικά έπη και στην ιστορική αρχαιότητα χρησιμοποιείται σε δύο φαινομενικά άσχετες μεταξύ τους σφαίρες (την επικράτεια των θεών και την επικράτεια του οίκου), οι οποίες όμως έχουν κοινό χαρακτηριστικό την απόλυτη εξουσία: «ἄνασσα θεά» και «οἶκοιο ἄναξ». Η έκλειψη του τίτλου του «ἄνακτος» από την σφαίρα της πολιτικής αποτελεί συνέπεια της εξαφάνισης της απόλυτης εξουσίας στον ελλαδικό χώρο.

άρχοντες της Κύπρου, να τοποθέτησαν στην τύχη τον Ακήστορα ως άρχοντα του Ιδαλίου.

⁶⁷ D.W. Rupp (1987), M. Iacovou (2006a: 319) κ.α.

⁶⁸ Όπως παρατηρεί η A. Zournatzi (1996: 164), «The point remains that none of the models that have been advanced until now can securely account for the origins of Cypriot kingship».

IV. Οι *qa-si-re-we* της Γραμμικής Β σύμφωνα με την κρατούσα άποψη

Από τις πρώτες στιγμές της ιστορικής σημασίας ανάγνωσης της Γραμμικής γραφής Β, το 1952 από τον Ventris, ήταν φυσικό να αναζητηθούν ανάμεσα στους ηγεμόνες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στον ελλαδικό χώρο οι «βασίλεις» του Ομήρου, που είχαν ήδη ταυτιστεί με τους άρχοντες των «κυκλωπείων» οχυρών. Και, πράγματι, δεν άργησαν να εντοπιστούν ως *qa-si-re-we*,⁶⁹ προς έκπληξη όμως των ερευνητών δεν συμπεριλαμβάνονταν καν στον μακρύ κατάλογο των αξιωματούχων που στελέχωναν την διοίκηση του πραγματικού ανωτάτου άρχοντος, του *wa-na-ka/άνακτος*. Για την ακρίβεια οι *qa-si-re-we* βρέθηκαν να κινούνται στην περιφέρεια της διοικητικής δομής. Ακόμη εντοπίστηκε και η λέξη «βασίλεια» ως *qa-si-re-wi-ja*, παρά τις προσδοκίες όμως που δημιούργησε η αβίαστη ανάγνωσή της, τίποτε από τα συμφραζόμενα δεν παρέπεμπε στο γνωστό πολίτευμα. Εντούτοις ο πειρασμός της πλήρους εξίσωσης με τους ομηρικούς «βασίλεις» απεδείχθη ακατανίκητος, παρότι ο L. Palmer, ένας από τους πρωτοπόρους ερευνητές των πινακίδων, εξέφρασε ισχυρές επιφυλάξεις:

«Δεν υπάρχει τίποτε στις διαθέσιμες μαρτυρίες που θα μπορούσε να μας οδηγήσει εκτός του σημασιολογικού πεδίου του 'τεχνίτη'. Με βάση τις τωρινές μαρτυρίες δεν θα ήταν φρόνιμο να αποδώσουμε στην *qa-si-re-wi-ja* άλλο νόημα από αυτό της 'κατασκευαστικής μονάδας' ή ακόμη και του 'βιοτεχνικού υποστατικού' του οποίου την ευθύνη έχει ο *qa-si-re-u*. Εάν επι-

⁶⁹ Ο τύπος πληθυντικού *qa-si-re-we* συνάγεται γραμματικά από τον αντίστοιχο του ενικού αλλά ο ίδιος δεν μαρτυρείται. Αρχικά η πρώτη συλλαβή (*qa*) μεταγράφηκε ως *pa2*, στο οποίο αποδιδόταν η συλλαβική αξία /*ba*/ ή /*pha*/ ή (κατά Palmer) /*kwa*/ (Χ. Μαραβέλιας, 2002: 144).

θυμούμε να συνδέσουμε ετυμολογικά την λέξη με τον ‘βασιλέα’, θα πρέπει να έχουμε πλήρη επίγνωση του σημασιολογικού χάσματος που θα πρέπει να γεφυρωθεί, αν και παρόμοια παράλληλα παραδείγματα (π.χ. *steward*, *constable*) δεν είναι δύσκολο να εντοπιστούν». ⁷⁰

Κάποιοι *qa-si-re-we* διανέμουν χαλκό σε χαλκουργούς κατεσπαρμένους σε διάφορους οικισμούς της πυλιακής επικράτειας (**PY Jn 431**, **PY Jn 601**, **PY Jn 845**). Από τούτο ο L. Palmer έβγαλε το συμπέρασμα ότι οι «βασιλείς» ήταν επιστάτες των χαλκουργών, ⁷¹ όπως όμως επεσήμανε ο P. Carlier,

«Οι καλοδιατηρημένες πινακίδες της σειράς Jn παραθέτουν τα μερίδια ανά 20 και ανά ομάδες μεταλλουργών: μόνο τρεις εξ αυτών συνδέονται με έναν *qa-si-re-u*. Εάν, όπως ορισμένοι μυκηναϊολόγοι υποθέτουν, οι *qa-si-re-we* ήταν πρωτομάστορες ή υπεύθυνοι (αρχηγοί) συντεχνιών, θα μας εξέπληττε το γεγονός ότι οι αναφορές σ’ αυτούς παραλείπονται τόσο συχνά. Η σχετική σπανιότητα της μνείας τους στη σειρά Jn μας οδηγεί στη σκέψη ότι η σχέση τους με τους μεταλλουργούς είναι ευκαιριακή». ⁷²

Οι *qa-si-re-we* δεν εμπλέκονται μόνο σε δοσοληψίες χαλκού. Κάποιοι απ’ αυτούς συμμετέχουν σε διανομή ή συνεισφορά χρυσού (**PY Jo 438**), ενώ το παράγωγο επίθετο *qa-si-re-wi-ja* απαντάται σε σχέση με αγγεία (**KN K 875**), με δοσοληψίες διαφόρων άλλων προϊόντων (**PY Pa 398**, **PY Pa 889**, **KN K 875**), με σιτηρέσια ή αμοιβές (**PY Fn 50**, **PY Fn 867**) και με ομάδες ανδρών (**KN As 1516**).

Στην πινακίδα **PY Jn 431**, στ. 6, ο «βασιλεύς» *a-pi-qa-ta* φαίνεται πως ακολουθείται από τον γιό του -αν αυτό πράγματι σημαί-

⁷⁰ L. Palmer, 1963: 228.

⁷¹ L. Palmer, 1963: 99.

⁷² P. Carlier, 1995: 356.

νει η λέξη *i-**65-*ge* -στοιχείο το οποίο κάποιιο έσπευσαν να αναγνωρίσουν ως σαφή ένδειξη για την κληρονομική φύση του μυκηναϊκού «βασιλικού θεσμού». Εντούτοις, όπως επισημαίνει ένας μυκηναϊολόγος που βλέπει θετικά αυτή την υπόθεση,

«Η σαφής αναφορά της αλληλουχίας ανάμεσα σε πατέρα και γιο, σχετικά σπάνια, συναντάται σε συμφραζόμενα διαφόρων κατηγοριών. Στην ίδια σειρά Jn της Πύλου, ένας απλός μεταλλουργός έχει καταγραφεί δίπλα στο γιο του (Jn 725,8: ... *wa-ti-ko-ro 1 i-**65-*ge 1*). Ανάλογοι συσχετισμοί παρουσιάζονται στα μυκηναϊκά αρχεία σε περιπτώσεις τεχνιτών ή εργατών».⁷³

Δεν είναι η μοναδική περίπτωση που το όνομα του Αμφιβότα εμπλέκεται στο πρόβλημα. Η αντιπαραβολή των φράσεων *qa-si-re-u a-pi-go-ta* («βασιλεύς Αμφιβότα» - **PY Jn 431.6**) και *a-pi-go-ta-o ke-ro-si-ja* («γερουσία του Αμφιβότα» - **PY An 261, 616**), οδήγησε στο συμπέρασμα ότι και στις δύο περιπτώσεις αναφέρεται ο ίδιος συγκεκριμένος «βασιλεύς Αμφιβότας», ο οποίος στην δεύτερη περίπτωση εμφανίζεται ως επικεφαλής γερουσίας.⁷⁴ Δίπλα στην «γερουσία του Αμφιβότα» εμφανίζονταν κατά την ίδια λογική οι «γερουσίες» άλλων τριών επωνύμων, οι οποίοι ως εκ τούτου θεωρήθηκαν επίσης «βασιλείς» (χωρίς να αναφέρονται ως τέτοιοι): των *ta-we-si-jo-jo*, *a-pi-o-to* και *o-to-wo-o*. Με την συλλογιστική αυτή (και με την ...μεσολάβηση του Αμφιβότα) οι «βασιλείς» συνδέθηκαν άρρηκτα(;) με την «γερουσία». Συμπέρασμα: οι «βασιλείς» ήσαν τοπικοί ή περιφερειακοί (άρα εκτός κεντρικής ιεραρχίας) αξιωματούχοι που ηγούνταν της «γερουσιών» των τοπικών κοινοτήτων. Η ερμηνεία αυτή έμοιαζε αναπόφευκτη, καθώς

⁷³ P. Carlier, 1995: 358.

⁷⁴ «Αν πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, φαίνεται ότι οι βασιλείς ήσαν επικεφαλής των μυκηναϊκών γερουσιών» - Χ.Ε. Μαραβέλιας, 2002: 149, ο τονισμός του συγγραφέα, η υπογράμμιση της φρόνιμης επιφύλαξης του δική μας.

παρέπεμπε στη σύναξη των «γερόντων» βασιλέων των ομηρικών επών (την οποία, πάντως, ο ποιητής ουδέποτε ονόμασε «γερουσία»).

Πώς αυτοί οι μάλλον ταπεινοί τοπικοί ή περιφερειακοί παράγοντες βρέθηκαν στην κορυφή της πολιτικής ιεραρχίας; Η εξήγηση που δόθηκε είναι απλή και λογική: μετά τον πολιτικό «αποκεφαλισμό» του καθεστώτος που σκιαγραφείται στις πινακίδες της Γραμμικής Β, οι τοπικοί άρχοντες που επιβίωσαν βρέθηκαν στην κορυφή της κοινωνίας. Την άποψη αυτή αποδέχτηκε και ο γράφων (1997, 2006) επικαλούμενος το ερμηνευτικό μοντέλο των «προεστών» και των «αρματωλών». Η κατάρρευση της (μάλλον ξενικής προέλευσης) επικυρίαρχης δομής άφησε τους «προεστούς» αυτούς στην κορυφή της κοινωνίας των γηγενών.

Ότι την οικονομική βάση της ομηρικής κοινωνίας αποτελούσε η κτηνοτροφία, ο γράφων το έχει δείξει με πολλά στοιχεία των επών.⁷⁵ Εξ' αυτού είχε περαιτέρω συμπεράνει ότι η κτηνοτροφική αυτή κοινωνία, της οποίας οι ηγέτες αρέσκονταν σε θαλασσινές επιδρομές, είχε τις απώτερες ρίζες της στα βουνά και τα υψώματα. Ως απόδειξη ο γράφων επικαλέστηκε τον όρο που χρησιμοποιείται στα έπη –και μόνο σ' αυτά– για την επιστροφή στην πατρίδα: σε αντίθεση με σχεδόν όλους τους αρχαίους συγγραφείς, που αποδίδουν την επιστροφή στην πατρίδα και με τον όρο «κάθοδος» (εξ ου και η «κάθοδος των Ηρακλειδών») ο Όμηρος χρησιμοποιεί σε αντίστοιχο ρόλο τον όρο «άνοδος». Το παράδοξο αυτό, στο οποίο δεν είχε εντοπιστεί και κανένας, φυσικά, δεν του είχε δώσει σημασία, έχει την εξήγησή του: για τους κτηνοτρόφους, που έχουν τις ρίζες και τις πατρογονικές εστίες τους στα βουνά, η επιστροφή σ' αυτά είναι ανοδική: αντίθετα, για τους κατοίκους των παραλιακών πόλεων –όπως ήταν στην πλειονότητά τους οι Έλ-

⁷⁵ Β. Πανταζής, 2006: 160 κ.ε.

ληνες της ιστορικής αρχαιότητας- η έξοδος από την πατρίδα είτε προς την υψηλότερη ενδοχώρα είτε προς την «υψηλή» (=ανοιχτή) θάλασσα ήταν «άνοδος» και η επιστροφή προς το λιμάνι «κάθοδος».

Παρά την «βελτίωση» αυτή ήδη σήμερα δεν βρίσκουμε ικανοποιητική την θεωρία των αναδυομένων ηγετών των τοπικών κοινοσιών. Η παρατήρηση, π.χ., για τους παλιννοστικούς όρους «άνοδος» και «κάθοδος», αν και από κανέναν δεν έχει επικριθεί, δεν είναι συμβατή με ένα ουσιώδες χαρακτηριστικό της ομηρικής κοσμοεικόνας: οι ήρωες του Ομήρου είναι ζυμωμένοι με την θάλασσα και δεμένοι με τα καράβια, και, σε αντίθεση με τον απλό κόσμο ή και τους ίδιους τους Τρώες (που είναι περισσότερο ριζωμένοι στα βουνά και τους αγρούς), κύρια ασχολία τους έχουν την πειρατεία. Αν σ' αυτούς είναι επικεντρωμένος ο ποιητής, γιατί η παλιννόστησή τους δεν χαρακτηρίζεται «κάθοδος»;

Προβλήματα και προτάσεις

1. *qa-si-re-we*

«Ο μακράν διασημότερος και πλέον διαφιλονικούμενος μεταξύ των ερευνητών (μυκηναϊκός) τίτλος είναι αυτός του *qa-si-re-u*», έγραφε πριν σαράντα χρόνια ένας εκ των σπουδαίων ερευνητών που ασχολήθηκαν με το ζήτημα.⁷⁶ Όπως παρατήρησε ένας άλλος ερευνητής τριάντα χρόνια αργότερα,

«είναι δύσκολο, με βάση τα κείμενα της Γραμμικής Β, να πούμε με βεβαιότητα οτιδήποτε σχετικά με την λειτουργία και την κοινωνική θέση του *qa-si-re-u*».⁷⁷

⁷⁶ K. Wundsam, 1968: 111.

⁷⁷ H. Ledjegård, 1998: 372.

Και πρόσφατα, ο κορυφαίος μυκηναϊολόγος T. Palaima έκλεισε το σχετικό με τον *wa-pa-ka* άρθρο του με τη φράση:

«Το συστατικό όμως νόημα του όρου *qa-si-re-u* παραμένει αδιαφανές». ⁷⁸

Διαφανές εντούτοις είναι το ότι ο ρόλος των *qa-si-re-we* δεν είναι συμβατός με εκείνον των τοπικών αρχόντων, από τους οποίους υποτίθεται πως αναδείχθηκαν οι «βασιλείς» του Ομήρου:

-Αν οι *qa-si-re-we* ήταν τοπικοί άρχοντες, θα τους συναντούσαμε σε κάποιες από τις πινακίδες που αναφέρονται στους *da-mo* (=δήμους) και την λειτουργία τους. Τέτοια συνάφεια όμως δεν μαρτυρείται στις πινακίδες που βρέθηκαν.

-Η υπόθεση ότι οι *qa-si-re-we* ήταν επικεφαλής τοπικών κοινοτήτων ή λειτουργούσαν ως αξιωματούχοι περιφερειακού επιπέδου δεν ευσταθεί ούτε μέσα στα πλαίσια της κοινώς αποδεκτής ερμηνείας, δεδομένου ότι δεν προκύπτει σταθερή σχέση κάποιου από αυτούς με μία περιοχή. ⁷⁹ Μερικά μάλιστα από τα πρόσωπα που σχετίζονται με αυτούς –συγκεκριμένα «χαλκείς» που παίρνουν απ’

⁷⁸ T. Palaima, 2006: 69.

⁷⁹ Οι τοποθεσίες όπου διανέμουν χαλκό οι *qa-si-re-we* (η *a-pe-ke-e* για τον *a-pi-qa-ta* της **PY Jn 431** και η *po-wi-te-ja* για τον *pa-qa-si-jo* της **PY Jn 601** –το τοπωνύμιο της **PY Jn 845** δεν σώθηκε) ανήκουν στα άπαξ συναντώμενα τοπωνύμια. Η πινακίδα **PY Pa 398.a**,

{ pe-ra-ko-ra-i-ja

{ a-pi-ka-ra-do-jo, **qa-si-re-wi[-ja** *169,

από πρώτη άποψη δίνει την εντύπωση ότι ο «βασιλεύς» *a-pi-ka-ra-do* δραστηριοποιείται στην Πέρα επαρχία, η οποία κατά την προσωπική μας γνώμη –που θα δημοσιευθεί προσεχώς αλλού– εκτεινόταν στα μεσόγεια, η εντύπωση όμως αυτή είναι παραπλανητική: τα προϊόντα μπορεί πολύ απλά να προέρχονται από (ή να προορίζονται για) την Πέρα επαρχία της επικράτειας. Τα ίδια προϊόντα άλλωστε, όπως αναφέρουμε σε άλλο σημείο τούτης της εργασίας, συνδέονται αλλού (**PY Pa 889** [+] **1002**) με «βασιλική» ομάδα κωπηλατών.

αυτούς ποσότητες χαλκού- εμφανίζονται, όπως θα δούμε πιο κάτω, πότε στη μια πότε στην άλλη περιοχή της επικράτειας.

-Εξάλλου, οι *qa-si-re-we* δεν εμφανίζονται ως κάτοχοι γης⁸⁰ – και τούτο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ενδέχεται να έχει κρίσιμη σημασία.

Πού θα πρέπει, λοιπόν, να αποδώσουμε την σημερινή ομοφωνία και τον εφησυχασμό, αν όχι στην γοητεία που προσφέρει η εξομοίωση των *qa-si-re-we* με τους ήρωες του Ομήρου, έτσι όπως στερεότυπα τους προσλαμβάνουμε;

Η εμφάνιση όχι μόνο του κομβικού ονόματος *a-pi-ḡo-ta* (για το οποίο περισσότερα πιο κάτω) αλλά και άλλων ονομάτων «βασιλέων» ή προσώπων, που σχετίζονται με αυτούς, σε διαφορετικές πινακίδες σε διαφορετικούς τόπους και με διαφορετικές δραστηριότητες, απαιτεί κάποια ικανοποιητική εξήγηση, που ακόμη δεν δόθηκε. Όπως παρατηρεί η Deger-Jalkotzy,

«οι συχνές αναφορές του ίδιου ονόματος προσώπου σε διαφορετικά εκάστοτε συμφραζόμενα θέτει διαρκώς ένα σοβαρό μεθοδολογικό πρόβλημα».⁸¹

Το πρόβλημα -που δεν είναι απλώς μεθοδολογικό- σε κάποιες περιπτώσεις παύει να υφίσταται, αν στη θέση των «ανθρωπωνυμίων» διαβάσουμε ονομασίες επαγγελματιών, προϊόντων ή ιδιοτήτων, που είναι φυσικό να απαντώνται σε πολλές και διαφορετικές πινακίδες. Εντούτοις, σε άλλες περιπτώσεις, όπου είναι φανερό πως ο λόγος γίνεται για πρόσωπα, το πρόβλημα παραμένει, καθώς τα ίδια «ονόματα» εμφανίζονται σε διαφορετικούς τόπους και σε διαφορετικούς ρόλους. Είναι άραγε τα ίδια πρόσωπα, που μετακινήθηκαν από τον ένα τόπο στον άλλο ή πρόκειται απλά για

⁸⁰ H. Ledjegård, 1998: 375.

⁸¹ S. Deger-Jalkotzy, 1998-1999: 69. Βλ. και σελ. 71.

συνωνυμίες; Είτε την πρώτη είτε την δεύτερη εκδοχή ακολουθήσει κανείς, οι κίνδυνοι είναι μεγάλοι και οι βεβαιότητες ελάχιστες. Για να πάρουμε ένα σύγχρονο παράδειγμα, το να ισχυριστεί κανείς ότι οι Μανωλιόι που βρίσκει κανείς σε κρητικά κείμενα, οι Νιόνιοι σε ζακυνθινά, οι Γεράσιμοι σε κεφαλονίτικα και οι Σπυρέτοι σε κερκυραϊκά είναι τα ίδια πάντα πρόσωπα, θα ήταν μεγάλο λάθος. Λάθος, αλλά σαφώς λιγότερο επικίνδυνο, θα ήταν το να αποκλείσει κανείς εξαρχής την πιθανότητα κάποιων ταυτοπροσωπιών. Θα πρέπει, συνεπώς, σε τέτοιες περιπτώσεις να αρκεστούμε σε εκείνες τις ταυτοπροσωπίες που προκύπτουν από στοιχεία που δεν επιδέχονται αμφισβήτηση.

Πριν επιστρέψουμε στον *a-pi-qa-ta*, ο οποίος υποτίθεται πως είναι επικεφαλής γερουσίας στην πινακίδα **PY An 261**, ας δούμε έναν άλλο υποτιθέμενο «βασιλέα» και επικεφαλής άλλης γερουσίας της ίδιας πινακίδας, τον *O-two-we*, του οποίου τάχα η ύπαρξη αποδεικνύεται από την αναφορά του ως *O-to-wo-we-i* στην πινακίδα **PY Vn 851.9**: η αντίρρησή μας είναι ότι στην τελευταία τούτη πινακίδα τα περισσότερα ονόματα ανήκουν σε γυναίκες (όπως προκύπτει από τις καταλήξεις τους, κυρίως εις *-ja*), οι οποίες συνεισφέρουν ή λαμβάνουν «δέμνια», όπως δηλώνει ο στίχος-τίτλος της πινακίδας.⁸²

Ας επιστρέψουμε τώρα στη φράση *qa-si-re-u a-pi-qa-ta* της πινακίδας **PY Jn 431.6**, η οποία ερμηνεύθηκε ως «βασιλεύς A-pi-qa-ta», ερμηνεία που αποδέχεται και ο γράφων. Εντούτοις, η επέκταση της ίδιας ερμηνείας στην φράση «*a-pi-qa-ta-o ke-ro-si-ja*» των πινακίδων **PY An 261** και **616**, που αναγνώσθηκε ως «γερουσία

⁸² Για τον λόγο αυτόν θεωρούμε επισφαλή την υπόθεση της Deger-Jalkotzy (1998-1999: 74), σύμφωνα με την οποία «There is a possibility that besides *O-two-we* in Vn 851.14 the name]*ra-i-jo* refers to *A-ra-i-jo* of *A-pi-jo-to ke-ro-si-ja* (An 261.8)...».

του Αμφιβότα», και προπάντων η ταύτιση του ενός βέβαιου *A-pi-qi-to* με τον εικαζόμενο άλλον δεν είναι αυτονόητη: δεν είναι μόνο το ότι το ίδιο όνομα θα μπορούσε να αναφέρεται σε άλλο ταυτώ-νυμο πρόσωπο. Θα μπορούσε εξίσου πειστικά να αποδίδει επάγ-γελμα, απασχόληση ή κατηγορία προσώπων, όπως θα δούμε πιο κάτω εξετάζοντας το ζήτημα της *ke-ro-si-ja*.

Η προφανώς συναφής λέξη *a-pi-qi-to* των πινακίδων **Ta 642, 709, 713 και 715** της Πύλου, δεν αναφέρεται σε πρόσωπα αλλά σε αντικείμενα (κυρίως τράπεζες).⁸³ Τούτο σημαίνει πως το κύριο όνομα *a-pi-qi-to* προέρχεται από συνήθη λέξη του καθημερινού λεξιλογίου, κάτι που καθιστά και το ίδιο το όνομα σύνηθες.

Σε σχέση με πρόσωπο η λέξη *a-pi-qi-to* απαντάται στις πινακί-δες της Κνωσού που αναφέρονται σε παράδοση προβάτων («από τον *apigota* πρόβατα τόσα...»): **C 915.B** (] *pa-ro a-pi-qi-to / pa-ro do-e-ro CAP 10* [), **C 941.B** (*pa-ro / a-pi-qi-to sa-pa-ea-te-ri-ja OVIS* §). Η λέξη εδώ θα μπορούσε να αποδίδει είτε όνομα προ-σώπου είτε επάγγελμα/ιδιότητα.⁸⁴ Φυσικά, το επαγγελματικό θα

⁸³ **Ta 642.3** (to-pe-za ra-e-ja **a-pi-qi-to** e-re-pa-te-jo po-pi e-ka-ma-te-qe qe-qi-no-to-qe to-qi-de), **709.2** (au-te 1 pu-ra-u-to-ro 2 qa-ra-to-ro 1 e-ka-ra **a-pi-qi-to** pe-de-we-sa 1 e-ka-ra i-to-we-sa so-we-ne-ja au-de-we-sa-qe /.3 ti-ri-po ke-re-si-jo we-ke *34-ke-u *20IVAS....), **713.1** (to-pe-za ra-e-ja ku-te-si-jo e-ka-ma-pi e-re-pa-te-jo-qe **a-pi-qi-to** e-ne-wo-pe-za qe-qi-no-me-na to-qi-de 1), .3 (to-pe-za ku-te-se-ja e-re-pa-te-jo e-ka-ma-pi **a-pi-qi-to** e-ne-wo-pe-za ko-ki-re-ja) και **715.1** (to-pe-za ku-te-si-ja e-re-pa-te-jo e-ka-ma-pi **a-pi-qi-to** e-ne-wo-pe-za ko-ki-re-ja),.2 (to-pe-za ku-te-se-ja e-re-pa-te-ja **a-pi-qi-to** 1 to-pe-za a-ka-ra-no e-re-pa-te-ja po-ro-e-ke 1),.3 (to-pe-za mi-ra2 **a-pi-qi-to** pu-ko-so e-ke-e e-ne-wo-pe-za toqi-de-jo a-ja-me-no pa-ra-ku-we 2).

⁸⁴ Ακόμη και οι συνωνυμίες που παρουσιάζονται στον ίδιο χρόνο και κοντινό τόπο ενδέχεται να είναι απατηλές. Ο κίνδυνος αυτός αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα για το θέμα μας στο βαθμό που εμπλέκονται ονόματα συναλλατσομένων με «βασίλεις» χαλκίων. Ο «πανταχού παρών» *a-ko-to-wo*, π.χ., που εμφανίζεται μεταξύ των «χαλκίων» της *a-pe-ke-e* στην πινακίδα **PY Jn 431.4**, συνιστά μία

χαρακτηριστική περίπτωση του προβλήματος, καθώς στην πινακίδα **PY Cn 254.9** επανεμφανίζεται ως κάτοχος κοπαδιού στην περιοχή της *a-si-ja-ti-ja*, ενώ στην πινακίδα **PY Cn 45.8** εμφανίζεται ως κάτοχος κοπαδιού στην περιοχή της *pu-ro ra-wa-ra-ti-ja*. Η υπόθεση, πως τέτοιου είδους ταυτοπροσωπίες είναι γνήσιες και αποδεικνύουν την επαγγελματική κινητικότητα της πυλιακής κοινωνίας (S. Deger-Jalkotzy, 1998-1999), δεν νομίζουμε ότι αρκεί, καθώς οι κοινωνικές δομές ακριβώς αυτού του συγκεντρωτικού τύπου χαρακτηρίζονται από την δυσκαμψία μάλλον παρά από ευελιξία και κινητικότητα.

Το πρόβλημα σε μερικές τουλάχιστον περιπτώσεις «ταυτοπροσωπιών» νομίζουμε πως λύνεται με την υπόθεση (που, εξ όσων γνωρίζουμε, δεν έχει μέχρι τούδε προταθεί), ότι *δεν πρόκειται για ονόματα προσώπων αλλά για επαγγελματικά παρωνύμια*, όπως θα λέγαμε «ο τσαγκάρης του χωριού χ», «ο πεταλωτής του χωριού χ», κ.ο.κ. Δεδομένου ότι κάποια απ’ αυτά τα επαγγέλματα στις μικρές κοινότητες τα ασκεί ένα άτομο κάθε φορά, θα ήταν κατανοητότερο για την κεντρική διοίκηση το άτομο αυτό να προσδιορίζεται από την χαρακτηριστική απασχόλησή του, παρά από ένα ουδέτερο όνομα που δεν λείπει τίποτε για την κοινωνική λειτουργία του συγκεκριμένου προσώπου.

Στην περίπτωση των *a-ko-to-wo*, π.χ., το πιθανότερο είναι να πρόκειται για κάποιας συγκεκριμένης ειδικότητας επεξεργαστές τομαριών (όπου το πρώτο συνθετικό, *a-ko*, αντιστοιχεί στο «ἀσκέω» = «επεξεργάζομαι -κατά πρώτο λόγο- δέρματα», εξ ου και η λ. «ἀσκός»). Στην πινακίδα μάλιστα **PY Cn 45.8** (όπως, ίσως, και στην αποσπασματική αναφορά **PY Cn 254.9**) ο *a-ko-to-wo* προσδιορίζεται περαιτέρω (πιθανώς στην γενική) ως *a-ke-o-jo*, όπως και άλλοι συνάδελφοί του. Πιθανολογώ πως και οι δύο λέξεις αναφέρονται σε επεξεργαστές δερμάτων, με την μία γενικότερη (*a-ko-to-wo* = «ἀσκοτόμος»; ως προς το δεύτερο συνθετικό, *-to-wo*, πρόβλημα συνιστά η μετατροπή του *w* σε *μ*, αν και η εναλλαγή των δύο αυτών φθόγγων δεν είναι παντελώς άγνωστη -παρατήρηση Ι. Προμπονά) και την άλλη (*a-ke-o-jo* = «ἀσκεοῖο») ως προσδιοριστική πιο συγκεκριμένης ειδικευσης. Η συνάφεια αυτών των επιτηδευματιών με αιγοπρόβατα είναι αυτονοήτη.

Ένας τέτοιος επαγγελματικός προσδιορισμός των ατόμων δεν θα δημιουργούσε καμία σύγχυση ταυτοτήτων μεταξύ, π.χ., του *a-ko-to-wo* της *a-pe-ke-e*, του *a-ko-to-wo* της *a-si-ja-ti-ja* και του *a-ko-to-wo* της *pu-ro ra-wa-ra-ti-ja*, ενώ, αντίθετα, ο προσδιορισμός με το κύριο όνομά τους ενδεχομένως να μην σήμαινε τίποτε για τους γραφείς του παλατιού. Κάτι παρόμοιο ίσως συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις «ομωνυμιών».

Η προαναφερόμενη υπόθεση ενδεχομένως μας δίνει ταυτόχρονα μια ικανοποιητική απάντηση σε δύο άλλα ερωτήματα:

- α) γιατί οι *ka-ke-we* είναι τόσο πολλοί; και
- β) γιατί τόσο συχνά απαντούμε τα ίδια ονόματα προσώπων τη μια με χαλκό και την άλλη με γιδοπρόβατα;

Αν υποθέσουμε ότι οι «χαλκείς» των πινακίδων δεν είναι μόνον οι τεχνίτες αλλά και οι χρήστες του χαλκού, το πρόβλημα παύει να φαίνεται τόσο οξύ: οι σκυτοτόμοι είναι φυσικό να χρειάζονται χάλκινα εργαλεία (μαχαίρια, κοπίδια) για την επεξεργασία των δερμάτων, και μάλιστα στις ποσότητες που σύμφωνα με τις πινακίδες διανέμονται ατομικά.

Εξάλλου, οι *ka-ke-we* φυσικό θα ήταν να εμφανίζονται και κάτοχοι κοπαδιών, αφού ο πλούτος σε μια κατά βάση κτηνοτροφική κοινωνία μετριέται με κεφάλια ζώων, που συχνά αποτελούν και το «νόμισμα» της εποχής –πρβλ. την καταγωγή των ρωμαϊκών *pecunia* ή τον τρόπο μέτρησης της αξίας του οπλισμού στην ανταλλαγή δώρων Διομήδη και Γλαύκου στην *Ιλιάδα* (Ζ 235-6).

Μέχρι πρότινος θεωρούσα τις παραπάνω εξηγήσεις ικανοποιητικές, τώρα όχι πλέον. Οι συμπτώσεις ονομάτων χαλκουργών και ποιμένων παραείναι πολλές για να θεωρηθούν τυχαίες. Μερικές μάλιστα παραείναι εντυπωσιακές. Η πινακίδα **Cn 600**, π.χ., εμφανίζει στο *Timitoakee* ως ποιμένες τον *Qetako* και τον *82de*. Τα ίδια ονόματα η πινακίδα **Jn 431** τα εμφανίζει μεταξύ των χαλκουργών σε άλλη τοποθεσία, το *Apekeijo*. «Πρέπει μήπως να υποθέσουμε», γράφει η Lindgren (1973, II: 67) σχολιάζοντας αυτήν αλλά και άλλες παρόμοιες «συμπτώσεις», «ότι οι *kakewe* γενικά ήταν εποχιακά απασχολούμενοι που άλλαζαν όχι μόνο δραστηριότητες αλλά και τόπους απασχόλησης;». Το ερώτημα αυτό πλησίασε την καρδιά του ζητήματος περισσότερο απ' όσο υποπτευόταν η Lindgren: Μετά από ριζική επανεξέταση της πυλιακής γεωγραφίας –η οποία θα παρουσιαστεί εκτενώς αλλού– κατέληξα στο συμπέρασμα ότι οι χαλκείς που εμφανίζονται και ως κάτοχοι κοπαδιών, και μάλιστα σε διαφορετικούς τόπους, ήταν νομάδες που –όπως οι Βλάχοι της νεότερης Ελλάδας– κατέβαιναν στα «χειμαδιά» για να ξεχειμωνιάσουν. Λόγω των εποχιακών μετακινήσεών τους οι φερέοικοι βοσκοί επενδύουν τον πλούτο τους σε φορητά είδη μεγάλης αξίας (κοσμήματα κλπ.), πράγμα που ενθαρρύνει πολλά μέλη της κοινότητάς τους να εξοικειώνονται και να εξειδικεύονται στην επεξεργασία των πολυτίμων μετάλλων: χρυσού, αργύρου και χαλκού. Έτσι προέκυψαν τα ορεινά κέντρα αργυροχρυσοχοΐας σε δυσπρόσιτα κεφαλοχώρια των βοσκών της νεότερης Ελλάδας (Στεμνίτσα Αρκαδίας, Βλάχοι στη Κοζάνη, Νυμφαίο Φλώρινας, Συράκο, Καλαρύτες και Δίλοφο Ηπείρου

μπορούσε, όπως και σήμερα, να είχε γίνει κύριο όνομα: π.χ., Βοσκός. Είτε το ένα συμβαίνει είτε το άλλο, τόσο η χωρική όσο και η χρονική απόσταση αποκλείει την ταύτιση του *a-pi-ḡo-ta* της Κνωσού με τον «βασιλιά» *a-pi-ḡo-ta* της πινακίδας **Jn 431** της Πύλου, κάτι που δέχονται όλοι, χωρίς να συνάγουν όμως τα συμπεράσματα που συνεπάγεται η αναφορά του ιδίου ονόματος σε διαφορετικές πινακίδες.

Εξάλλου, και ο «βασιλεύς» *a-pi-ḡo-ta* της πινακίδας **PY Jn 43** απέχει κάμποσο, χωρίς να ξέρουμε πόσο, από την «γερουσία» που του αποδόθηκε: ενώ εκείνος δραστηριοποιείται στην *a-pe-ke-e*, η *a-pi-ḡo-ta-o ke-ro-si-ja* των πινακίδων **PY An 261** και **616** κατά πάσα πιθανότητα εμφανίζεται στην πρωτεύουσα Πύλο.⁸⁵

Τίποτε, λοιπόν, μέχρι τώρα δεν αποδεικνύει με βεβαιότητα ότι η *a-pi-ḡo-ta-o ke-ro-si-ja* των πινακίδων **PY An 261** και **616** έχει σχέση με τον συγκεκριμένο «βασιλέα» *a-pi-ḡo-ta* της πινακίδας **PY Jn 431**. Πολύ περισσότερο, αυτή η μοναδική ενδεχόμενη σύνδεση ενός *qa-si-re-u* με μία *ke-ro-si-ja* δεν αποδεικνύει πως και οι λοιποί επικεφαλής *ke-ro-si-ja* των πινακίδων αυτών είναι *qa-si-re-we*. Ακόμη όμως κι αν είναι, τούτο δεν συνεπάγεται πως η *ke-ro-si-ja* που τους αποδίδεται είναι «γερουσία», όπως θα δείξει μία ριζική επανεξέταση της έννοιας και του κοινωνικού περιεχομένου της λέξης.

κλπ.). Κάτι ανάλογο θα πρέπει να συνέβη και στην Εποχή του Χαλκού με τους μετακινούμενους βοσκούς της Αρκαδίας, που ξεχειμώνιαζαν στα πεδινά της Δώθε Επαρχίας (στην Ηλεία, την Μεσσηνία και –ενδεχομένως– Λακωνία). Τα αναγκαία πολύτιμα μέταλλα θα ήταν φυσικό να τα προμηθεύονταν από τα λιμάνια των χειμαδιών, όπου φτάναν τα καράβια με το πολύτιμο φορτίο, η επεξεργασία όμως γινόταν στα ορεινά, όπου οι βοσκοί με τα γιδοπρόβάτά τους περνούσαν τους περισσότερους μήνες του χρόνου.

⁸⁵ S. Deger-Jalkotzy, 1998-1999: 74.

2. *ke-ro-si-ja*

Την λέξη *ke-ro-si-ja* την απαντάμε μόνο σε δύο πινακίδες της Πύλου, **PY An 261** και **PY An 616**, οι οποίες όμως αποδίδουν την ίδια καταγραφή. Για την έννοια και το κοινωνικό περιεχόμενό της αρχικά υπήρχαν περισσότερες αμφιβολίες και αντιπαραθέσεις απ' όσες σήμερα. Και εντούτοις, αν και τα προβλήματα που είχαν επισημανθεί δεν λύθηκαν, η ομοφωνία που έχει επιτευχθεί είναι ακόμη ισχυρότερη από αυτήν που στηρίζει την κρατούσα ερμηνεία του όρου *qa-si-re-u*. Και εδώ, βεβαίως, ευθύνεται η βαριά παραμορφωμένη και παραμορφωτική σκιά του Ομήρου, από τα έπη του οποίου, υποτίθεται, αντλούμε την ερμηνεία αυτή. Και εντούτοις... Ας δούμε μερικά από τα προβλήματα:

i. Το επίθετο «γερούσιος» απαντάται στον Όμηρο τρεις φορές, δύο ως επίθετο οίνου (Δ 259, ν 8) και μία ως επίθετο του όρκου (Χ 119). Ο οίνος υποτίθεται πως λέγεται «γερούσιος» γιατί προορίζεται για τους γέροντες, ενώ ο όρκος χαρακτηρίζεται «γερούσιος» επειδή υποτίθεται πως θα επιβληθεί με απόφαση της «γερουσίας». Όμως, οι τόσο καίριες για την ερμηνεία μας υποθέσεις αυτές δεν φαίνεται να ευσταθούν: «γερούσιος» οίνος πιθανότατα λεγόταν το παλιό («γερούσιον») και για τούτο πιο περιζήτητο κρασί,⁸⁶ που, συμπτωματικά, λόγω της σπανιότητάς του προοριζόταν για τους «γέροντες» -αλλά το επίθετό του δεν το όφειλε σ' αυτούς. Όσον αφορά τον «γερούσιον όρκον», αυτός μάλλον ήταν ο όρκος που «έδενε» με την χοή «γερούσιου» οίνου.

ii. Εξάλλου, η «γερουσία» ως πολιτειακός θεσμός μαρτυρείται σχετικά αργά (Ευριπίδης, Πλάτωνας) και ίσως ως αποτέλεσμα παρερμηνείας των ομηρικών όρων.

⁸⁶ Θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν και το ότι η λέξη *ke-ro-ta* της Γραμμικής Β υποδηλώνει τα «παλαιά» προϊόντα.

iii. Οι *ke-ro-si-ja* των πινακίδων «ανήκουν» σε κάποιους. Αντίθετα, οι «γερουσίες» της αρχαιότητας δεν ανήκαν σε άτομα αλλά αποτελούσαν παράλληλο και σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητο θεσμό.

iv. Αν οι «γέροντες» που απαρτίζουν τις *ke-ro-si-ja* ήταν οι ηλικιωμένοι (πρώτη έννοια της λ. «γέρων») ή σεβάσμιοι (δεύτερη έννοια, από το «γέρας»), θα ήταν παράδοξο το να τους επιτάσσει ή να τους διατάζει κανείς ως παραρτήματά του, όπως φαίνεται να συμβαίνει με τους άνδρες των *ke-ro-si-ja*.

v. Η συναπαρτιθμηση στις ίδιες πινακίδες ανδρών των *ke-ro-si-ja* και *ka-ma-e-we* υποδηλώνει παρεμφερείς δραστηριότητες, που έχουν σχέση με τον κάματο και με την δημόσια (πιθανόν) γη.

vi. Αν η ερμηνεία του όρου *ke-ro-si-ja* ως «γερουσία» ήταν σωστή,⁸⁷ θα αναμέναμε την εμπλοκή των «γερουσιών» σε κάποια από τις δραστηριότητες των *da-mo*. Τέτοια εμπλοκή όμως από πουθενά δεν προκύπτει.

vii. Το αντίθετο μάλιστα: όπως ήδη επισημάνθηκε, όλοι οι διαφορετικής προέλευσης άνδρες των *ke-ro-si-ja* εμφανίζονται μαζί κάπου κοντά στο διοικητικό κέντρο της χώρας.

Οι M. Ruy Pérez / J. Melena θεωρούν την *ke-ro-si-ja* ομάδα εργασίας που την ερμηνεύουν «οι έμπειροι»,⁸⁸ προφανώς γιατί η προσφυγή στην εμπειρία διασφαλίζει την ετυμολογική σχέση με την λ. «γέρων».⁸⁹ Το πρόβλημα όμως δεν λύνεται έτσι, καθώς το ερώτημα παραμένει: «έμπειροι» σε τι;

Τι μπορεί να ήταν, λοιπόν, και πώς λειτουργούσε η *ke-ro-si-ja*;

⁸⁷ «...it is difficult to provide a convincing *interpretation* of **PY An 261** or to reveal the administrative purpose of this text», γράφει η S. Deger-Jolkotzy, 1998-1999: 68, αναφερόμενη κυρίως στις λέξεις *ke-ke-tu-wo-e* και *ke-ro-si-ja* της πινακίδας.

⁸⁸ M. Ruy Pérez / J. Melena, 1996: 141.

⁸⁹ Υπόθεση την οποία πρώτος έθεσε προς συζήτηση ο Wundsam (1968: 118), χωρίς όμως και να την υιοθετήσει πλήρως.

Η συναναφορά των *ka-ma-e-we* στις συγκεκριμένες πινακίδες ενθαρρύνει την υπόθεση ότι ο όρος *ke-ro-si-ja* έχει σχέση με –και αποδίδει γενικώς την– επίταξη εργασίας για δημοτικά ή δημόσια έργα. Το γεγονός όμως ότι οι *ka-ma-e-we* δεν υπάγονται σε κάποια *ke-ro-si-ja*, δείχνει πως ο όρος δεν αναφέρεται στην αδιαφοροποίητη εργασία. Εξάλλου, και το γεγονός ότι οι άνδρες των *ke-ro-si-ja* είναι «επώνυμοι» δείχνει πως δεν πρόκειται για απλούς εργάτες που κάνουν αγγαρεία αλλά για ειδικευμένους τεχνίτες. Ικανοποιητικότερη βρίσκω την υπόθεση πως *ke-ro-si-ja* / «**χειρο-σία**» είναι το οργανωμένο «εργατικό δυναμικό» ενός εργαστηρίου, κυριολεκτικά η «**χειροτεχν(ε)ία**» με την έννοια όχι της δραστηριότητας αλλά της επιχείρησης⁹⁰ (π.χ., «*η χειροτεχνεία του Αμφιβότα*»). Με τι ασχολούνταν όμως οι συγκεκριμένες χειροτεχνικές επιχειρήσεις; Η ενδελεχής ανάλυση της πινακίδας **An 261** από την Deger-Jalkotzy⁹¹ έδειξε στενότερη διαπλοκή των ονομάτων της με ονόματα «χαλκέων» που απαντώνται σε άλλες πινακίδες διανομής χαλκού. Τα πρόσωπα, συνεπώς, που απαρτίζουν τις *ke-ro-si-ja* είναι χαλκοτεχνίτες (*ka-ke-]we ke-ke-tu-wo-e*), τους οποίους οι

⁹⁰ Ο αντίστοιχος της *ke-ro-si-ja* όρος των πινακίδων της Κνωσού, που αναφέρεται όμως σε υφάσματα, είναι *ke-ri-mi-ja*. Κατά τον U. Uchitel (1990-1991: 199, 202), ο όρος χρησιμοποιείται ως αντίστιξη στον όρο *ta-la-si-ja* και υποδηλώνει τα προϊόντα που παράγονται μέσα στα «κρατικά» εργαστήρια και όχι αυτά που παράγονται κατ' ανάθεση σε «αυτόνομους» τεχνίτες (*ta-la-si-ja*). Ο λόγος για τον οποίο σε κάποιους χαλκουργούς ρητώς κατονομαζόμενους δεν χορηγείται χαλκός (λόγος που κατά τον Uchitel παραμένει αδιευκρίνιστος) θα πρέπει να αναζητηθεί στις πινακίδες **Ma**: εκεί καταγράφονται οι κατά πόλη/περιφέρεια οφειλές των χαλκέων σε έτοιμα τεχνουργήματα διαφόρων τύπων (αυτά θα πρέπει να αναζητηθούν πίσω από τα ακόμη ανερμήνευτα ιδεογράμματα αυτής της σειράς): χαλκοτεχνίτες που δεν απέδωσαν την προηγούμενη χρονιά την ποσότητα τεχνουργμάτων που αντιστοιχούσε στην πρώτη ύλη που παρέλαβαν, αποκλείονταν από την παραλαβή πρώτης ύλης την επόμενη χρονιά.

⁹¹ S. Deger-Jalkotzy, 1998-1999.

προαναφερόμενες «χειροτεχνικές επιχειρήσεις» επιτάχθηκαν να αποστείλουν στα ανάκτορα για επιτόπιες χαλκουργικές κατασκευές. Το ότι οι τεχνίτες των χειροτεχνιών αυτών αρχικά καταγράφονται ανακατεμένοι, δείχνει πως προσέρχονται ατομικά ή κατά μικρές ομάδες στον ανακτορικό χώρο ανάληψης εργασίας. Κάποια όμως στιγμή διακόπτεται η κατά σειρά προσέλευσης ατομική καταγραφή και ακολουθεί η συνολική αναφορά τους κατά χειροτεχνική επιχείρηση.

Αντίστοιχα, η ετυμολογία της λέξης θα πρέπει να αναζητηθεί στην λέξη «χείρ»⁹² και την κατάληξη *-(ο)σία*, και το νόημα να προσεγγίζει την *χειροπρακτική ικανότητα*. Συνεπώς, καμιά σχέση με την «γερουσία». Η λ. *ke-ro-ta/e* των πινακίδων, είτε σημαίνει «παλαιά» είτε όχι,⁹³ φαίνεται πως είναι άσχετη και δεν ενισχύει την υπόθεση της «γερουσίας», καθώς αναφέρεται σε αντικείμενα, και συγκεκριμένα «φάρεα» (**KN Ld 786**, **KN Ld 788**), χιτώνες (**KN Ld 785**) και χαλκά σκευή (**PY Jn 881**). Η μόνη ίσως περίπτωση που φαίνεται να χαρακτηρίζονται άνδρες είναι αυτή της θρυματισμένης πινακίδας **KN B 800**, όπου όμως είναι ιδιαίτερα αμφίβολη η αποκατάσταση της ίδιας της λ. *ke-ro-te*.⁹⁴

⁹² Ο Palmer, ο οποίος έβλεπε στις συγκεκριμένες πινακίδες επίταξη χαλκέων, συνέδεσε τις *ke-ro-si-ja* με κάποια εργασία επεξεργασίας του χαλκού, αποδίδοντας έτσι τον αντίστοιχο τεχνίτη με τη λ. **χείρων* (Palmer, 1963: 229). Οι αντιρρήσεις που είχαν διατυπωθεί από τον O'Neil (1970: 13) κατά της ετυμολόγησης του Palmer από τη λ. **χείρων* δεν νομίζω ότι μπορούν να προβληθούν εναντίον τούτης της απλούστερης ετυμολόγησης.

⁹³ Η λέξη χαρακτηρίζει ίσως αντικείμενα «χειρωτά», ήτοι με χερούλια ή μανίκια, σε αντίστιξη, π.χ., με τα «ωλένια»/*o-re-ne-ja*, ήτοι τα «κοντομάνικα» της πινακίδας **KN L 593** (παρατήρηση Θ. Μακρίδη -πρβλ. Palmer, 1963: 295).

⁹⁴ Αν η υπόθεση αυτή είναι, όπως νομίζουμε, ισχυρή, τότε και της *ke-ri-mi-ja* η ρίζα θα πρέπει να αναζητηθεί εκεί που βρίσκεται και της *ke-ro-si-ja* η ρίζα: στην λ. «χείρ» και στην χειροτεχνική απασχόληση.

Όπως λοιπόν φαίνεται, κάποιοι χαλκοτεχνίτες δεν εργάζονταν απλά ως ανεξάρτητοι βιοτέχνες, αλλά είχαν δημιουργήσει εργαστήρια (*ke-ro-si-ja*) με περισσότερους εξαρτημένους από αυτούς τεχνίτες. Οι «ιδιοκτήτες» των εργαστηρίων αυτών, όταν το απαιτούσαν οι συνθήκες ή ο άναξ, επιτάσσονταν να στέλνουν κάποιους απ' αυτούς για επιτόπια εργασία στα ανάκτορα –κι αυτό είναι που δείχνουν οι πινακίδες **An 261** και **An 616** που μόλις εξετάσαμε. Εννοείται πως όσο πιο μεγάλη ήταν μία *ke-ro-si-ja*, τόσο λιγότερο αναγκαία ήταν η ενασχόληση του ιδιοκτήτη της στο καθαρά χειροτεχνικό έργο και τόσο πιο επιτακτική η ανάγκη της απεμπλοκής του απ' αυτό, προκειμένου να ενασχοληθεί με το καθαρά επιχειρησιακό έργο –κάποια σχέση ανάλογη με αυτήν του μεγαλοτσέλιγκα με τους βοσκούς των κοπαδιών του. Μπορούμε έτσι να κατανοήσουμε το πώς και γιατί ένας καπετάνιος προμηθευτής χαλκού θα μπορούσε να έχει στήσει ένα μεγάλο εργαστήριο παραγωγής τεχνουργημάτων, προκειμένου στη συνέχεια να τα εξαγάγει –μαζί με τα «ανακτορικά» εξαγωγίμα είδη– προς ίδιον όφελος. Ένας απ' αυτούς θα μπορούσε εντέλει να είναι ο περίφημος *A-pi-go-ta*. Τούτο όμως δεν συνεπάγεται πως όλες οι *ke-ro-si-ja* ανήκαν σε *qa-si-re-we*.

Συμπερασματικά, η υποτιθέμενη «γερουσία» των πινακίδων αποδεικνύεται ένα λεκτικό φάντασμα, που οφείλει την εμφάνισή του στην παρερμηνεία των όρων *qa-si-re-we* και *ke-ro-si-ja*, στους οποίους εσφαλμένα αποδόθηκε πολιτικό νόημα. Το ίδιο άλλωστε συνέβη και με τον όρο *qa-si-re-wi-ja*.

3. *qa-si-re-wi-ja*

Το επίθετο *qa-si-re-wi-ja* («βασίληα») της Γραμμικής Β δεν χαρακτηρίζει το καθεστώς, όπως συμβαίνει με την λέξη «βασίλεια» των ιστορικών χρόνων. Κατά κανόνα εκλαμβάνεται ως χαρακτη-

ριστικό ανθρώπινης ομάδας, της οποίας προΐσταται ο *qa-si-re-u*, στην περίπτωση όμως της πινακίδας **KN K 875** μία τέτοια ερμηνεία δεν είναι αυτονόητη.⁹⁵ Ας αρχίσουμε απ’ αυτήν:

- .1], *qa-si-re-wi-ja, di-pa, a-no-wo-to* [
- .2 *pe-ri-ta, qa-si-re-wi-ja, di-pa, a-no-wo-to*, [
- .3 *wi-na-jo, qa-si-re-wi-ja, di-pa, a-no-wo-to* [
- .4 *i-da-i-jo, qa-si-re-wi-ja, di-pa, a-no-wo-to* [
- .5 *sa-me-ti-jo, qa-si-re-wi-ja, di-pa, a-no-wo-to* [
- .6 *i-je-re-wi-jo, qa-si-re[-wi]-ja, di-pa, a-no-wo-to* *202 VAS 10
po-ti- [

Η ερμηνεία της λ. *qa-si-re-wi-ja* στην συγκεκριμένη πινακίδα εξαρτάται από το τι αντιπροσωπεύει η πρώτη λέξη του κάθε στίχου: ανθρωπωνύμιο ή επίθετο του προϊόντος; Και οι δύο εκδοχές είναι εξίσου πιθανές.

Αν, όπως γίνεται σήμερα καθολικά δεκτό, η πρώτη λέξη του κάθε στίχου είναι όνομα ανθρώπου, τότε η λ. *qa-si-re-wi-ja* αναφέρεται σ’ αυτόν, οπότε η φράση θα πρέπει να διαβαστεί ως **«από τού (ή στού) X την *qa-si-re-wi-ja* δίπες ανούωτες (= χωρίς αυτιά) τόσες»**.

Εντούτοις, οι πρώτες λέξεις θα μπορούσαν εξίσου κατανοητά να αναφέρονται στις «δίπες» και να τις χαρακτηρίζουν είτε από τον τόπο προέλευσής τους («ιδάιοι» / *i-da-i-jo*, «σαμήτιοι» / *sa-me-ti-jo*) είτε από την λειτουργία τους (πιθανότερο στις περιπτώσεις των λ. *pe-ri-ta* και *wi-na-jo*). Άλλωστε η κατάληξη *-jo των περισσότερών από αυτές τις λέξεις είναι συνήθης κατάληξη επιθέτων. Ο*

⁹⁵ Όπως παραδέχεται ο J. Hooker (1988: 121), «In view of the complete grammatical disjunction between the names of the *qa-si-re-wi-ja* entries, we have no hope of grasping the true purport of this inscription». Ο Η. βλέπει ως πιθανή εδώ την παρουσία ομάδων τεχνιτών υπεύθυνων για την κατασκευή των αντιστοιχών προϊόντων.

τελευταίος στίχος σ' αυτή την περίπτωση θα ήταν ανακεφαλαιωτικός και θα μας έδινε τόσο τον προορισμό των αγγείων, προφανώς για ιερουργία ή θρησκευτική αφιέρωση (*i-je-re-wi-jo* - «ιερήιο»), όσο και τον συνολικό αριθμό τους, που δυστυχώς δεν έχει σωθεί. Στην περίπτωση αυτή η λ. *qa-si-re-wi-ja* αναφέρεται στις «δίπες», οπότε η σταθερά επαναλαμβανόμενη φράση ***qa-si-re-wi-ja di-pa a-no-wo-to*** φαίνεται πως σημαίνει «**βασιλῆται δίπαι ανούωτοι**».⁹⁶ Αν είναι έτσι, αν και το είδος, η προέλευση και ο προορισμός των αγγείων προσδιορίζεται, τότε η λ. *qa-si-re-wi-ja* θα πρέπει να χαρακτηρίζει τα προϊόντα από τον φορέα που τα συνέλεξε ή τα συνεισέφερε: «**αυτό που προέρχεται από βασιλέα**».

Στην επιλογή της ορθής ερμηνείας θα μας βοηθήσει η εξέταση των άλλων πινακίδων, στις οποίες απαντάται η λέξη.

Στις πινακίδες **PY Pa 398** και **889 [+]** **1002**, η *qa-si-re-wi-ja* αναφέρεται ως η «βασιλική» επιχείρηση (ή το «βασιλικό» πλήρωμα/προσωπικό) που παραδίδει ή παραλαμβάνει το προϊόν ^{*169}, το οποίο, όπως δείχνει το ιδεόγραμμα (*ΔΕ*) που το απεικονίζει, είναι κάποιου είδους έπιπλο, πιθανότατα «δέμνια» (κλίνη).⁹⁷

Η πινακίδα **PY Fn 50** αναφέρεται σε διανομή ποσοτήτων κριθής. Στους τρεις πρώτους στίχους καταγράφονται οι «βασιλῆται» (*qa-si-re-wi-ja*) ομάδες (ή «επιχειρήσεις») των *a-ki-to-jo*, *ke-ko-jo* και *a-ta-no-ro*, δυστυχώς όμως δεν σώζεται η ποσότητα κριθής που αντιστοιχεί στην κάθε μια. Αυτό συνιστά μείζον εμπόδιο γι' αυτούς που επιχειρούν να διευκρινίσουν τον ρόλο των *qa-si-re-wi-ja*: αν οι ποσότητες ήταν μεγάλες, θα μπορούσαμε να υποθέ-

⁹⁶ Η φράση θα μπορούσε επίσης να είναι γραμμένη σε ενικό αριθμό («βασιλῆτα δίπαι ανούωτος»), δεδομένου ότι η χρήση του ενικού για υποδήλωση κατηγορίας προϊόντων, έστω και εάν είναι πολλά, δεν είναι ασυνήθιστη στις καταγραφές των πινακίδων (παρατήρηση Ι. Προμπονά).

⁹⁷ Ι. Προμπονάς, 1978: 249.

σουμε ότι οι *qa-si-re-wi-ja* ήταν οι «επιχειρήσεις» που προμήθευαν τα διανεμόμενα σιτηρά· αν ήταν μικρές, τότε πιθανότατα ήταν παραλήπτριες. Η πτώση στην οποία αναφέρονται επιτείνει την αβεβαιότητα, δεδομένου ότι ονομαστική και δοτική είναι εξίσου πιθανές. Αντίθετα, αυτοί που αναφέρονται στους στίχους που ακολουθούν είναι σαφώς παραλήπτες, όπως προκύπτει τόσο από την πτώση στην οποία εμφανίζονται (δοτική) όσο και από το μικρό μερίδιο που τους αντιστοιχεί: πρόκειται για⁹⁸ τον προϊστάμενο του μελιού και τον «αναμείκτη» υφιστάμενό του, τον αρτοποιό, τον διφθεροποιό, τον κατασκευαστή εργαλείων, τον προϊστάμενο βιοτεχνικών προϊόντων, τον κατασκευαστή αρμάτων, τους ζευγολάτες και (στην δεύτερη παράγραφο –στ. 10-14) για ομάδες «δούλων» στην υπηρεσία κάποιων από τους προαναφερόμενους τεχνίτες. Ο κατάλογος αυτός δεν μας βοηθάει να προσεγγίσουμε τον ρόλο των *qa-si-re-wi-ja* και για τον επιπλέον λόγο ότι τόσο ετερόκλητη σύναξη είναι δύσκολο να νοηθεί ως συνεργαζόμενη σε κάποιο συγκεκριμένο έργο. Η θέση όμως που κατέχουν οι *qa-si-re-wi-ja* στον κατάλογο ενθαρρύνει την υπόθεση πως αποτελούν τις προμηθεύτριες της διανεμόμενης κριθής. Δεν μπορεί μάλιστα να αποκλειστεί η πιθανότητα οι τρεις πρώτες γραμμές της πινακίδας **Fn 50** να αντιστοιχούν σε επικεφαλίδα -ανάλογη, π.χ., της πρώτης γραμμής της πινακίδας **An 657** που σηματοδοτεί την σειρά *oka-* και να υποδηλώνουν ότι η συγκεκριμένη πινακίδα είναι η πρώτη ολόκληρης της σειράς διανομής **Fn**, η οποία άλλως φαίνεται «ακέφαλη».

Εκείνο που με βεβαιότητα μέχρι τούδε προκύπτει, είναι πως οι «βασιλείς» βρίσκονται επικεφαλής ομάδας ανδρών, που πιθανότατα λειτουργούν ως «πλήρωμα», «υποστατικό» ή επιχείρηση ε-

⁹⁸ Κατά την ερμηνεία των M. Ruipérez / J. Melena, 1996: 242.

μπλεκόμενη σε παραδόσεις ή παραλλαβές χαλκού, χρυσού, αγγείων, «δεμνίων» και άλλων επίπλων.

Ο *a-ke-ro qa-si-re-u* της πινακίδας **PY Jo 438.20** αποτελεί ένα αίνιγμα, που είναι καιρός να του ριξουμε μια ματιά. Η πινακίδα αποτελεί έναν κατάλογο συνεισφορών χρυσού απ' όλη την επικράτεια, όπου αξιώματα και ιδιότητες των συνεισφερόντων καθώς και τόποι διαμονής ή δραστηριοποίησής τους παρουσιάζονται χωρίς καμία ιεραρχική, γεωγραφική ή άλλη -π.χ. ανάλογη με την συνεισφερόμενη ποσότητα- συνάφεια: σε κάποιους στίχους αναφέρονται αξιωματούχοι με το όνομά τους μόνο, αλλού με την ιδιότητα και τον τόπο δραστηριοποίησής τους, αλλού μόνο ο τόπος προέλευσης και αλλού ανθρωπωνύμια χωρίς κανέναν περαιτέρω προσδιορισμό. Φαίνεται πιθανό πως πρόκειται για κάποια έκτακτη και ενόψει επειγουσών συνθηκών εκ των ενόντων συνεισφορά. Το μόνο προφανές είναι το ότι οι συνεισφέροντες είναι από τους πλέον «έχοντες» της επικράτειας, και ένας απ' αυτούς είναι ο «βασιλεύς» *A-ke-ro*. Αν ξέραμε από ποια χρυσοφόρα δραστηριότητα αντλούσε τον πλούτο του ο εν λόγω «βασιλεύς», θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε περισσότερα για το περιεχόμενο του «βασιλικού» επιτηδεύματος. Αν η συγκεκριμένη πινακίδα σιωπά επ' αυτού, ίσως μπορεί να μας διαφωτίσει περισσότερο μία άλλη πινακίδα, η **PY Vn 493**, η οποία εισάγεται με τον στίχο «*a-ke-ro e-ro a-ke-ra2-te*». Όπως προκύπτει από τον συνδυασμό του εισαγωγικού 1^{ου} στίχου με τους υπόλοιπους, ο *A-ke-ro*, μακράν του να είναι ένας ελάχιστων τοπικός παράγοντας, όπως υποτίθεται πως ήσαν οι «βασιλείς», δραστηριοποιείται σε ολόκληρη την Επικράτεια, Δώθε και Πέρα, προκειμένου να συλλέξει (ως «ἀγγελατήρ»;⁹⁹) ένα άγνωστο σε μας προϊόν.¹⁰⁰ Δεν βλέπω άλλη πιο πει-

⁹⁹ Την ερμηνεία αυτή της λέξης *a-ke-ra2-se* άντλησα από πρόταση του δρ. Χ. Μαράβελια.

στική εξήγηση σ’ αυτό από την υπόθεση πως ο *A-ke-ro* είναι έμπορος που συλλέγει το συγκεκριμένο προϊόν απ’ όλη την Επικράτεια, με την άδεια και προς όφελος και των ανακτόρων βεβαίως, προκειμένου να το εμπορευτεί εκτός επικρατείας, επομένως διά θαλάσσης. Και πάλι, δηλαδή, την πιο εύλογη εξήγηση στον ρόλο του *qa-si-re-u* την βρίσκουμε στα καράβια. Για τους караβοκύρηδες και καπετάνιους εκείνης της εποχής, βεβαίως, η διακίνηση του χαλκού αποτελούσε τον κορμό της εμπορικής τους δραστηριότητας.

Τι μπορεί όμως να σημαίνει η εμπλοκή των «βασιλέων» της Γραμμικής Β στην διακίνηση τόσο διαφορετικών προϊόντων; Η ιδέα ότι ο *qa-si-re-u* ήταν ο αρχιτεχνίτης και *qa-si-re-wi-ja* η ομάδα των εργατοτεχνιτών του σκοντάφτει στην τόσο μεγάλη απόκλιση των τεχνικών δεξιοτήτων, που καταλήγει σε ασυμβατότητα: μας είναι δύσκολο να φανταστούμε μια ομάδα τεχνιτών με τόσο διαφορετικές δεξιότητες, όπως είναι π.χ. η κατασκευή αγγείων, μεταλλικών εργαλείων και επίπλων. *Μόνο το προσωπικό μιας εμπορικής επιχείρησης μπορεί να σχετίζεται με τόσο ετερόκλητα αντικείμενα. Qa-si-re-wi-ja*, λοιπόν, φαίνεται πως **λεγόταν το προσωπικό της επιχείρησης του *qa-si-re-u*, κατά κύριο δηλαδή λόγο το πλήρωμα του καραβιού.** Όσο για την *ta-ra-si-ja*, ίσως θα πρέπει να την δούμε ως ένα είδος «φασόν», όπου υπό την επίβλεψη και ασφαλώς προς όφελος και των ανακτόρων, οι έμποροι προμήθευαν την πρώτη ύλη και συνέλλεγαν προς πώληση το επεξεργασμένο τελικό προϊόν. Και βέβαια, οι πιο δαιμόνιοι από τους караβοκύρηδες/«βασιλείς», σαν τον *Apiqota*, προχωρούσαν ένα βήμα πιο πέρα: οργάνωναν εργαστήρια (*ke-ro-si-ja*) χαλκουργών που δούλευαν κυρίως για δικό τους λογαριασμό, προσφέροντας

¹⁰⁰ «Έλφος»; -βλ. Ησύχ.: «ἔλπος· ἔλαιον, στέαρ, ὁ ἔλφος· βούτυρον. Κύπριοι». Γι’ αυτήν και για άλλες, περισσότερο επισφαλείς, εκδοχές βλ. λ. σε Jorgo.

όμως υπηρεσίες και προϊόντα στον «άνακτα», όποτε τους το ζητούσε.

Η υπόθεση του καρaboκύρη/εμπόρου/«βασιλέως» έρχεται να καλύψει ένα μεγάλο και άλλως ανεξήγητο κενό. Όπως επισημαίνει η S. Shelmerdine, η απουσία αναγνωρίσιμων αναφορών των πινακίδων σε εμπορικές συναλλαγές αποτελεί ένα αίνιγμα που ταλανίζει μέχρι σήμερα τους ερευνητές των πινακίδων.¹⁰¹ Εντούτοις, αν εξετάσουμε τις δραστηριότητες των *qa-si-re-we* υπό το πρίσμα που προαναφέρθηκε, θα διαπιστώσουμε ότι το εμπόριο διεξαγόταν μπροστά στα μάτια μας, μας εμπόδιζε όμως να το δούμε η κατά τους ιστορικούς χρόνους «μεταμόρφωση» των εμπόρων της Εποχής του Χαλκού σε εδραίους άρχοντες που ασκούν πολιτική εξουσία.

Φυσικά, όταν μιλάμε για εμπόρους σε μια τέτοια κοινωνία θα πρέπει να εννοούμε μόνο χονδρεμπόρους, δεδομένου ότι *σε οικονομίες πρωτογενούς παραγωγής οι μικρές ποσότητες ανταλλάσσονται άμεσα μεταξύ των κατόχων τους*, χωρίς την διαμεσολάβηση ειδικών επαγγελματιών. Η διαμεσολάβηση όμως επαγγελματιών εμπόρων καθίσταται αναπόφευκτη στην περίπτωση μεταφοράς σπανίων προϊόντων από μακρινές αποστάσεις ή στην περίπτωση μεταφοράς μεγάλων ποσοτήτων ειδών πρώτης ανάγκης. Τέτοιο εμπόριο εκείνη την εποχή ήταν το θαλάσσιο. Και, βεβαίως, παρά τον αναπόφευκτο βαθμό ανεξαρτησίας των καπετάνιων /εμπόρων, το εμπόριο αυτό διεξαγόταν υπό την αιγίδα των ανακτόρων και κυρίως προς όφελός τους, όχι μόνο γιατί οι «άνακτες» και ο κύκλος που τους περιέβαλλε ήταν οι μόνοι που μπορούσαν να προμηθευτούν τα πιο ακριβά εξωτικά προϊόντα, αλλά και γιατί

¹⁰¹ C. Shelmerdine, 2006: 83.

ήλεγχαν την διάθεση μεγάλων ποσοτήτων άλλων αγαθών είτε από είτε προς τους υπηκόους τους.

Τα παραπάνω σημαίνουν πως ο *qa-si-re-u* είναι ίσως ο άλλως ελλείπων από τις πινακίδες έμπορος/προμηθευτής, ο οποίος κατά κύριο λόγο θα πρέπει να δραστηριοποιείται στον κατετοχόν εμπορικό χώρο της εποχής: στη θάλασσα και την παράκτια ζώνη, αλλά, βέβαια, θα ταξιδέψει και στα ενδότερα προκειμένου, όπως στην Θήβα, να προβεί στις αναγκαίες επαφές με τα ανάκτορα. Γι' αυτό και τους συναντάμε σε τέτοιους χώρους. Κι αν μας φαίνεται ανάρμοστη η ιδιότητα των εμπόρων για τους προγόνους των ομηρικών ηρώων, που οι ίδιοι μάλιστα απεχθάνονταν το εμπόριο, ας σκεφτούμε πως δεν πρόκειται για ψιλικατζήδες απλούς επιβάτες πλοίων αλλά για καπετάνιους και ενίοτε αρχηγούς των «βασιληίων» ναυτικών σωμάτων.

Εκεί μας οδηγεί και η ανάλυση της πινακίδας **KN As (2) 1517**, στον δεύτερο στίχο της οποίας εικάζεται ότι η ελλείπουσα πρώτη συλλαβή της λέξης [...] *-si-re-we* θα πρέπει να είναι η *qa*. Στην πρώτη παράγραφο της πινακίδας μετά τη λέξη [...] *-si-re-we* 1 αναφέρονται 17 άνδρες, που απουσιάζουν (*re-qa-me-no* / «λειπόμενοι»). Στην δεύτερη παράγραφο (στ. 11-13) γίνεται λόγος για τον «θρονουργό» *E-sa-re-u* (*o-pi e-sa-re-we to-ro-no-wo-ko*) και ακολουθούν τα ονόματα τριών ανδρών. Κατά την άποψη του Carlier,¹⁰²

«είναι πιθανόν οι 17 άνδρες της πρώτης παραγράφου να είναι επίσης τεχνίτες και ο *qa-si-re-u* να είναι ο αρχιτεχνίτης».

Από πουθενά δεν προκύπτει κάτι τέτοιο. Πιο εύλογη, κατά τη γνώμη μας, είναι η υπόθεση ότι στην πρώτη ενότητα γίνεται λόγος για πλήρωμα πλοίου που απουσιάζει μαζί με τον επικεφαλής «βασιλέα»/καπετάνιο σε κάποια εμπορική αποστολή, ενώ (2^η ενότητα)

¹⁰² P. Carlier, 1995: 358.

τρία μέλη ακόμη του πληρώματός του βρίσκονται στον «θρονουργό» για παραλαβή τής παραδοτέας παραγωγής του.

Ο Palmer, αν και είναι αυτός που πρώτος επρότεινε την ερμηνεία του όρου *qa-si-re-u* ως «επιστάτης», συνηγορεί ακούσια υπέρ της ερμηνείας που προτείνεται εδώ, όταν στο πλαίσιο της ανάλυσης των πινακίδων *o-ka* εξετάζοντας τις σχέσεις «βασιλέων» και τεχνιτών αποφαινεται:

«Το συμπέρασμα είναι σαφές: έχουμε να κάνουμε με τοποθετήσεις τεχνιτών, ιδιαίτερα χαλκουργών, στις περιοχές των ναυστάθμων».¹⁰³

Εκεί, συνεπώς, στα λιμάνια φορτοεκφόρτωσης θα πρέπει να αναζητήσουμε την κατεξοχήν ζώνη επαφής των *qa-si-re-we* με τους άλλους οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες.

Στη θάλασσα και τους καπετάνιους μας οδηγεί και η λ. *qa-si-re-wi-ja* της πινακίδας **KN As 1516**, που χαρακτηρίζει δύο σώματα ανδρών, αντίστοιχα της *ra-wa-ke-ja* που εμφανίζεται στην πρώτη ενότητα της πινακίδας.¹⁰⁴ Η *qa-si-re-wi-ja* της συγκεκριμένης πινακίδας έχει στρατιωτικό χαρακτήρα,¹⁰⁵ όπως προκύπτει από διάφορες ενδείξεις, η πρώτη από τις οποίες είναι η αντιπαράβολή της με την *ra-wa-ke-ja* και συνεπώς με την έμμεση αλλά σαφή παρουσία του στρατιωτικού αξιωματούχου *ra-wa-ke-ta* («λαγέτας» της ιστορικής αρχαιότητας). Ακόμη, ένας από τους άνδρες της *ra-wa-ke-ja*, ο *qa-me-si-jo*, πιθανώς είναι το ίδιο πρόσωπο με τον *qa-mi-si-jo* που στην πινακίδα **KN Sc 135** εμφανίζεται δίπλα σε στρατιωτικό εξοπλισμό (θώρακα, άρμα και άλογα). Εξάλλου, οι πινακίδες **KN As 1519** και **V 1523**, που είναι γραμμένες από το ίδιο (υπ' αριθ. 101) χέρι, αναφέρονται σε μετακινήσεις ανδρών,

¹⁰³ L. Palmer, 1966: 149.

¹⁰⁴ A. Marpurgo-Davis 1979: 95, T. Palaima, 2006: 68.

¹⁰⁵ Όπως απέδειξε ο J. M. Driessen 1985.

πιθανώς σε στρατιωτική αποστολή.¹⁰⁶ *Qa-si-re-wi-ja*, λοιπόν, εδώ χαρακτηρίζεται η ομάδα ενόπλων ανδρών.

Η ένδειξη VIR 1 που ακολουθεί τη λ. *qa-si-re-wi-ja* δείχνει πως η λέξη που προηγείται αναφέρεται σε άνδρα, αυτόν που ηγείται της *qa-si-re-wi-ja*, ο οποίος της δίνει το όνομα και αριθμείται ως πρώτος της ομάδας: «η βασιλική ομάδα του X». Προκύπτουν έτσι τα ονόματα των δύο «βασιλέων»: του *Anuto*/Ανύτου και του *Sukero* / Συκέρου(:). Η δομή των πινακίδων μας επιτρέπει ως εκ τούτου να αναγνώσουμε και το όνομα του «λαγέτα»: *A-nu-wi-ko*.¹⁰⁷

Τι σημασία μπορεί να έχει η παρουσία δύο ενόπλων «βασιλικών» ομάδων δίπλα σε μια ένοπλη ομάδα του «λαγέτα»; Το ερώτημα βρίσκει μία λογική απάντηση, αν υποθέσουμε ότι η στρατιωτική ομάδα (άραγε, *o-ka*;) του «βασιλέως» είχε διαφορετικό πεδίο δράσης από εκείνην του «λαγέτα». Και πράγματι, προς τα κει μας οδηγούν οι σωζόμενες πληροφορίες σχετικά με τις έδρες των σωμάτων αυτών. Το σώμα του «λαγέτα» *Anuwiko* εδρεύει στην Κνωσό, όπως αρμόζει σε μια στρατιωτική μονάδα της στεριάς. Αν δεν είμαστε σίγουροι πού βρισκόταν το βασιλικό σώμα του *Anuto* /Ανύτου (το *-ti-jo* του στίχου 12), γνωρίζουμε πού ήδρευε εκείνο του *Sukero*/Συκέρου(:) του στ. 20: στην παραλιακή *Se-to-ja*/Σηταία.¹⁰⁸ Το ίδιο όνομα το ξαναβρίσκουμε σε σχέση με το ίδιο λιμάνι και στην πινακίδα **KN As 40.6**: *su-ke-re se-to-i-ja*. Οι πιθανότητες να πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο ενισχύονται από την διαπίστωση πως οι δύο πινακίδες αν και βρέθηκαν σε διαφορετι-

¹⁰⁶ Την ερμηνεία αυτή (του Driessen, 1984) θεωρεί βεβαιασμένη ο Hooker (1988).

¹⁰⁷ Εσφαλμένα, συνεπώς, ο P. Carlier (1995: 359) κρίνει πως ο γραφέας της πινακίδας δεν αναφέρει το όνομα του υπευθύνου της *ra-wa-ke-ja*, και κακώς αμφισβάλλει (1995: 360) για το αν η λ. *a-nu-to* αποδίδει ανθρωπωνύμιο ή ονομαστική επικεφαλίδας.

¹⁰⁸ Το τοπωνύμιο Σηταία στη θέση της σημερινής Σηταίας μαρτυρείται από επιγραφές του 3^{ου} π.Χ. αι.

κά σημεία του ανακτόρου είναι γραμμένες από το ίδιο χέρι.¹⁰⁹ Και αν η μια ναυτική στρατιωτική ομάδα είχε την έδρα της στο ανατολικό άκρο της στενόμακρης μεγαλονήσου, η έδρα της άλλης θα πρέπει λογικά να αναζητηθεί σε κάποιο άλλο στρατηγικό λιμάνι του δυτικού άκρου ή του κέντρου της. Αυτό το λιμάνι πιθανό να είναι η Φαιστός, οπότε το λειψό τοπωνύμιο θα μπορούσε να συμπληρωθεί ως *pa-i]-ti-jo*. Την υπόθεσή μας αυτή την ισχυροποιεί η «επανεμφάνιση» του *Anuto* στην Φαιστό (**KN X 697**), αυτή τη φορά πιθανότατα ως επικεφαλής ομάδας *ko-wa*.¹¹⁰

.1 ko-we-ja / pa-i-to[

.2 a-nu-to-jo

Περαιτέρω, αν ο *Anuto* είναι επικεφαλής δύο διαφορετικών ομάδων (*ra-wa-ke-ja* και *ko-we-ja*) στο ίδιο λιμάνι, τότε α) ο ρόλος του στον συγκεκριμένο τόπο είναι σημαντικός και β) το λιμάνι αυτό αποτελεί έδρα των δραστηριοτήτων του. Η υπόθεση πως πρόκειται για καραβοκύρη που από εδώ αναπτύσσει τις θαλάσσιες δραστηριότητές του φαίνεται έτσι εξαιρετικά πιθανή.

Συνοψίζοντας, η λ. *qa-si-re-wi-ja* / «*βασιληία*» σημαίνει «αυτή που ανήκει στον βασιλιά», και στις περιπτώσεις που αναφέρεται σε σώμα ανδρών φαίνεται πως αντιστοιχεί σχεδόν πλήρως στη νεοελληνική «καπετανάτο» ή «πλήρωμα του καραβιού». ¹¹¹

¹⁰⁹ J. K. McArthur, 1985: 91.

¹¹⁰ Για τις λέξεις *ko-wa/a* και *do-e-ro/a* επίκειται δημοσίευση εργασίας του γράφοντος.

¹¹¹ Όσον αφορά την επικεφαλίδα *]-re-wi-jo-te* της πινακίδας **PY Aq 64**, που άλλοτε συμπληρώνεται και αναγιγνώσκεται ως *qa-si]-re-wi-jo-te* («βασιλεύοντες») και άλλοτε ως *i-je]-re-wi-jo-te* («ιερεύοντες») -βλ. επ' αυτών κυρίως P. Carlier, 1995: 357, R. Thompson, 2006: 228-30- καμία απολύτως σχέση δεν πρέπει να έχει είτε με το ένα είτε με το άλλο. Πιθανότερη θα πρέπει να είναι η μη προταθείσα μέχρι τούδε συμπλήρωσή του ως *a-ke-]-re-wi-jo-te*, σε αντιστοιχία προς τον ρηματικό τύπο *a-ke-re-se*, που επαναλαμβάνεται στο τέλος όλων σχεδόν των στί-

χων, και να ερμηνευθεί ως «ἄγρεσεν» ή «ἄγρευσεν», όχι με την έννοια που του δόθηκε (= «συνέλεξε» ή «συνεισέφερε» -βλ. περισσότερα σε λεξικά Προμπονά και Jorro) αλλά με την έννοια του «όργωσε» ή «ξεχέρσωσε», δηλ. «μετέτρεψε σε αγρό (προορισμένο ιδίως για παραγωγή ζωοτροφής) χέρσα έκταση», ρήμα «σιγήσαν» κατά τους ιστορικούς χρόνους, συγγενές του ουσιαστικού *a-ko-ro* (PY Fr 1220.1, 1226.1, Ua 1413, Un 47.1, Vn 10.4 =«αγρός»). Υπέρ αυτής της ερμηνείας συνηγορεί ακόμη το ότι όλα τα υποκείμενα του ρήματος χαρακτηρίζονται ρητά κάτοχοι γής, είτε *mo-ro-qa* («μοιρούχοι») είτε *ko-to-na e-ko-te* («κτοίνα ἔχοντες»). Όσον αφορά το ZE *171 του τέλους των στίχων, πιθανό να συμβολίζει τρόπο μέτρησης της γης που όργωσε ο καθένας «τούτο το έτος» (*to-to we-to*), με την έννοια, π.χ., «έκταση που αντιστοιχεί στο ημερήσιο όργωμα Χ αριθμού ζεύγους καματερών». Όπως πληροφορήθηκα αφού είχα καταγράψει τούτη την υπόθεση, στα χωριά της Νάξου οι οργωμένες εκτάσεις μετριούνται είτε σε «ζευγαριές», δηλαδή εκτάσεις που μπορεί ένα ζευγάρι καματερών να βγάλει σε μια μέρα, είτε με μέτρα βάρους ή χωρητικότητας καρπών. Σύμφωνα με (αδημοσίευτη ακόμη) ανακρίβωση της ιστορικού-αρχαιολόγου Κατερίνας Μανωλά στο Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων», Κωμιακή Νάξου 4-7 Σεπτ. 2008, απόσπασμα της οποίας είχε την καλωσύνη να μου στείλει, («Στο παρελθόν στη Νάξο) την έκταση των χωραφιών τη μετρούσαν και με μόδια, αλλά και με πινάκια. το πινάκι ήταν σκεύος για τη μέτρηση των σιτηρών, συνήθως ξύλινο και κυλινδρικό. Σε έγγραφο του 1575 αναφέρεται για χωράφι: “που έχει ντα Καλαμούρια, ζευγαριών τριών..... και το χωράφιν της του Λιβαδίου μοδιών δύον”. (Βιζβίτζης Ιάκωβος, “Ναξιακά Νοταριακά Έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)”, *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τόμος 4ος (1951), σελ. 1-166). Το παραπάνω απόσπασμα από τη σελίδα 95. Σήμερα στην ορεινή Νάξο μία ζευγαριά ισούται με δύο στρέμματα και το κάθε στρέμμα με πέντε μεροκάματα σκαφής. Στην πεδινή Νάξο η ζευγαριά είναι η σπορά που γίνεται στο χωράφι σε μια μέρα, από την ανατολή ως τη δύση του ηλίου και ισούται με περίπου 2,5 στρέμματα. Λέμε λόγου χάρη: “Έχω 3 ζευγαριές χωράφι”. Αξιοσημείωτο είναι το ότι το ιδεόγραμμα *171 μοιάζει με άξονα ζυγού που τα δύο συμμετρικά του άκρα αντιστοιχούν στα δύο καματερά που τον φέρουν. (Το ότι τοποθετείται όρθιο, έτσι που δεν μοιάζει με ζυγό, οφείλεται στις ανάγκη εξοικονόμησης χώρου γραφής.) Εξίσου εύλογη βρίσκω επίσης την μη προταθείσα υπόθεση ότι το ιδεόγραμμα αποδίδει την ζευγαριά, πάντα ως μονάδα μέτρησης, αυτή τη φορά με κριτήριο την ποσότητα του συλλεγέντος καρπού. Αυτό θα μπορούσε να δικαιολογήσει διαφορετικές «κανταριές»

4. Οι *qa-si-re-we* και η θάλασσα

Αν το «βασιλικό» στρατιωτικό σώμα καλύπτει τη θάλασσα, τότε ο «βασιλιάς» δεν μπορεί παρά να είναι ο «καπετάνιος»: ναύαρχος ή κουρσάρος σε πολεμικές συνθήκες, μεγαλέμπορος σε καιρό ειρήνης. Υπέρ της υπόθεσης αυτής συνηγορούν και άλλες ενδείξεις:

i) Οι *qa-si-re-we* ουδέποτε εμφανίζονται ως κάτοχοι γης, ούτε καν σταθερά συνδεδεμένοι με έναν τόπο,¹¹² κάτι που θα ήταν αναπόφευκτο αν επρόκειτο για τοπικούς άρχοντες.¹¹³

ii) Οι *qa-si-re-we* εμπλέκονται γενικώς οπουδήποτε γίνονται συναλλαγές διαφόρων κάθε φορά προϊόντων.¹¹⁴

iii) Στα τοπωνύμια –αν πράγματι πρόκειται για τέτοια– όπου οι *qa-si-re-we* διανέμουν προϊόντα δεν περιλαμβάνονται κάποιες από τις γνωστές τοποθεσίες της ενδοχώρας των Πυλίων, πράγμα που ενισχύει την πιθανότητα να πρόκειται για λιμάνια ή παράκτιους οικισμούς.

iv) Είναι χρήσιμο –ίσως και κρίσιμο– για το θέμα μας να ξέρουμε αν η λέξη *na-wi-jo* της πινακίδας **PY Jn 829.3**, που αναφέρεται σε εισφορά χαλκού, σχετίζεται με «νήες» ή με ναούς. Υπέρ της

για διαφορετικά είδη προϊόντων, άλλης δύναμης για τα προϊόντα πολυτελείας και άλλης π.χ. για τις ζωοτροφές. (Για άλλες υποθέσεις που διατυπώθηκαν για το ιδεόγραμμα *171 και γενικότερα την πινακίδα **PY Aq 64** βλ. R. Thompson, 2006).

¹¹² Για τις φαινομενικές εξαιρέσεις των επικεφαλής των *qa-si-re-wi-ja* της πινακίδας **KN As (2) 1517** και του *a-ke-ro qa-si-re-u* της πινακίδας **PY Jo 438** βλ. πιο πάνω και πιο κάτω αντίστοιχα.

¹¹³ M. Lindgren, 1973, II: 130: «should we not perhaps have expected at least *some* more pronounced direct connection between a *qasireu* and a certain place indication?».

¹¹⁴ Κάτι που επισημαίνει ο H. Ledjegård (1998: 376), ο οποίος εντούτοις καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι *qa-si-re-we* ήσαν μέλη (εδραίων) τοπικών αριστοκρατιών (378).

πρώτης άποψης είχε συνταχθεί ο Chadwick¹¹⁵, υπέρ της δεύτερης ο Palmer.¹¹⁶ Η συγκεκριμένη πινακίδα καθορίζει στην επικεφαλίδα της (στίχοι 1-3) τις ποσότητες χαλκού που οφείλουν να συνεισφέρουν οι αξιωματούχοι των πολισμάτων / διοικητικών μονάδων της επικράτειας για την κατασκευή αιχμών για βέλη και δόρατα: *jo-do-so-si ko-re-te-re du-ma-te-ge po-ro-to-ko-re-te-re-ge ka-ra-wi-po-ro-ge o-pi-su-ko-ge o-pi-ka-pe-e-we-ge ka-ko na-wi-jo pa-ta-jo-i-ge e-ke-si-ge a2-ka-sa-ma* (στ. 1-3). Από τον στίχο 4 μέχρι τέλους (στ. 19) αναφέρονται στη σειρά πρώτα τα διοικητικά κέντρα της Δεύρο και μετά της Πέρα επικράτειας με την ποσότητα χαλκού που υποχρεούται να εισφέρει κάθε *ko-re-te-re* και *po-ro-to-ko-re-te-re* του αντίστοιχου πολισματος. Θα είχε σημασία να ξέρουμε ποιος είναι ο ρόλος των υπολοίπων αξιωματούχων στην αλυσίδα συγκέντρωσης του μετάλλου από τη στιγμή που θα το παραδώσουν οι *po-ro-to-ko-re-te-re*, οι *ko-re-te-re* και ο οίκος τους (*du-ma-te-ge*). Η απουσία επαρκών συγκριτικών στοιχείων μας υποχρεώνει να προσφύγουμε στο επισφαλές κριτήριο της ετυμολόγησης. Για τους *ka-ra-wi-po-ro* τουλάχιστον φαίνεται να υπάρχει ομοφωνία: πρόκειται για «κλειδούχους», άρα κάποιου είδους φύλακες χώρων και πολυτίμων αντικειμένων. Για τους *o-pi-su-ko* (που απαντώνται και στην πινακίδα **PY Jn 881.2** –άρα και πάλι σε σχέση με χαλκό) ο Chadwick έδωσε την ετυμολόγηση «έπί-συκος», αυτός δηλ. που επιστατεί στην συλλογή των σύκων, άποψη όμως που ορθώς απορρίπτει ως άσχετη με τις συγκεκριμένες αρμοδιότητες του αξιωματούχου ο Palmer, ο οποίος υποθέτει ότι πρόκειται για λέξη μη ελληνική αγνώστου νοήματος. Δύο ακό-

¹¹⁵ M. Ventris / J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge U.P., 1959, 1973²: 257/357.

¹¹⁶ L. Palmer, 1963: 283. Πρόσφατο αναλυτικό δημοσίευμα για το νόημα της λέξης με περαιτέρω βιβλιογραφία: M. del Ereο, 2005.

μη αντιρρήσεις που θα μπορούσαν να εγερθούν κατά της ερμηνείας «ἐπίσυκος» είναι α) τα σύκα στην Γραμμική Β αποδίδονται ως *su-za* (KN F 841.5, Gv 862.1, Gv 864.2, PY Er 880.6), ενώ η λ. *su-ko* αποδίδει άσχετο ανθρωπώνυμο (KN V 479.1, X 7574, PY Eb 149.1, Ep 613.4), και β) αν στα ανάκτορα της Πύλου είχαν «επιστάτη σύκων», πολύ περισσότερο θα έπρεπε να είχαν επιστάτη για άλλα, πιο καίριας σημασίας αποθηκεύσιμα προϊόντα, όπως το σιτάρι· ούτε «ἐπί-σιτον» όμως συναντάμε στις πινακίδες ούτε κάποιον ανάλογο αξιωματούχο ή γραφειοκράτη. Μια πιθανή άγνοια θα μπορούσε κατά τη γνώμη μας να είναι «ἐπί-θυκος», όπου το «θύκος» (κατά το *Etymologicum Magnum*) σημαίνει «κυρίως εις ὃν ἐμβάλλομεν τὰ θυμιάματα» -άρα ερμάριον, όπου θα μπορούσαν να φυλάσσονται και πολύτιμα αντικείμενα. Η παρουσία του θ αντί του σ στην αρχή της λέξης δεν αποτελεί πρόβλημα, δεδομένου ότι η εναλλαγή των δύο αυτών συμφώνων είναι πολύ συνηθισμένο γλωσσικό φαινόμενο, και μάλιστα σε πολλές γλώσσες,¹¹⁷ ενώ έχει ήδη προ πολλού επισημανθεί από τον γλωσσολόγο Risch το φαινόμενο της διακύμανσης μεταξύ του *ti* και του *si* στην Γραμμική Β.¹¹⁸ Από την ετυμολόγηση αυτή εύλογα θα μπορούσαμε να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι οι «ἐπίθυκοι» ήταν «αποθηκάριοι» -λειτουργήματα ανάλογο ή συμπληρωματικό των *ka-ra-wi-oro*, δίπλα στους οποίους άλλωστε αναφέρονται. Συμπερασματικά, η (δεύτερη) παρουσία του *o-pi-su-ko* στην πινακίδα χαλκού Jn 881 μαζί με *ke-ro-te* πείθει α) ότι ο *o-pi-su-ko* πρέπει να θεωρηθεί φύλακας πολυτίμων κοσμημάτων («ἐπί-θυκος» και όχι «ἐπί-

¹¹⁷ Στα ισπανικά το φαινόμενο είναι ιδιαίτερα εκτεταμένο. Η μετατροπή του σ σε οδοντικό σύμφωνο είναι επίσης ιδιαίτερα συνηθισμένο σε καταλήξεις -και όχι μόνο- της αρχαίας ελληνικής: *θάλασσα* > *θάλαττα*, *ἦσσον* > *ἦττον* κ.ο.κ., αλλά και αντίστροφα: *θεός* > *σιός*, στα λακωνικά.

¹¹⁸ Βλ. M. Ruyter / J. Melena, 1996: 104.

συκος») και β) ότι οι *ke-ro-te* ήσαν «χειροτέχνες» αργυροχρυσόχοι.

Για τους *o-pi-ka-pe-e-we* έχουν προταθεί –μεταξύ των άλλων– οι ετυμολογήσεις: *έπι-σκαπτέες* (= «επόπτες σκαπανέων» –από τον Chadwick¹¹⁹) και *όπισκαφεῖνες* / «έπι-σκαφέες» (= «επόπτες σκαφών» –από τον Palmer¹²⁰). Οι «έπισκαφέες» θα μπορούσαν να είναι αυτοί που στο κεντρικό λιμάνι ελέγχουν τα είδη που εκφορτώνουν ή φορτώνουν τα καράβια. Στην συγκεκριμένη περίπτωση οι *o-pi-ka-pe-e-we* θα είχαν παραλάβει και καταγράψει για λογαριασμό των ανακτόρων τον χαλκό που προορίζεται για τα καράβια –και εδώ, συμπτωματικά, η ετυμολόγηση του Palmer ενισχύει την ερμηνεία που δίνει ο Chadwick στην λέξη *na-wi-jo*.¹²¹

Εξάλλου, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις των πινακίδων, την μυκηναϊκή εποχή ο τόπος λατρείας δεν λεγόταν «ναός» αλλά «ιερόν». Και αν έχουμε δίκαιο στην υπόθεση που αναπτύσσουμε πιο κάτω, «ναός» χαρακτηρίστηκε μετά την κατάρρευση των «μυκηναϊκών» καθεστώτων, τους «σκοτεινούς» αιώνες κυριαρχίας των Λαών της Θάλασσας.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η πινακίδα **PY Jn 829** κάνει φανερή την αλυσίδα μεταφοράς του συναγόμενου χαλκού από τους πρώτους επαρχιακούς κρίκους μέχρι τους τελευταίους της κεντρικής εξουσίας που συγκεντρώνουν τον χαλκό για την κατασκευή είτε εξαρτημάτων των καραβιών είτε αιχμών βελών και δοράτων. Εντούτοις η λέξη *na-wi-jo* δεν είναι απαραίτητο να δηλώνει ότι ο

¹¹⁹ M. Ventris / J. Chadwick, ό.π.

¹²⁰ Από τον L. Palmer, ό.π. Για άλλες αποδόσεις βλ. λ. σε F. Jorro, 1993.

¹²¹ Για το θέμα βλ. και Τ. Μήτσου, *Η εργασία στην μυκηναϊκή κοινωνία*, Αθήνα 2001: 193-210, σύμφωνα με τον οποίο –σ. 205– ως *ka-ko na-wi-jo* –ορθώς κατά τη γνώμη μας– «υπονοείται χαλκός απόφυος...» (με την έννοια όχι του μη αναμειγμένου με κασσίτερο, αλλά του «χύμα»), εσφαλμένα όμως ετυμολογείται ως «οικιακός».

χαλκός προορίζεται για τα καράβια. Πιο αβίαστα **«καραβίσιος χαλκός»** μπορεί να χαρακτηρίζεται γενικά ο ακατέργαστος, αυτός δηλαδή που βρίσκεται στην κατάσταση που τον φέρνουν τα καράβια και συνεπώς δεν έχει μετατραπεί ακόμη σε αγγεία ή άλλα τεχνουργήματα, των οποίων η αξία πλέον μετριέται περισσότερο με την τέχνη που έχει επενδυθεί σ' αυτά παρά με το βάρος τους. Όμως, στην υπόθεσή μας αυτή εύλογα θα μπορούσε κανείς να προβάλει την ένσταση: αν είναι έτσι κι αν κατεξοχήν «καραβίσιος» είναι ο μόλις εισαγόμενος και διανεμόμενος προς επεξεργασίαν χαλκός, πώς γίνεται να μην συναντάμε αυτόν τον χαρακτηρισμό σε κάποια από τις τόσο πολλές πινακίδες διανομής του στους «χαλκείς»; Η απάντηση νομίζω πως είναι απλή: τα αυτονόητα δεν χρειάζονται διευκρινίσεις· όλοι γνωρίζουν ότι ο μόλις εισαγόμενος και προς κατεργασία διανεμόμενος χαλκός είναι «καραβίσιος». Αντίθετα, δεδομένου ότι κατά κανόνα και υπό ομαλές συνθήκες από την περιφέρεια στο κέντρο εισρέουν έτοιμα προϊόντα (π.χ. τεχνουργήματα χαλκού), αν κατ' εξαίρεση πρέπει να συγκεντρωθεί ανεπεξέργαστος χαλκός, αυτό θα πρέπει να δηλώνεται ρητά.

Είναι αλήθεια πως οι *qa-si-re-we* δεν αναφέρονται καν στο ντοκουμέντο αυτό, τούτο όμως ενισχύει την άποψή μας: *αν οι qa-si-re-we ήταν τοπικοί ή περιφερειακοί παράγοντες που εμπλέκονται μάλιστα στην διανομή και επεξεργασία του χαλκού από εγκατεσπαρμένους σε διάφορα σημεία της επικράτειας χαλκουργούς, η παρουσία τους στις καταστάσεις συγκέντρωσης χαλκού από την περιφέρεια στο κέντρο θα ήταν αναπόφευκτη.*

ν) Δεν είναι μόνο το γεγονός ότι οι *qa-si-re-we* συνδέονται με την διανομή χαλκού που μας παραπέμπει στην κατεξοχήν «πατρίδα του χαλκού» εκείνης της εποχής, δηλαδή στην Κύπρο. Είναι και η ρητή αναφορά σε παρουσία Κυπρίων τόσο στην Πύλο όσο και στην Κνωσό και η σχέση του με την προμήθεια «αποικιακών»

προϊόντων,¹²² χωρίς πάντως να χαρακτηρίζεται Κύπριος κάποιος από τους –ελάχιστους άλλωστε– συγκεκριμένους «βασιλείς».

vi) Η λέξη *e-re-te-ri-ja* της πινακίδας **KN Pa 889** [+] **1002** λογικά θα πρέπει να ερμηνευτεί ως επίθετο των «δεμνίων» (**I69*): «έρετρια» = αυτά που φέρνουν οι «έρεταί»/ναυτικοί, σε αντιδιαστολή ίσως προς τα εγχώρια παραγωγή «δέμνια». η ερμηνεία αυτή μας οδηγεί στα καράβια.

vii) Εξάλλου, η συνύπαρξη των λέξεων *qa-si-re-wi-ja e-re-te-ri-ja* στην προαναφερόμενη πινακίδα μάς καλεί να επανερμηνεύσουμε και την πινακίδα **KN B 779**

] -re-ta *VIR* [

] -si-re-we *VIR* [,

όπου η ελλιπής λέξη] -re-ta αναγνώσθηκε ως *te]-re-ta* («τελεστής»¹²³): εξίσου πιθανή γραμματικά και περισσότερο ικανοποιητική νοηματικά θα ήταν η ανάγνωση *e]-re-ta* («έρετα», κωπηλάτης).

Ο εντοπισμός *qa-si-re-u* (χωρίς περαιτέρω πληροφορίες για την απασχόλησή του) στην πινακίδα **Ug 42** της μεσόγειας πόλης της Θήβας δεν συνιστά πρόβλημα, δεδομένου ότι κάλλιστα ένας καρβοκύρης θα μπορούσε έχοντας αγκυροβολήσει στην Αυλίδα να συνοδεύσει το «εμπόρευμά» του στην Θήβα ή να επισκεφθεί τους άρχοντές της για τις μεταξύ τους συναλλαγές. Ακόμη η πινακίδα θα μπορούσε πολύ φυσικά να αναφέρεται σε καπετάνιο που άραξε στο επίνειο της Θήβας. Άλλωστε σε άλλες πινακίδες της Θήβας διαβάζουμε τα ονόματα λιμανιών της Εύβοιας.¹²⁴

¹²² Βλ. J. Chadwick πιο κάτω.

¹²³ Βλ. P. Carlier 1995: 357.

¹²⁴ Πρόκειται, συγκεκριμένα, για το όνομα της Αμαρύνθου (*a-ma-ru-to*, στις πινακίδες **Of 25.2** και **Wu 58.γ**) και της Καρύστου (*ka-ru-to*, στην πινακίδα **Wu 55.β**).

Συμπέρασμα: όλες οι άλλως ασυνάρτητες αναφορές στους *qa-si-re-we* και την *qa-si-re-wi-ja* γίνονται κατανοητές μόνο με την υπόθεση πως οι *qa-si-re-we* της Γραμμικής ήταν καραβοκύρηδες /καπετάνιοι, που ασχολούνταν με το θαλάσσιο εμπόριο και, φυσικά, και με τις θαλάσσιες πολεμικές δραστηριότητες –αυτές τουλάχιστον στην περίπτωση της Κρήτης, της οποίας η στρατιωτική δύναμη θα πρέπει αναπόφευκτα να είναι κυρίως ναυτική.¹²⁵

Οι προαναφερόμενες συγκλίνουσες ενδείξεις με υποχρεώνουν να επανεξετάσω μία υπόθεση, στην οποία είχα αρχικά οδηγηθεί μέσα από μία μάλλον επιφανειακή ετυμολογική προσέγγιση, για να την εγκαταλείψω ως απλοϊκή στη συνέχεια: **μήπως υπάρχει**

¹²⁵ Αντίθετα, κατά τη γνώμη μας –που την αναπτύσσουμε εκτενέστερα σε άλλο κείμενο με θέμα την γεωγραφία της «μυκηναϊκής» Πύλου-, ανώτατος στρατιωτικός διοικητής των ναυτικών δυνάμεων της Πύλου φαίνεται πως είναι ο *e-ke-ra2-wo*. *E-ke-ra2-wo* και *ra-wa-ke-ta* εμφανίζονται μαζί σε δύο πινακίδες (**PY Un 718** και **An 724**) μάλιστα σε μία αντιστοίχιση που δεν μπορεί να είναι τυχαία. Η πινακίδα **Un 718** καταγράφει τις προσφορές που γίνονται στο ιερό του Ποσειδώνα στην τοποθεσία *Sa-ra-pe-da*, όπου προηγείται ο *e-ke-ra2-wo* (.2) ακολουθεί ο δήμος (.7) και αμέσως μετά (.9) ο *ra-wa-ke-ta*. Η συμμετοχή του *ra-wa-ke-ta* στην τελετουργία κάνει πιθανή την στρατιωτική σημασία της. Άλλωστε ο *e-ke-ra2-wo* σχετίζεται και αλλού (**An 610.13** και **An 724.5**) με θαλάσσιες στρατιωτικές δραστηριότητες ως επικεφαλής ισχυρής δύναμης «ερετών», όπου εμφανίζεται επίσης και ο *ra-wa-ke-ta* (**An 724.7**)- ο τελευταίος εμφανίζεται επίσης και στην πινακίδα **Un 219**, όπου πρωτοστατεί ο *e-ke-ra-ne* –άλλη γραφή του *e-ke-ra2-wo*. Το ότι ο *e-ke-ra2-wo* εμφανίζεται πάντα μαζί με ανώτατους αξιωματούχους που αναφέρονται μόνο με τον τίτλο τους και ποτέ με το όνομά τους, ενισχύει την υπόθεση ότι η λέξη δεν αποδίδει κύριο όνομα αλλά τίτλο, πιθανώς μάλιστα τον τίτλο του «ναυάρχου» της Πύλου («έχελάν», «έγχελάων», «έγγελαύων», ή «έγγελαϊών»). Το ότι ο εν λόγω αξιωματούχος πρωτοστατεί σε δέηση-προσφορά του Ποσειδώνα ενισχύει την υπόθεση αυτή: είναι φυσικό ο επικεφαλής των ναυτικών δυνάμεων να έχει το προβάδισμα έναντι του επικεφαλής των δυνάμεων της στεριάς σε μια τελετουργία που απευθύνεται στον Θεό της Θάλασσας, προφανώς για την αποτροπή της επαπειλούμενης από θαλάσσης εισβολής.

κάποια γενετική/ετυμολογική σχέση ανάμεσα στις λέξεις *ta-ra-si-ja*, *ταλασία*, *τάλαντον*, *τάλας* και την λέξη *θάλασσα*;

Ενώ στην ιστορική αρχαιότητα η *ταλασία* αναφέρεται αποκλειστικά στην εριουργία και δηλώνει την συγκεκριμένη (ειδικά γυναικεία) αγγαρεία, με την οποία φαίνεται επίσης (αλλ’ όχι αποκλειστικά) συνδεδεμένη και σε πινακίδες της Κνωσού, στις διασωθείσες πινακίδες της Πύλου σχετίζεται αποκλειστικά με τον διανεμόμενο από τους «βασιλεῖς» χαλκό. Τούτο σημαίνει πως υπήρξε κάποια μετατόπιση νοήματος. Ποιο όμως ήταν το αρχικό νόημα; Σήμαινε άραγε η *ta-ra-si-ja* /«ταλα(ν)σία»¹²⁶ την καταναγκαστική εργασία, την επεξεργασία εμπορεύσιμων προϊόντων (που συνεπώς όφειλε ο παραλήπτης της πρώτης ύλης να το παραδώσει δίκην «φασόν» σε πιεστικές προθεσμίες) ή μήπως αρχικά είχε στενότερη σχέση με το «τάλαντον» χαλκού; Μήπως το «τάλαντον» ως μονάδα χαλκού και μέτρο βάρους ήταν αυτό που αργότερα έδωσε γενικά το νοηματικό του στίγμα σε οτιδήποτε σχετιζόταν με βάρος, ακόμη και με τα «συμβατικά βάρη», «χρέη» και «επιβαρύνσεις»;¹²⁷ Μήπως το «τάλαντον» προήλθε από την θάλασσα, ως το κατεξοχήν μέτρο βάρους των θαλασσινών; Μήπως αρχικά ο «τάλας» δεν ήταν ακριβώς αυτός που σήκωνε δυσανάλογα βάρη αλλά ο τάλαιπωρημένος κατά κύριο λόγο από τα κύματα, ο θαλασσοδαρμένος;

Καθώς δεν έχουμε μαρτυρίες για το όνομα που έδινε στην θάλασσα ο κύκλος των γραφέων της Γραμμικής Β,¹²⁸ ούτε, πολύ πε-

¹²⁶ Για τον θεσμό της *ta-ra-si-ja* βλ. M.-L. Nosch, 2006, όπου και πλούσια επί του θέματος βιβλιογραφία.

¹²⁷ Η συγκεκριμένη υπόθεση έχει προταθεί από τον Boisacq και έχει γίνει δεκτή από τους Ventris και Chadwick, οι οποίοι επισήμαναν την ανάλογη νοηματική πορεία της λατινικής λέξης *pensum* (*Docs* 252/352).

¹²⁸ Η λέξη *o-pi-a2-ra* (**PY An 657.1**), που ερμηνεύθηκε ως «ἐπί-θαλα» -πρβλ. το ομηρικό «ἔφαλα» του Β 538-, αποτελεί ισχυρή ένδειξη για την χρήση της λ. «ἄλς»

ρισσότερο, αυτό που έδιναν οι προγενέστεροί τους, δεν είμαστε σε θέση να ελέγξουμε τις παραπάνω υποθέσεις. Η πυκνότητα όμως των συμφραζομένων και των συνειρμικών διαπλοκών μάς υποχρεώνει να λάβουμε σοβαρά υπόψη την *πιθανότητα* μιας πραγματικής γενετικής/ετυμολογικής σχέσης των προαναφερομένων λέξεων. Σε κάθε περίπτωση, όπως όλες οι σχετικές με την ερμηνεία των πινακίδων υποθέσεις, και αυτές που διατυπώνονται εδώ θα κριθούν από τα ευρήματα του μέλλοντος.

Θα πρέπει να έχουμε κατά νουν ότι οι καπετάνιοι που μετέφεραν τον χαλκό ή άλλα σπάνια εμπορεύματα από τη μια άκρη της Μεσογείου μέχρι σχεδόν την άλλη, θα πρέπει να είχαν μαζί τους και τους αναγκαίους για την προστασία του πολύτιμου φορτίου ενόπλους. Αυτό δηλώνει ρητά ότι έκανε ο Φαραώ Ραμσής ο 3^{ος} (1183/82-1152/1) στα αιγυπτιακά εμπορικά πλοία τουλάχιστον αμέσως μετά τις επιθέσεις των «Λαών της Θάλασσας»,¹²⁹ και δεν βλέπουμε για ποιο λόγο δεν θα έκαναν το ίδιο οι ανεξάρτητοι έμποροι /καπετάνιοι τα αμέσως προηγούμενα ανασφαλή χρόνια, αυτά που κατέληξαν στην κατάρρευση μεταξύ των άλλων καθε-

την εποχή της Γραμμικής Β. Αν η λ. «άλς» ήταν διαδεδομένη στον ελλαδικό χώρο τόσο παλιά με την έννοια της «αλμύρας», τότε και η λ. «θάλασσα», που αποτελεί έναν άλυτο ετυμολογικό γρίφο, θα μπορούσε να ανάγει σε αυτήν την καταγωγή της, μέσω μιας συχνά αναφερόμενης παροιμιακής φράσης (ανάλογης, π.χ., της «τραφερήν τε και ύγρην» των ομηρικών στίχων Ξ 308, υ 98 ή της δημώδους νεοελληνικής «θάλασσα κι αλμυρό νερό»): μιας παροιμιακής φράσης που θα αντιπαρέβαλλε το νερό της θάλασσας σε αυτό της βροχής, των ποταμών και των λιμνών χαρακτηρίζοντας το έτσι «υγρό και αλμυρό» στοιχείο: π.χ. «ύγρην τε *θάλασσαν*» = *θ' ἄλασσαν* = *θάλασσαν*. Φυσικά, τέτοιου είδους υποθέσεις ακόμη και εάν είναι ορθές δεν έχουν καμία ελπίδα επαλήθευσης, καθώς αναφέρονται σε εποχές πολύ πρωιμότερες του γραπτού λόγου.

¹²⁹ Πάπυρος Harris I, 7: 8. Η πληροφορία από P. Haider, 2007: 173, όπου και το σχετικό απόσπασμα.

στώτων της Εποχής του Χαλκού και εκείνων που χρησιμοποιούσαν την Γραμμική γραφή Β.

Αν η υπόθεσή μας για το νόημα της λέξης *qa-si-re-u* /«βασιλεύς» είναι ισχυρή, οι ετυμολογικές ρίζες της -οι οποίες δεν βρίσκουν ικανοποιητική «ινδοευρωπαϊκή» εξήγηση- θα πρέπει να αναζητηθούν στις αρχαίες γλώσσες της ανατολικής Μεσογείου και γενικότερα της Εγγύς Ανατολής. *Lingua franca* της Εποχής του Χαλκού στην Εγγύς Ανατολή ήταν η Ακκαδική. Μην έχοντας όμως τις αναγκαίες γλωσσολογικές γνώσεις, δεν είμαι σε θέση να κρίνω κατά πόσον οι ακκαδικές λέξεις *barsûm/parsûm* (=το ξύλινο σκαρί του πλοίου) και *barsillû* (=πλεούμενο),¹³⁰ που ανάγονται στο συμεριακό *bar-si* (τμήμα караβιού),¹³¹ θα μπορούσαν να είναι οι πρόδρομοι της λέξης *qasireu/βασιλεύς* με την αρχική έννοια του κατόχου, χρήστη ή κατασκευαστή του *barsillû*. Το ενδιάμεσο *rs* θα μπορούσε ίσως με αναγραμματισμό να γίνει *sr* και να οδηγήσει στις συλλαβές *-si-re* της Γραμμικής Β. Σε κάθε περίπτωση, η τελική ετυμολογία ανήκει στους πολύ πιο αρμόδιους από τον γράφοντα γλωσσολόγους.

¹³⁰ Βλ λέξη σε Jeremy Black et al. (eds), *A Concise Dictionary of Akkadian*, Wiesbaden 2000².

¹³¹ Βλ. λέξη σε Åke W. Sjöberg, *The Sumerian Dictionary*, Pennsylvania 1984.

V. Από τους *qa-si-re-we* στους *pa-si-le-se*

Τα κυπριακά εμπορικά προϊόντα εντοπίζονται διάσπαρτα ανάμεσα στους στίχους των πινακίδων της Γραμμικής γραφής Β. Στο *Ο μυκηναϊκός κόσμος* του J. Chadwick σχετικά με το εμπόριο και τον όρο *o-po* (ὄνους) διαβάζουμε και τα παρακάτω:

«Πάντως τον όρο *o-po* τον περιέχουν και άλλα κείμενα... Δύο φορές συναντάμε την έκφραση *tu-tu-pte-ti-ja o-po* (**PY An 35.5· Un 443.1**), όπου η πρώτη λέξη είναι κατά πάσα πιθανότητα *στρυπτηριάς* (στην κλασική ελληνική *στυπτ-* πβ. [το NE *στυπτικός*] και αγγλ. *Styptic*). Η στυπτηρία ήταν είδος εισαγόμενο στην Ελλάδα, με προέλευση ιδιαίτερα από την Κύπρο, και πιθανότατα χρησιμοποιούνταν κυρίως για την πρόστυψη και την βαφή υφασμάτων..... Παρόμοιες χρήσεις της λέξης *o-po* βρίσκουμε αρκετές στην Κνωσό και τις Μυκήνες· εκεί το είδος είναι είτε λάδι είτε μαλλί. Όμως παρατηρούμε το περιεργό ότι σε τρεις πινακίδες της Κνωσού (**Fn 347, 361, 372**) το όνομα του προσώπου που κάνει τη συναλλαγή είναι το ίδιο μ' ένα όνομα πυλιακής πινακίδας (**Un 443.1**) [*ku-pi-ti-jo*: Κύπριος]. Προφανώς δε μπορεί να είναι το ίδιο πρόσωπο, κι ίσως είναι μια απλή σύμπτωση. Αλλά το όνομα που συζητάμε, *Κύπριος*, μήπως δεν είναι προσωνύμιο αλλά δηλωτικό καταγωγής; Στην περίπτωση αυτή το κείμενο θα μας πρόσφερε μια μαρτυρία για κείνο που γνωρίζουμε αρκετά καλά από την αρχαιολογία, ότι δηλαδή οι Μυκηναίοι είχαν εμπορικές συναλλαγές με την Κύπρο. Κι όπως αναφέραμε νωρίτερα, το νησί έκανε εξαγωγή στυπτηρίας και χαλκού.»¹³²

Άξιο παρατήρησης είναι πάντως το ότι παρά την εμπλοκή «Κυπρίων» σε εμπορικές συναλλαγές («όνους») και των «βασιλέ-

¹³² J. Chadwick, 1976, ελλ. μετ. 1999: 323.

ων» σε παραδόσεις και παραλαβές προϊόντων, οι όροι «Κύπριος» και «βασιλεύς» δεν συνυπάρχουν σε καμιά πινακίδα. Τούτο από πρώτη άποψη φαίνεται παράδοξο και κάθε άλλο παρά ευνοϊκό προς την υπόθεση που προτείνεται εδώ. Αν αυτό δεν είναι τυχαίο και δεν οφείλεται στον αποσπασματικό χαρακτήρα των πινακίδων, είναι πιθανό να απεικονίζει το γεγονός ότι ο τίτλος «βασιλεύς» δεν είναι κυπριακός. Το ότι, άλλωστε, η ελληνική γλώσσα επικρατεί στην μη ελληνόφωνη κατά την Εποχή του Χαλκού Κύπρο κατά τους «σκοτεινούς χρόνους» στο περιβάλλον των «βασιλέων», αποτελεί ισχυρή ένδειξη πως οι «βασιλεις» της Κύπρου αφετηρία τους είχαν τον ελλαδικό χώρο.

Αν οι Κύπριοι αφήνουν το επισκεπτήριό τους στα τελευταία ελλαδικά κείμενα της Εποχής του Χαλκού, οι «βασιλεις» το ανταποδίδουν κάνοντας την πρώτη μετά την μακρά σιωπή που ακολούθησε «γραπτή» εμφάνισή τους στην Κύπρο: σε επιγραφές του 7^{ου} π.Χ. αιώνα –και μάλιστα σε κυπριακό συλλαβάριο, απόγονο της Κυπρομινωικής γραφής– συναντάμε αυτούσιους τους *pa-si-le-se/βασιλείς*.¹³³ Είναι ολοφάνερο πως ο τίτλος του «βασιλέως» εδώ (αντίθετα απ’ ό,τι συνέβη στην Ελλάδα των ιστορικών χρόνων) δεν συνιστά επισφαλή επανοικειοποίηση ενός απαρχαιωμένου και πια δυσνόητου ομηρικού όρου, αλλά γνήσια επιβίωση θεσμού, με τις όποιες πιθανές «μεταφυτεύσεις» ξενόφερτων χαρακτηριστικών και τις νοηματικές ή και ουσιαστικές/λειτουργικές αλλοιώσεις επέφερε ο χρόνος.

¹³³ M. Iacovou, 2006a: 319.

VI. Προς ένα νέο ερμηνευτικό μοντέλο

Τα παράδοξα που σχετίζονται με τους *pa-si-le-se* / *βασιλείς* της Κύπρου εξαφανίζονται ως δια μαγείας μόλις αποδεσμευτούμε από την παρανοημένη εικόνα του ομηρικού τάχα μονάρχη: ούτε οι «βασιλείς» του Ομήρου, ούτε οι *qa-si-re-we* της Γραμμικής Β, ούτε και οι *pa-si-le-se* / *βασιλείς* της Κύπρου ήταν απόλυτοι κληρονομικοί άρχοντες -η κληρονομική διαδοχή δεν αρκεί για να κάνει τις δυναστείες, καθώς και οι φτωχοί επίσης κληρονομούν και κληρονομούνται. Το κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των «βασιλέων» ήταν το διαφέντεμα των караβιών: ήταν αυτοί που «κυβερνούσαν τα κύματα».

Οι «Λαοί της Θάλασσας»

και το τέλος των καθεστώτων της Χαλκοκρατίας

Ούτε την πρόθεση ούτε την δυνατότητα έχουμε στα πλαίσια της σύντομης τούτης πραγματείας να δώσουμε αναλυτική απάντηση για τα αίτια κατάρρευσης των μεγάλων εδραίων καθεστώτων της Εποχής του Χαλκού στο πέρασμα από τον 13^ο στον 12^ο προ της χρονολογίας μας αιώνα. Οι υποθέσεις άλλωστε που έχουν προταθεί είναι πολλές: λιμοί, λοιμοί, σεισμοί, εσωτερικές συγκρούσεις, εξουθενωτικοί πόλεμοι μεταξύ των δυνάμεων της εποχής, εισβολές (Δωριέων και άλλων), αλλαγή όπλων και τεχνικών πολέμου που έφεραν στην επιφάνεια κατώτερες κοινωνικές δυνάμεις, γήρανση και ακαμψία των καθεστώτων που δεν τους επέτρεπε την προσαρμογή στις εκάστοτε προκλήσεις κ.ά. Μερικοί από τους υποθετικούς αυτούς παράγοντες ενδέχεται να ήταν πραγματικοί και να διαδραμάτισαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τον ρόλο τους, κανένας όμως δεν φαίνεται να είναι ο αποφασιστικός. Και σε κάθε περίπτωση, όποια και να ήταν τα αίτια που έκαναν ετοιμόρροπα αυτά τα καθεστάτα, κάποια συγκεκρι-

μένη τελική ώθηση ήταν αυτή που, λειτουργώντας σαν «το τελευταίο στάχυ που τσακίζει τη ράχη της γκαμήλας», τα σώριασε σε ερείπια. Και ευτυχώς, μπορούμε να δούμε τα χέρια που έδωσαν αυτή τη χαριστική ώθηση: ανήκαν στους «Λαούς της Θάλασσας», όπως τους ονομάζουν τα αιγυπτιακά κείμενα της εποχής. Τυχοδιώκτες «απ’ όλα τα νησιά» που «κατοικούν στα καράβια τους» σαρώνουν όλα τα παράκτια καθεστώτα της ανατολικής Μεσογείου πριν ξεσπάσουν (και τσακιστούν) στις ακτές της Αιγύπτου, που βγαίνει νικήτρια από την σύγκρουση με βαριά τραυματισμένη. Η παρουσία των κουρσάρων αυτών είναι έντονη στα τελευταία κείμενα –κραυγές επιθανάτιας αγωνίας– των ηγετών της Χάττι, της Αλασίγια και της Ουγκαρίτ, πριν τους καταπιεί το σκοτάδι του επερχόμενου «μεσαίωνα».

Πριν από τα κατακλυσμικά αυτά γεγονότα, αλλαγές στην κατασκευή των πλοίων με έμφαση στην πολεμική τους χρήση¹³⁴ προαναγγέλλουν τον ολοένα και πιο βαρύνοντα ρόλο των πολεμιστών της θάλασσας. Οι μεγάλες εδραίες δυνάμεις που δεν έχουν δικό τους στόλο επιστρατεύουν ολοένα και περισσότερο κουρσάρους ή μισθοφόρους από την περιοχή της Λυκίας και του Αιγαίου στις σκληρές μεταξύ τους συγκρούσεις. Κάποια στιγμή όμως οι μισθοφόροι αυτοί ναυτικοί, είτε γιατί δεν ανταμοίβονται όσο ζητούν από τους εργοδότες τους είτε γιατί συνειδητοποιούν ότι μπορούν να αρπάξουν απ’ αυτούς περισσότερα με το σπαθί τους, αυτονομούνται και αρχίζουν επιδρομές στις πλούσιες παράλιες χώρες: στην Αλασίγια, στην Ουγκαρίτ, στην Αρζάβα. Ο τρόμος που ενσπείρουν οι αυτονομημένοι «Λαοί της Θάλασσας», έστω κι αν δεν ονομάζονται έτσι στις εξωαιγυπτιακές πηγές– ζωγραφίζεται

¹³⁴ Βλ. επ’ αυτού Sh. Wachsmann (2000), M. Wedde (1999, 2005), V. Petrakis (2004) και P. Mountjoy (2005), όπου και περαιτέρω ειδική βιβλιογραφία.

έντονα στις τελευταίες επιστολές που ανταλλάσσουν οι ανώτατοι άρχοντες της Αλασίγια και της Ουγκαρίτ:

«Έτσι λέει ο άναξ (της Αλασίγιας) στον Χαμμουραμπί, άρχοντα της Ουγκαρίτ. Χαιρετισμούς, είτε οι θεοί να σου δίνουν υγεία. Μου έγραψες “εχθρικά στρατεύματα φάνηκαν στη θάλασσα”. Λοιπόν τώρα, ακόμη κι αν είναι αλήθεια ότι φάνηκαν εχθρικά πλοία, εσύ να είσαι σταθερός. Αλήθεια, λοιπόν, τι γίνονται τα στρατεύματά σου, τα άρματά σου πού είναι σταθμευμένα; Είναι σταθμευμένα κοντά ή δεν είναι; Ποιος σε πιέζει πίσω από τον εχθρό; Οχύρωσε τις πόλεις σου, φέρε σ’ αυτές τα στρατεύματα και τα άρματα και περίμενε τον εχθρό με σταθερό πόδι».

Η απάντηση του άρχοντα της Ουγκαρίτ, που δεν πρόλαβε καν να σταλεί καθώς την πρόλαβαν οι φλόγες της καταστροφής, είναι περισσότερο από εύγλωττη:

«Στον άνακτα της Αλασίγια. Πατέρα μου, έτσι λέει ο άρχοντας της Ουγκαρίτ, ο γιός του..... Πατέρα μου, τα πλοία του εχθρού είναι κιόλας εδώ, πυπρόλησαν τις πόλεις μου και προκάλεσαν μεγάλη ζημιά στη χώρα... Τώρα αν υπάρχουν περισσότερα εχθρικά πλοία, ενημέρωσέ με γι’ αυτά ώστε να δω τι μέλεται να γίνει».

Την ίδια κατάσταση απόγνωσης μαρτυρούν και οι πινακίδες της Πύλου: οι εσπευσμένες μετακινήσεις στρατιωτικών δυνάμεων από το εσωτερικό στα παράλια, οι μετακινήσεις «έρετῶν» από τη μια ακτή στην άλλη, η επίταξη χαλκού για την παρασκευή αιχμών, οι πάνδημες δεήσεις στον θεό της θάλασσας Ποσειδώνα, όλα αποδεικνύονται μάταια, όπως δείχνει η φωτιά που έψησε τον ακόμη νωπό πηλό με τις αγωνιώδεις αυτές καταγραφές. Το καταστροφικό έργο των «Λαών της Θάλασσας» αποδείχτηκε πιο εύκολο απ’ όσο ίσως θα φαντάζονταν οι ίδιοι. Όσα από τα καθεστώτα δεν κατέρρευσαν άμεσα από τα χτυπήματά τους βρέθηκαν σε κατά-

σταση ασφυξίας, καθώς η επιβίωσή τους εξαρτιόταν από ένα σύστημα διεθνών θαλάσσιων ανταλλαγών, το οποίο αιφνίδια διεκόπη. Είναι εύκολο να φανταστούμε πώς ελλείψεις βασικών προϊόντων οδήγησαν σε εσωτερικές εντάσεις και συγκρούσεις με αποτέλεσμα την κατάρρευση και αυτών των καθεστώτων. Τέτοιο πιθανότατα ήταν το τέλος της μέχρι πρότινος κραταιάς αυτοκρατορίας των Χετταίων.

Έχουμε λόγους να πιστεύουμε –τους εκθέσαμε πιο πάνω– πως οι καπετάνιοι των αρχικά μισθοφορικών στόλων έφεραν τίτλους που προέρχονταν από το λεξιλόγιο εκείνων που μίσθωναν τις υπηρεσίες τους. Γι’ αυτό ίσως ψάχναμε μάταια στα ινδοευρωπαϊκά λεξικά για την ρίζα της λέξης «βασιλεύς». Τα πληρώματα όμως των караβιών αναπόφευκτα αποτελούσαν ένα συνονθύλευμα ναυτικών/πολεμιστών από τα νησιά και τις ακτές της ανατολικής Μεσογείου, όπου κυριαρχούσε το ελληνόφωνο στοιχείο. Και αυτό ήταν που έκανε κυρίαρχη «επαγγελματική» γλώσσα των «Λαών της Θάλασσας» την ελληνική. Σ’ αυτήν τραγουδιόντουσαν οι περιπέτειές τους, σ’ αυτήν ήταν φυσικό να τραγουδηθεί και η εκστρατεία Αχαιών, Δαναών, Αργείων και Μυρμιδόνων στην Τροία.

Το ότι η ελληνική ήταν η «αργκό» των Λαών της Θάλασσας εξηγεί και το γιατί ενώ η λέξη για τον караβοκύρη δεν είναι ινδοευρωπαϊκή, η λέξη για το караβι («ναῦς») είναι. Και όχι μόνον αυτό. Η σύνθεση που προηγήθηκε μας επιτρέπει μια βαθύτερη ματιά στα σκοτεινά νερά που βρίσκονται από κάτω. Είναι άραγε συμπτωματική και εξωτερική η ομοιότητα των λέξεων «ναῦς», «ναός», «ναίω», «ναιετάω» και των παραγώγων τους; Νομίζω πως όχι, αν λάβουμε υπόψιν ότι οι Λαοί της Θάλασσας «κατοικούσαν στα караβια τους» και σ’ αυτά αναπόφευκτα τελούσαν τις αναγκαίες για την ευόδωση των επιχειρήσεών τους τελετουργίες. Σε μια επιστολή του χετταίου μονάρχη προς τον πρωθυπουργό τού Χαμουραμί, τελευταίου ανώτατου άρχοντα της Ουγκαρίτ, γίνε-

ται λόγος για κάποιον Λουναντούσου που τον αιχμαλώτισαν οι Σικαλά «που ζουν σε πλοία».¹³⁵ Για τον κουρσάρο, που περνάει το μεγαλύτερο και πιο σημαντικό κομμάτι του ενήλικου βίου του στο καράβι, το ενδιαίτημα στο οποίο θα καταλήξει απόμαχος πια στη στεριά δεν θα είναι παρά το καράβι του τελευταίου ταξιδιού του. Δεν μπορεί να είναι τυχαίο το ότι το ρήμα «ναίω» σημαίνει και «μετοικώ». «Άλιναιέται» θα μπορούσαν να ονομαστούν οι ναυτικοί αυτοί, όρο που ο Βακχυλίδης χρησιμοποιεί για τα δελφίνια.¹³⁶ «Μετανεαίται» ονομάζονταν κατά τον Ησίοδο (*Θεογ.* 401) εκείνοι που έχουν μεταναστεύσει μόνιμα άλλου - μια λέξη που, όπως και η λ. «μετανάστης», ανάγεται στο ίδιο ζωτικό και νοηματικό πλέγμα. Στο καράβι/κατοικία τελούνταν από τους προληπτικούς και θεοσεβούμενους πειρατές και οι αναγκαίες για την ευδωση των επιχειρήσεών τους δεήσεις και τελετουργίες, με πρωτοστασία ασφαλώς του «βασιλέως»/καπετάνιου -και σε τούτη την εκ των ενόντων ιερατική δραστηριότητα θα πρέπει να αποδοθούν κάποιες ιερουργικές δραστηριότητες που διατήρησαν οι «βασιλείς» της ιστορικής αρχαιότητας. Τούτο πιθανολογώ ότι οδήγησε στην απονομή του όρου «ναός» -κατοικία άλλωστε των θεών- αρχικά στα ιερά που έχτιζαν οι θαλασσόλυκοι αυτοί στα αγκυροβόλια/καταφύγια τους. Αν η ετυμολογική αυτή υπόθεση είναι ισχυρή, ο όρος «ναός» για τον χαρακτηρισμό του ιερού θα πρέπει να έχει εισαχθεί στην ελληνική γλώσσα μετά την Εποχή του Χαλκού· και πράγματι, μάταια θα αναζητήσει κανείς τη λέξη αυτή στην Γραμμική γραφή Β.

¹³⁵ G. A. Lehmann, «Die Sikalaju, ein neues Zeugnis zu den "Seevölker" Heerfahrten im späten 13. Jh v. Chr.», *Ugarit Forschungen* II, 1979: 481-94, και για περαιτέρω βιβλιογραφία N. Sandars, 2001: 142 σημ. 5 και 179.

¹³⁶ Βακχυλ. *Διθύρ.* 3.97.

Μετά την κατάρρευση των συγκεντρωτικών εδραίων καθεστώτων της Χαλκοκρατίας, ίσως συνεπεία (κυρίως) της υπεροχής του κωπήλατου πολεμικού караβιού, οι καπετάνιοι («βασιλείς») των Λαών της Θάλασσας παίρνουν τον «νόμο» και τον πλούτο στα ένοπλα χέρια τους. Η πειρατεία γίνεται το κυρίαρχο επάγγελμα, ενώ στο εμπόριο επιβιώνουν αυτοί που μπορούν να διατηρούν εξοπλισμένα σκάφη. Οι «βασιλείς» του Ομήρου ανήκουν στην κατηγορία των πειρατών, οι «βασιλείς» των Κυπρίων στην κατηγορία των ενόπλων εμπόρων που τους διαδέχτηκαν.

Οι τοπικές κοινωνίες, από τη μια λόγω δυσκολίας τακτικής προμήθειας του χαλκού από την άλλη λόγω προόδου της τεχνολογίας, καταφεύγουν στον σίδηρο που είναι σχεδόν σε κάθε τόπο ανευρέσιμος. Οι κουρσάροι «βασιλείς» στρέφονται προς την αρπαγή φορητού πλούτου: τιμαλφών, αιγοπροβάτων, βοοειδών, ίππων και γυναικών. Οι παράκτιοι αγροί παύουν να καλλιεργούνται συστηματικά και οι ντόπιοι πληθυσμοί για την καλύτερη προστασία των ιδίων και των περιουσιών τους αποσύρονται σε υψώματα, όπου συσπειρώνονται σε πολυάνθρωπες κοινότητες με κύρια βιοποριστική απασχόληση την κτηνοτροφία.

(Αν οι περισσότεροι κύριοι οικισμοί βρίσκονται –όπως πραγματικά συνέβαινε τους «σκοτεινούς αιώνες»- σε υψώματα για την προστασία από τους πειρατές,¹³⁷ ενώ τα ορμητήρια των «βασιλέων» σε λιμάνια, το παράξοδο όσον αφορά την εξήγηση του ομηρικού όρου «άνοδος»-επιστροφή βρίσκει την εξήγησή του και το φαινομενικό αδιέξοδο, που επισημάνθηκε παραπάνω,¹³⁸ παύει να υφίσταται.)

¹³⁷ Βλ. O. Dickinson, 2006: 64-5.

¹³⁸ Σελ. 38.

Με τον καιρό οι κουρσάροι/«βασιλείς» εγκαθιστούν τα κλοπιμαία ζώα μαζί με τους βοσκούς τους στα περίχωρα των ορμητηρίων τους και αρχίζουν να καταλαγιάζουν σε ένα πιο σταθερό τρόπο ζωής, όπου την ληστεία σιγά-σιγά υποκαθιστά ξανά το εμπόριο. Εκείνο που μένει –και το κληρονομούν οι Έλληνες της ιστορικής αρχαιότητας– είναι η αγάπη της θαλασσινής περιπέτειας και η αναζήτηση της τύχης σε μακρινούς παραθαλάσσιους τόπους. Και βέβαια ο θεσμός της «ξενίας» που σφυρηλατήθηκε ανάμεσα στους ετερόκλητους σκληροτράχηλους «λαούς της θάλασσας» (και των επών), που «επαγγελματική τους γλώσσα είχαν την ελληνική. Αγάπη για την θάλασσα και τις περιπέτειές της, «ξενία» και ελληνική γλώσσα συνιστούσαν τον ιστό πάνω στον οποίο έγινε αργότερα η θαυμαστή εποικιστική εξάπλωση των Ελλήνων.

Μετά το αγκυροβόλημά τους σε παραθαλάσσιους οικισμούς οι «βασιλείς» ανεπαίσθητα αφομοιώνονται μέσα στην κοινότητα των ισοτίμων αρχόντων που απαρτίζουν την βουλή του δήμου τους. «Βασιλείς» που διατηρούν τον τίτλο και το ίδιο το λειτούργημά τους σχεδόν όπως ήταν την Εποχή του Χαλκού είναι αυτοί που εξακολουθούν να ελέγχουν και να εμπορεύονται τον χαλκό (που σε μεγάλο βαθμό αποτελεί προνόμιο του δικού τους τόπου): οι παρεξηγημένοι από την εποχή μας «βασιλείς» της Κύπρου. Όχι ως απόλυτοι άρχοντες, αλλά ως μέλη της ναυτικής πλουτοκρατίας της πόλης τους. Ένας απ' αυτούς αποτελούσε κάθε φορά τον επώνυμο άρχοντα της πόλης –τον «πρύτανη» των «βασιλέων», αντίστοιχο του ομηρικού «σκηπτούχου βασιλέως». Το ότι τα επίσημα έγγραφα αναφέρονται μόνο σε έναν «βασιλέα», προφανώς τον «σκηπτούχο» ή «ἐπώνυμο», οδηγεί σε μια αποσιώπηση των υπολοίπων δημιουργώντας την ψευδαίσθηση πως σε κάθε πόλη υπήρχε μόνο ένας «βασιλεύς», άρα μονάρχης.

Οι «βασιλείς»/καπετάνιοι δεν εμφανίστηκαν στην Κύπρο πρώτη φορά μετά την «ανταρσία» των Λαών της Θάλασσας. Ήδη την Εποχή του Χαλκού διακινούσαν το εμπόριο του ομώνυμου μετάλλου (πρωτίστως) και το εμπόριο γενικότερα ανάμεσα στα τοπικά καθεστώτα. Ο ανώτατος άρχων της Αλασίγιας ήλεγχε τις πηγές του χαλκού, ενώ οι «βασιλείς» που τον διακινούσαν προφανώς διατηρούσαν ελεγχόμενες από την κεντρική εξουσία εγκαταστάσεις στα λιμάνια φόρτωσης του μετάλλου.

Από την άλλη, οι σχέσεις των κτηνοτρόφων /αργυροχρυσόχων της Αρκαδίας με τους καπετάνιους, που έφερναν τον χαλκό από την Κύπρο και ενδεχομένως έπαιρναν τεχνουργήματα, ήταν πολύ στενές. Μερικοί από τους μεγαλοσελιγκάδες ιδιοκτήτες εργαστηρίων αργυροχρυσοχόϊας ενδεχομένως να έγιναν αρχικά «μέτοχοι» και στη συνέχεια κάτοχοι караβιών που εμπορεύονταν τον χαλκό. Ή το αντίστροφο: κάποιοι «βασιλείς» /καραβοκύρηδες που εμπορεύονταν χαλκό οργάνωσαν εργαστήρια ποιμένων /χειροτεχνών που επεξεργάζονταν τεχνουργήματα για εμπορική χρήση. Έτσι θα μπορούσε να εξηγηθεί, π.χ., η συγκεκριμένη θέση (ή θέσεις!) κάποιων «βασιλέων» -και πάντως του Αμφιβότα- στην κοινωνία της Πύλου.

Κάποιοι χαλκοτεχνίτες είχαν δεθεί στενά με τους караβοκύρηδες/«βασιλείς» εμπόρους των προϊόντων τους και τους ακολούθησαν από τότε στην Κύπρο. Όταν τα φράγματα των κεντρικών εξουσιών κατέρρευσαν και ο κόσμος της Πελοποννήσου φτώχυνε, οι πασίγνωστοι πια χαλκοτεχνίτες της ορεινής Αρκαδίας ήταν φυσικό να αναζητήσουν καλύτερη τύχη στην «γενέθλη» του χαλκού. Πίσω τους ακολούθησαν ομάδες-ομάδες οι φτωχοί συγγενείς, όπως γίνεται σε όλες τις ιστορίες μεταναστεύσεων. Εξ ου και το παράδοξο της επικράτησης της αρκαδοκυπριακής διαλέκτου –

μιας διαλέκτου της ορεινής ενδοχώρας της Πελοποννήσου- σε ένα τόσο μακρινό και ως τότε αλλόγλωσσο νησί.¹³⁹

Εξάλλου, όταν η κεντρική εξουσία της Κύπρου κατέρρευσε, οι καραβοκύρηδες που απλώς στάθμευαν ή συντηρούσαν «πρακτορεία» στα λιμάνια που εμπορεύονταν τον χαλκό της εγκαταστάθηκαν μονιμότερα σ' αυτά προκειμένου να ελέγχουν οι ίδιοι άμεσα το κερδοφόρο εμπόριο των μετάλλων, και από εκεί επέκτειναν τον έλεγχό τους και στα ορυχεία της ενδοχώρας.

Το status των «βασιλέων» της Κύπρου

Το ότι το status των «βασιλέων» της Κύπρου είναι πιο κοντινό προς αυτό των ομηρικών «βασιλέων»-καπεταναίων και όχι προς εκείνο των μοναρχών ανατολικού τύπου (από τους οποίους, βεβαίως, αναπόφευκτα επηρεάζεται σε κάποιο βαθμό ο θεσμός τους), προκύπτει από σειρά ενδείξεων:¹⁴⁰

¹³⁹ Αρκετούς μήνες μετά την διατύπωση από τον γράφοντα (στο 4^ο Διεθνές Κυπριολογικό Συνέδριο) του συγκεκριμένου ερμηνευτικού σχήματος δημοσιεύτηκε το άρθρο των I. Voskos και B. Knapp «Cyprus at the End of the Late Bronze Age: Crisis and Colonization or Colonization or Continuity and Hybridization?» (*AJA* 112, 2008: 659-84), το οποίο ορθά καταλήγει στο συμπέρασμα (σελ. 679) ότι «ο “μυκηναϊκός αποικισμός” της Κύπρου ούτε μυκηναϊκός ήταν ούτε αποικισμός», ενώ επίσης ορθά αποφαινεται ότι οι μετανάστες από το Αιγαίο κατέληξαν σε μια σταδιακή μακρόχρονη διαδικασία στην Κύπρο αναζητώντας μια καλύτερη τύχη, και εκεί αναμείχθηκαν ειρηνικά με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Εντούτοις το άρθρο αυτό δεν εξηγεί το αναμφισβήτητο δεδομένο της επικράτησης της ελληνικής γλώσσας και ειδικότερα της αρκαδικής διαλέκτου στο νησί, ενώ, ελαχιστοποιώντας μέχρις εξαφανίσεως τον ρόλο των «Λαών της Θάλασσας», αφήνει ανεξήγητες τις πολιτικές μεταβολές που σημάδεψαν το πέρασμα από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου.

¹⁴⁰ Για τις οποίες βλ. P.J. Stylianou, 1989: 402-8.

-Οι έδρες των «βασιλέων» κατά κανόνα βρίσκονται σε πόλεις-λιμάνια απ' όπου εξάγεται ο χαλκός και όχι στο εσωτερικό του νησιού, όπου βρίσκονται τα ορυχεία του.¹⁴¹

-Το εμπόριο του χαλκού ελέγχεται από τις έδρες των «βασιλέων».¹⁴²

-Το ότι τον 4^ο αιώνα π.Χ. ο «βασιλεύων» της Ταμασσού Πασί-κυπρος πουλάει το «βασιλείο» του για πενήντα τάλαντα στον βασιλιά του Κιτίου και αποσύρεται σε άλλη πόλη (στην Αμαθούντα) για να καταναλώσει σε απολαύσεις το τίμημα,¹⁴³ σημαίνει πως το «βασιλείο» αυτό σε μεγάλο βαθμό γίνεται αντιληπτό και λειτουργεί

¹⁴¹ Οι μεσογειακές πόλεις Ταμασσού, Λήδρας και Χύτρων δεν φαίνεται να αποτελούν σταθερές ή μακροχρόνιες έδρες «βασιλέων», ενώ δεν είμαστε βέβαιοι αν οι εγχώριοι άρχοντες χρησιμοποιούσαν πάντα οι ίδιοι τον τίτλο του «βασιλέως». Για το Ιδάλιο μόνο, που πάντως δεν απέχει πολύ από την θάλασσα, έχουμε μαρτυρίες πως αποτελούσε σίγουρα έδρα «βασιλέων» από το 535 έως το 470, ενώ στη συνέχεια υπήχθη στη ναυτική πόλη του Κιτίου. Σε κάθε περίπτωση, στην Κυπροκλασική περίοδο όλα τα διοικητικά κέντρα της νήσου ήταν παραθαλάσσια (M. Iacovou, 2002: 81.). Στο P.J. Stylianou «The Age of the Kingdoms» (1989: 511) διαβάζουμε χαρακτηριστικά: Για το Ιδάλιο «... The only king we know is Stasicyrus... From the coinage of Idalion we obtain the initial letters of a number of other kings which cannot, however, be completed... From about the middle of the 5th century Idalion was ruled by the Phoenician kings of Kition». Για την Ταμασσό (511): «After that (=Tamesi, king of Atmesu) we hear nothing at all either about the kingdom or its kings until about the middle of the 4th century when... Pasicyprus, the king of Tamassos, sold his kingdom to the king of Kition». Για την Λήδρα (511): «It is included in the Assyrian records as Ledir and its king's name is Unasagusu. And that is all we know about Ledra as a kingdom». Για τους Χύτρους (512): «That it was a kingdom in the Archaic period is proved by its inclusion in the Assyrian lists of the Cypriot kingdoms... Whether it continued as a kingdom after that time, we do not know». Εξ όσων γνωρίζω, στον χρόνο που μεσολάβησε από τότε που γράφτηκαν οι παραπάνω γραμμές δεν προέκυψαν στοιχεία που θα ανέτρεπαν την συνολική εικόνα.

¹⁴² M. Iacovou, 2002: 79-82.

¹⁴³ Αθην. Δειπνοσοφ. iv.167c-d.

ως επιχείρηση, στην συγκεκριμένη περίπτωση ως επιχείρηση εξόρυξης μετάλλου, ίσως σχεδόν μονοπωλιακού χαρακτήρα. Αυτό δεν αντιφάσκει με το ότι οι συμπολίτες του πωλητή που ζούσαν από την επιχείρησή του ή επηρεάζονταν απ' αυτήν αντιλαμβάνονταν την πράξη του ως πολιτική προδοσία.

-Η χάλκινη πινακίδα του Ιδαλίου (*ICS* no. 217 «ο βασιλεύς Στασίκυπρος και η πτόλις των Ιδαλίων»-, αρχές του 5^{ου} π.Χ. αι.) καθιστά σαφές ότι ο «βασιλεύς» περιορίζεται στην άσκηση της εξουσίας του από κάποιο σώμα (προφανώς αρχόντων) που εκπροσωπεί το «κοινόν» της πόλεως.

-Η επιγραφή του Κουρίου (*ICS* no. 180b) καθιστά σαφή την παρουσία ενός σώματος αρχόντων («δαμότεροι») δίπλα στον βασιλέα.

-Τα νομίσματα καθιστούν σαφές ότι οι «βασιλείς» εκπροσωπούν πόλεις, οι οποίες εκλαμβάνονται ως οι κατεξοχήν πολιτικές οντότητες.

-Οι θεσμοί των κυπριακών πόλεων της ελληνιστικής εποχής εμφανίζουν πολιτική δομή ανάλογη με αυτήν των ελληνικών πόλεων. Το Κούριον, π.χ., του 3^{ου} αι. διέθετε βουλή, θεσμό που δεν θα μπορούσε να μεταφυτευθεί απλώς σε άσχετο έδαφος. Προφανώς η βουλή αυτή υπήρξε μετεξέλιξη προϋπάρχοντος αντιστοίχου γηγενούς θεσμού.

-Το γενικότερο πολιτικό περιβάλλον των κυπριακών πόλεων διαφέρει από αυτό των ανατολικών μοναρχικών αυλών, ενώ είναι παραπλήσιο των άλλων ελληνικών εμπορικών πόλεων.

-Οι «βασιλείς» των κυπριακών πόλεων ήταν κατεξοχήν «σκηπτούχοι» σαν κι αυτούς του Ομήρου, όπως μαρτυρούν και τα σκήπτρα που έχουν βρεθεί στο νησί σε πυκνότητα που δεν έχουν βρεθεί σε κανέναν άλλο τόπο της ανατολικής Μεσογείου.¹⁴⁴

¹⁴⁴ N. Kourou, 1994.

Για το τι σήμαινε αυτό, αρκεί να θυμηθούμε πως, σύμφωνα με τα Έπη, οι «σκηπτούχοι βασιλεῖς» δεν ήταν απόλυτοι άρχοντες ούτε καν στο πεδίο της μάχης, όπου περιστέλλονται οι δημοκρατικές διαδικασίες, αλλά «πρώτοι μεταξύ ίσων», μεταξύ των ίσων αρχόντων βεβαίως.

Ένα ακόμη ερώτημα καίριας σημασίας απαιτεί απάντηση: από πού προέρχονται οι πρώτοι «βασιλεῖς» της Κύπρου; Το γεγονός ότι η αρχαιότερη μαρτυρία για τον θεσμό του «βασιλέως»/καπετάνιου εντοπίζεται στην Κρήτη (πιν. **KN As 1516**), μας οδηγεί στο να αναζητήσουμε εκεί την απώτερη προέλευση των περισσότερων «βασιλέων» και συνεπώς και των κυπρίων «βασιλέων»¹⁴⁵. Δεν πρέπει άλλωστε να ξεχνάμε ότι ο κορμός των πολυεθνικών κομπανιών των «Λαών της Θάλασσας» (Πελεσέτ και Τζιεκέρ) κατά πάσα πιθανότητα από την Κρήτη προερχόταν. Σε κάθε περίπτωση, η κυρίαρχη γλώσσα, η «επαγγελματική αργκό», αυτών των τυχοδιωκτών που κυριάρχησαν στο Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο μετά την Εποχή του Χαλκού ήταν η ελληνική. Και το δίκτυο επικοινωνίας που εγκαινίασαν με την «ξενία» τους οι Λαοί της Θάλασσας μετασχηματίστηκε στο όχημα του ελληνικού εποικισμού όταν σταδιακά η πειρατεία καταλάγιασε δίνοντας τη θέση της στο εμπόριο.¹⁴⁶ Βεβαίως, οι «βασιλεῖς», που κατά τις πινακίδες της Γραμμικής γραφής Β –αν έχουμε δίκαιο στον τρόπο που τις ερμηνεύουμε– διακινούσαν τον κυπριακό χαλκό στον ελλαδικό χώρο, αναπόφευκτα θα είχαν εγκαταστάσεις τους στα κυπριακά λιμάνια ήδη από την Εποχή του Χαλκού. Καθώς αυτοί ήταν μέλη του κοινωνικού στρώματος που επικρά-

¹⁴⁵ Το ότι ο τίτλος τους έχει ανατολική προέλευση δεν αντιφάσκει προς αυτό. Τον τίτλο προφανώς τον έδωσαν αρχικά οι άρχοντες της Ανατολής στους μισθοφόρους τους καπετάνιους, πολλοί από τους οποίους προέρχονταν από την περιοχή της Κρήτης.

¹⁴⁶ Αναλυτικότερα επ’ αυτού Β. Πανταζής, 2008.

τησε, ενώ το εμπόριο μετάλλων παρά τα προβλήματα της πειρατείας (στην οποία άλλωστε εμπλέκονταν και οι ίδιοι) συνεχίστηκε, φυσικό θα ήταν να μετατρέψουν σταδιακά, αυτόματα και ανεπαίσθητα αυτές τις εγκαταστάσεις σε πυρήνες της μελλοντικής τους εξουσίας.

Η ύπαρξη των Κυπρίων «βασιλέων» από την πρώτη εμφάνιση μέχρι την τελική τους έκλειψη είναι δεμένη με το κυπριακό συλλαβάριο και με την ελληνική γλώσσα. Καθώς η κυρίαρχη γλώσσα της Κύπρου την Εποχή του Χαλκού κατά πάσα πιθανότητα δεν ήταν η ελληνική, η επικράτηση της τελευταίας θα πρέπει κατά κάποιον τρόπο να συνδέεται με την επικράτηση του θεσμού των «βασιλέων» στο νησί. Εξήγηση για την επικράτηση αυτή από τη μια μεριά έδιναν η σχετικοί με τις μεταπολεμικές τύχες των ομηρικών ηρώων μύθοι κι από την άλλη οι σχετικές με την μετανάστευση Αρκάδων στην Κύπρο. Η σταδιακή εγκατάσταση φτωχών μεταλλουργών από τον ελλαδικό χώρο στην πλούσια «γενέθλη» του χαλκού Κύπρο είναι πράγματι μία αρκετά ικανοποιητική εξήγηση. Το πάθος για προκοπή που δείχνουν συχνά οι μετανάστες θα μπορούσε επίσης να εξηγήσει την επικράτηση αυτού του στοιχείου. Το ηγετικό στοιχείο αυτού του πληθυσμού πάντως ανήγε την καταγωγή του στους «βασιλείς» καπετάνιους ή караβοκύρηδες, οι οποίοι άλλωστε τους μετέφεραν από τις φτωχές τους πατρίδες στην κυπριακή γη της επαγγελίας.

Για να αποδώσουν τη γλώσσα τους οι ελληνόφωνοι της Κύπρου προσάρμοσαν τουλάχιστον από το τέλος του 11^{ου} π.Χ.¹⁴⁷ αιώνα στο συλλαβάριό τους τα σύμβολα της (ακόμη αναποκρυπτογράφητης) κυπρομινωικής γραφής. Πώς μπορεί όμως να εξηγήσει κανείς την εμμονή σε ένα προφανώς περισσότερο δύσκα-

¹⁴⁷ Όπως προκύπτει από τον ενεπίγραφο οβελό «του Οφέλτα», που ανάγεται στο 1050-950 π.Χ.

μπτο από το αλφάβητο συλλαβάριο, μετά την εποχή (πρώιμος 9^{ος} αι.) που από τον ίδιο ενδεχομένως τόπο ξεκινάει η χρήση της αλφabetικής γραφής για την ελληνική γλώσσα;¹⁴⁸ Η εξήγηση ίσως βρίσκεται στον ανταγωνισμό (συνήθως ειρηνικό, ενίοτε όμως και βίαιο) μεταξύ των ελληνοφώνων «βασιλέων» και των Φοινίκων συναδέλφων τους για την επικράτηση στο νησί. Αν οι υπόλοιποι Έλληνες, που μέχρι την εποχή των περσικών πολέμων (που τους έφεραν σε άμεση σύγκρουση με το ναυτικό των Φοινίκων) δεν είχαν πρόβλημα με την φοινικική καταγωγή της γραφής –την οποία, βεβαίως, στη συνέχεια έσπευσαν να αποδώσουν στον αχαιό Παλαμήδη!-, δεν συνέβαινε το ίδιο και με τους άρχοντες της ελληνοφώνης Κύπρου. Η ταυτότητα των καθεστώτων της είχε από την γέννησή τους καταγραφεί σε δική τους γραφή. Γι’ αυτούς το στοίχημα ήταν και παρέμενε: θα επικρατήσουν αυτοί ή εκείνοι; θα απορροφήσουν ή θα απορροφηθούν;

Κάτω από τους Πτολεμαίους η κάθε κυπριακή πόλη είχε ένα είδος εσωτερικής αυτοδιοίκησης με Βουλή, Δήμο και Άρχοντες – αυτοδιοίκηση που διατήρησε σχεδόν αυτούσια και υπό την επικυριαρχία των Ρωμαίων. Θα διερωτηθεί όμως δικαίως κανείς: αν υποτεθεί πως Βουλή και Δήμος των ελληνοφώνων χρόνων δεν υπήρξαν προϊόντα πολιτικής μεταφύτευσης αλλά μετεξέλιξη και τυποποίηση προϋπαρχόντων θεσμών, γιατί δεν έχουμε και διατήρηση του θεσμού των «βασιλέων» και μετά την πτολεμαϊκή επικυριαρχία; Το ερώτημα επιδέχεται δύο συμπληρωματικές απαντήσεις: α) ο τίτλος «βασιλεύς», ο οποίος είχε υιοθετηθεί από τους επικυριαρχούς Πτολεμαίους, δεν θα μπορούσε πλέον να χρησιμοποιείται και από υποτελείς τους τοπικούς άρχοντες, ενώ β) οι τοπικοί αυτοί άρχοντες επέζησαν πράγματι αλλά με δραστικά περι-

¹⁴⁸ Η εμμονή αυτή είναι τόσο παράδοξη, ώστε να «εγγίζει τα όρια του σχιζοφρενικού», κατά την έκφραση της Ιακώβου (2006a: 322).

ορισμένες εξουσίες και χωρίς πια τον τόσο παρεξηγημένο και υπερβολικά τιμημένο τίτλο του «βασιλέως».

Συμπερασματικά, οι «βασιλείς» της Κύπρου ποτέ δεν υπήρξαν μονάρχες –αν και πολλοί απ’ αυτούς ενδεχομένως το ονειρεύτηκαν και κάποιοι το επεδίωξαν. Η απόλυτη εξουσία σε μια πόλη καραβοκύρηδων θα απαιτούσε ή θα προϋπέθετε την οικονομική ενοποίηση των ναυτικών τους επιχειρήσεων, εγχείρημα που καθιστά σχεδόν αδύνατο η φύση του ναυτικού εμπορίου. Τηρουμένων των αναλογιών (και των χρονικών και άλλων αποστάσεων) θα κατανοούσαμε καλύτερα το status των σκηπτούχων *pa-si-le-se* αν τους παραβάλλαμε όχι με μονάρχες, όπως κάναμε μέχρι τώρα, αλλά με τους δόγηδες της Βενετίας. Με την διαφορά ότι σε αντίθεση προς την Βενετία, όπου δίπλα στον ανώτατο άρχοντα υπήρχαν σταθεροί και ισχυροί πολιτικοί θεσμοί, στις πόλεις της Κύπρου οι αντίστοιχοι θεσμοί ήταν περισσότερο ρευστοί και –υπό την επίδραση και των μοναρχικών καθεστώτων της Ανατολής– η εξουσία των «επωνύμων» βασιλέων συχνά έρρεπε προς την τυραννία.

VII. Μία νέα ανάγνωση αρχαίων μαρτυριών σχετικά με τους «βασιλείς» της Κύπρου

Όπως επεσήμανε ο εκ των πρωτεργατών της αποκρυπτογράφησης της Γραμμικής Β J. Chadwick, «η αξιοπιστία οιασδήποτε επιστημονικής θεωρίας έγκειται στην ικανότητά της να κάνει προβλέψεις». ¹⁴⁹ Κλείνοντας τούτη την αναδίφηση είχα την ελπίδα πως κάποιο μελλοντικό αρχαιολογικό εύρημα –ίσως ένα χαμένο κείμενο όπως, π.χ., ένα απόσπασμα από την *Κυπρίων πολιτεία* του Αριστοτέλη ή, περισσότερο αναμενόμενο, μία *in situ* επιγραφή– θα έκρινε την εγκυρότητα ή μη των υποθέσεών της. Δεν φανταζόμουν πως ήδη υπήρχαν παρόμοια ευρήματα, τα οποία όμως καθιστούσε «αόρατα» η εμμονή στην ταύτιση «βασιλείας» και απόλυτης μοναρχίας. Ο Ευαγόρας της Σαλαμίνας αναφέρεται ως κατεξοχήν πρότυπο μονάρχη-βασιλέα της Κύπρου. Στον *Ευαγόρα* του Ισοκράτη όμως μόλις κρύβεται η πληροφορία ότι στην πόλη της Σαλαμίνας υπήρχαν πολλοί «βασιλείς», ένας εκ των οποίων επιλεγόταν ως επώνυμος ή επιβαλλόταν ως τύραννος επί των υπολοίπων, όπως συνέβη και με την περίπτωση του ίδιου του Ευαγόρα:

«Τοσοῦτον γὰρ καὶ ταῖς τοῦ σώματος καὶ ταῖς τῆς ψυχῆς ἀρεταῖς (Εὐαγόρας) διήνεγκεν, ὥσθ' ὅποτε μὲν ὀρῶεν **οἱ τότε βασιλεύοντες**, ἐκπλήσσεσθαι καὶ φοβεῖσθαι περὶ τῆς ἀρχῆς, ἡγουμένους οὐχ οἷον τ' εἶναι τὸν τοιοῦτον τὴν φύσιν ἐν ἰδιώτου μέρει διαγαγεῖν, ὅποτε δ' εἰς τοὺς τρόπους ἀποβλέψαιαν, οὕτω σφόδρα πιστεύειν ὥστ' εἰ καὶ τις ἄλλος τολμῶη περὶ αὐτοὺς ἐξαμαρτάνειν, νομίζειν Εὐαγόραν αὐτοῖς ἔσεσθαι βοηθόν» (*Ευαγ.* 23).

«Εἰς γὰρ **πῶν δυναστευόντων...**» (*Ευαγ.*26).

¹⁴⁹ J. Chadwick, 1999: 29.

«Εὐαγόρας ἀπολεσάντων ἐτέρων πὴν ἀρχὴν πάλιν ἀνέλαβεν, ὑποστὰς τοὺς μεγίστους κινδύνους, καὶ τοσοῦτον μετέστησεν ὥστε μηκέτι Φοίνικες Σαλαμινίων τυραννεῖν, ἀλλ' ὠνπερ ἦν πὴν ἀρχὴν, τούτους καὶ ὦν ἔχειν πὴν βασιλείαν» (Εὐαγ. 28).

Ἡ νέα ἀνάγνωση τῶν δύο παλαιῶν ἐπιγραφῶν πού ἀκολουθεῖ εἶναι περισσότερο σαφῆς, ὅσο σαφῆς εἶναι πλέον καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο σε καίρια σημεῖα τοὺς δὲν εἶχαν ἀναγνωστεῖ ὀρθά. Εἶχα σχεδόν περατώσει τὴν ἐπεξεργασία τῆς ἀνακοίνωσης στὸ Δ' Διεθνές Κυπρολογικὸ Συνέδριο καὶ ἀναζητούσα γιὰ τὸν τίτλο τῆς τὸν τύπο αἰτιατικῆς πληθυντικῆς γιὰ τοὺς «βασιλεῖς» τῆς Κύπρου, ὅταν ἔπεσα πάνω στὴ λέξη *pa-si-le-se*, πού τὰ λεξικά τῶν M. Egetmeyer καὶ A. Hintze ἀκολουθώντας τὸν O. Masson χαρακτηρίζουν ὀνομαστικὴ ἐνικῆ («ὁ βασιλεὺς» - γλωσσικὴ ἐκδοχὴ πού δὲν μαρτυρεῖται σὲ ἄλλη κυπριακὴ πηγὴ). Ἡ λέξη ἐμφανίζεται μὲ αὐτὴ τὴ μορφή μόνο μίᾳ φορὰ στὸν 7^ο στίχο τῆς κατὰ Masson νπ' ἀριθ. 237 ἐπιγραφῆς πού ἦρθε στὸ φῶς τὸ 1977 στὰ Κούκλια τῆς Παλαιπάφου.¹⁵⁰ Παραθέτουμε τὴν κρίσιμη γιὰ τὸ θέμα μας ἐπιγραφὴ α) σὲ μεταγραφὴ καὶ β) σὲ ἀπόδοση τοῦ Masson:

α) Μεταγραφὴ:

(1) - - - -

(2) - -]- *we-ke / e-pa-si-le-wi / ki-yo-na-u-?-[*

(3) - -]- *u-n-wo / si-o-i / me-te / ra-ka-wo-se / me-te / a-ke-lo-se[*

(4) *ni-ko]-ke-le-we-o-se / e-ki-yo-na-u /? po-le-mi-o / si-na-se[*

(5) -] / *me-te / a-ke-lo / mo-lo-to-se / a-wi-ye-so-ma-i /? a-se-?-[*

(6) *po-le]-mi-o / to-pa-si-le-o-se / ni-ko-ke-le-we-o-se / e-?-[*

(7) *me]-te / po-ro-to-so / pa-si-le-se / ni-ko-ke-[le-we-se*

(8) - - - -

β) Απόδοση:

¹⁵⁰ O. Masson, 1980: 65-76, Masson / Mitford, 1986: 106-7.

- (2) - -] *Fεχη(?)* ἢ βασιλῆ̄ *Fi* κiyόναυ(ς)(?)- -
(3) - -] *υνοFω σίοι(?)* μήτε *ta-ka-wo-se* μήτε ἀγ(γ)έλος(?)- -
(4) - - *Νικοκ*]κλέFεος ἢ κiyόναυ(ς) *πολεμῖω* σινάς- -
(5) - -] μήτε ἀγ(γ)έλω *μολό(ν)τος* ἀ *Fiγῆσομαι* ασ[- -
(6) - - *πολε*]μῖω τῶ βασιλῆ̄ος *ΝικοκλέFεος* ἢ(?)- -
(7) - - μή]τε *προδώσω* βασιλῆ̄ς *Νικο*]κλέFῆς- -

Αν και αποσπασματική, η πινακίδα μας επιτρέπει να βγάλουμε μερικά ασφαλή συμπεράσματα: ότι κάποιος σημαίνων πολίτης μιλώντας σε πρώτο πρόσωπο δίνει όρκο πίστης στους «βασιλεῖς» Νικοκλέα και *Ki-yo-pa-u*, που διαρκώς αναφέρονται μαζί. Λογικά και η τελευταία φράση συνιστά υπόσχεση του δηλούντος: «*δεν θα προδώσω τους βασιλεῖς Νικοκλέα και Ki-yo-pa-u*». Εντούτοις – και τούτο είναι το εντυπωσιακό– η προσκόλληση στην υπόθεση της απόλυτης μοναρχίας *δεν επέτρεψε α) την «αναγνώριση» του Ki-yo-pa-u ως βασιλέως, με αποτέλεσμα β) να μείνει ο Νικοκλής μόνος βασιλιάς της πινακίδας και η αιτιατική πληθυντικού (pa-si-le-se = «τους βασιλεῖς»), να αναγνωστεί ως ονομαστική ενικού («ο βασιλῆς»)*. Όπως όμως παραδέχεται και ο Masson, η εκδοχή «βασιλῆς», η οποία, υπενθυμίζουμε, δεν μαρτυρείται σε καμιά κυπριακή πηγή, συνιστά ανεξήγητη παραφωνία, καθώς σε όλες τις σχετικές με τον Νικοκλή επιγραφές η λέξη λήγει σταθερά σε – *εύς*.¹⁵¹ Εξάλλου, η επινόηση εκ των ενόντων κανόνος που εκλαμβάνει το αντικείμενο του ρήματος «προδώσω», τη λ. *pa-si-le-se*, ως ονομαστική ενικού οδηγεί σε συντακτικό και γραμματικό βιασμό του κειμένου. Όσον αφορά τον *Ki-yo-pa-u*, όχι μόνο του αφαιρέθηκε ο τίτλος του βασιλιά (τον οποίο ρητά του απονέμει ο πρώτος στίχος) αλλά δεν του αναγνωρίστηκε καν το δικαίωμα της αν-

¹⁵¹ O. Masson, 1980: 75.

θρώπινης υπόστασης: η λέξη διαβάστηκε ως «κίοναυς» <«κίο-να(ν)ς» / «κίονας».

Πώς όμως έγινε δεκτό αυτό χωρίς καμιά –εξ όσων γνωρίζουμε– αντίρρηση; Την απάντηση θα την βρούμε σε μια άλλη παφιακή επιγραφή της εποχής του Νικοκλή που είχε ανευρεθεί ήδη από το 1885 και με την ανάγνωση της οποίας «κλείδωσε» νωρίς η ερμηνεία της λέξης *ki-yo-na-u*. Πρόκειται για την επιγραφή **ICS 90**, την οποία παραθέτουμε επίσης σε μεταγραφή και απόδοση του Masson:¹⁵²

Μεταγραφή:

- (1) *o-pa-po-pa-si-le-[u]-se-ni-ko-ke-le-we-se*
- (2) *o-i-e-re-u-se-ta-se-wa-na-sa-se*
- (3) *o-pa-si-le-[o]-se-ti-ma-ra-ko-i-ni-se*
- (4) *ta-se-**ki-yo-na-u**-{se}-**ne-a-se***
- (5) *ka-te-se-ta-se-ta-i-te-o-i-ta-e-ra-i*

Απόδοση:

«Ο Πάφω βασιλε[ύ]ς Νικοκλέης / ό ιερεύς τᾶς Φανάσ(σ)ας / ό βασιλη[ο]ς Τιμάρχω Ἴνις / τὰς κιγόναυς νέας / κατέστασε τᾶι θεῶι τᾶ ἼΗραι»,

και σε απλή μετάφραση (με το νόημα πάντα που προσέδωσε ο Masson):

«Ο βασιλεύς Νικοκλής, ο ιερεύς της ανάσσης, ο υιός του βασιλέως Τιμάρχου, τοποθέτησε **πικ νέες κίονες** (στο ναό) της θεάς ἼΗρας».

Όπως διαπιστώνουμε, σύμφωνα με τούτη την καθολικά αποδεκτή ανάγνωση/ερμηνεία, η λέξη *ki-yo-na-u*-{se} σημαίνει «(τις) κίονες». Τούτο όμως συνεπάγεται ότι και στις άλλες εμφανίσεις της, όλες στην υπ' αριθ. **237** επιγραφή, η λέξη έχει το ίδιο νόημα. Πώς να δεχτεί όμως κανείς την κατά παράταξη αναφορά του βασιλιά Νι-

¹⁵² O. Masson, 1980: 79-80.

κοκλή και των κίωνων, όπως εμφανίζεται να συμβαίνει στον στίχο 4 και υπονοείται στον ελλιπή στίχο 6; Αυτή δεν είναι η μόνη γραμματική, νοηματική ή συντακτική δυσχέρεια που έχει να αντιμετωπίσει η κρατούσα ερμηνεία: τόσο στη μια όσο και στην άλλη πινακίδα η τελευταία συλλαβή της λέξης (-se) δεν μαρτυρείται, απλώς εικάζεται –αβασίμως, κατά τη γνώμη μας– ότι υπήρχε ή ότι θα έπρεπε να υπάρχει.¹⁵³ Πάνω σ’ αυτή την αναπόδεικτη παραδοχή, και προκειμένου να της δοθεί κάποια εξήγηση, χτίστηκαν περαιτέρω δύο εκ των ενόντων γλωσσικοί κανόνες σύμφωνα με τους οποίους α) η αιτιατική πληθυντικού στα τριτόκλιτα θηλυκά της παφικής διαλέκτου έληγε σε –ανς και β) το ένρινο σύμφωνο της συλλαβής (το ν) φωνηεντοποιήθηκε σε u.¹⁵⁴ Η κατάσταση όμως δεν σώζεται ούτε με αυτούς τους «κανόνες»: η ορθή σύνταξη θα απαιτούσε η φράση «τὰς κιόναυς νέας» να έχει την διάταξη είτε «τὰς νέας κιόναυς» είτε «τὰς κιόναυς τὰς νέας» υπάρχει όμως ακόμη ένα πρόβλημα: οι κίονες δεν τοποθετούνται στην θεά αλλά στο ναό της –στον οποίο όμως η επιγραφή δεν κάνει ρητή αναφορά· κι αν δεχτούμε πως πρόκειται για σχήμα κατά συνεκδοχήν, ανακύπτει άλλη περιπλοκή: η έκφραση «κατέστησε» κατά σχεδόν απaráβατο κανόνα στην αρχαιότητα είχε το νόημα «τοποθέτησε σε αξίωμα» ή «απένειμε», ποτέ το νόημα «τοποθέτησε αντικείμενο». Βεβαίως, η σύνταξη θα μπορούσε να θεωρηθεί ορθή αν προκρινόταν η μετάφραση «τους νέους κίονες αφιέρωσε στη θεά Ήρα». Το πιο καίριο όμως ερώτημα, ερώτημα που δεν επιδέχεται

¹⁵³ O Masson (1980: 71 σημ. 21 και 80) βλέπει εδώ ένα λάθος του χαρακτή της επιγραφής, που παρέλειψε το τελικό -ς.

¹⁵⁴ Βλ. O. Masson, *Kadmos* 19, 1980: 70-72, όπου και περαιτέρω μέχρι τότε βιβλιογραφία. Για μεταγενέστερη βιβλιογραφία βλ. λ. σε M. Egetmeyer και A. Hintze. Το πόσο μια καθολικώς αποδεκτή εσφαλμένη ανάγνωση μπορεί να παγιδεύσει κορυφαίους γλωσσολόγους, το δείχνει και ο τίτλος του άρθρου του E. Risch (1984): «Der kyprische Akkusativ Plural *kijonaus*».

ικανοποιητική απάντηση ή εμβολωματική έστω λύση στα πλαίσια της κοινά αποδεκτής ερμηνείας, είναι: πώς μπορεί να δηλώνει κανείς πίστη ταυτόχρονα σε ένα βασιλιά και μία κίονα ή μία σειρά κίωνων;

Όσο παραμένουμε προσκολλημένοι στο δόγμα του «βασιλέως»/μονάρχη, είναι αδύνατο να βρούμε διέξοδο από τον εσμό των παραπάνω προβλημάτων, παρά τις επανειλημμένες προσφυγές σε λάθη των γραφέων ή σε ειδικούς και μη μαρτυρούμενους από αλλού παφιακούς ιδιωματισμούς. Μία επανεξέταση όμως των επιγραφών αυτών υπό το φως της υπόθεσης που διατυπώσαμε πιο πριν υπόσχεται πλήρη σαφήνεια: *Ki-yo-na-u* είναι το όνομα ενός από τους караβοκүрһедес / «βασιλείς» της Πάφου ενώ η λέξη *pe-a-se* αναφέρεται στις «νέας/νήας», δηλαδή στα καράβια του, οπότε η φράση της επιγραφής *ICS 90 ta-se ki-yo-na-u pe-a-se* σημαίνει «τὰς *Ki-yo-na-u* νέας», δηλαδή «τα καράβια του *Ki-yo-na-u*». Με την ανάγνωση αυτή, που βγάζει από τη μέση ένα ανύπαρκτο γλωσσικό φάντασμα, όχι μόνον εξαλείφουμε τα γραμματολογικά, συντακτικά και νοηματικά προβλήματα που συνεπάγεται η κρατούσα ερμηνεία, όχι μόνο συμφιλιώνουμε το περιεχόμενο των δύο πινακίδων, αλλά συνδυάζοντάς το αποκτούμε και ένα πολύτιμο απόσπασμα ιστορίας της πόλης της Πάφου: στην πόλη αυτή στα τέλη του 4^{ου} π.Χ αιώνα υπήρχαν τουλάχιστον δύο ταυτόχρονα караβοкүрһедес/«βασιλείς», ο *Ni-ko-ke-le-we-se* (Νικοκλής) και ο *Ki-yo-na-u*,¹⁵⁵ οι οποίοι τον καιρό που συντάχθηκε η επιγραφή **237** είχαν συμπήξει συμμαχία εναντίον άλλων «βασιλέων» της πόλης που διεκδικούσαν την θέση του σκηπτούχου βασιλέως και επώ-

¹⁵⁵ Αποφεύγουμε την απόδοση του ονόματος *Ki-yo-na-u* στα ελληνικά πέραν των άλλων και γιατί ενδέχεται ως άκλιτο να μην είναι ελληνικό αλλά να προέρχεται από τα ετεοκυπριακά, τα φοινικικά ή τη γλώσσα κάποιου άλλου στοιχείου των άλλοτε ποτέ «Λαών της Θάλασσας».

νυμου άρχοντα (η ελλιπής επιγραφή αφήνει να εννοηθεί πως το προβάδισμα για τον τίτλο έχει ο Νικοκλής και ότι το πρόσωπο που δίνει όρκο πίστης στους «βασιλείς» Νικοκλή και *Ki-yo-na-u* θα μπορούσε να πάρει το μέρος κάποιων άλλων αντιπάλων βασιλέων). η εύθραυστη συμμαχία όμως φαίνεται ότι έσπασε, ο *Ki-yo-na-u* βρέθηκε στην αντίπαλη παράταξη από αυτήν του Νικοκλή και χάνοντας την μάχη για την εξουσία έχασε και τα καράβια του, τα οποία ο νικητής κατέσχεσε και τα έθεσε στην υπηρεσία της προστάτιδάς του θεάς Έρας –προφανώς για να εξασφαλίσει από τις προσόδους τους τις δαπάνες της λατρείας της και ταυτόχρονα να καλύψει στα μάτια των συμπολιτών του την πράξη της απαλλοτρίωσης ή για την ακρίβεια της ιδιοποίησης, δεδομένου ότι αρχιερέας της θεάς ήταν ο ίδιος. Μία άλλη πιθανότητα είναι να μην έσπασε ποτέ το κοινό μέτωπο των δύο συμπολιτών καπετάνιων, ο *Ki-yo-na-u* να πέθανε χωρίς να αφήσει φυσικούς κληρονόμους και ο Νικοκλής ως εκτελεστής της διαθήκης του να έθεσε τα καράβια του στην υπηρεσία των ιερών της Έρας. Είτε η μία πιθανότητα όμως αντιστοιχεί στην αλήθεια είτε η άλλη, ένα προκύπτει με σαφήνεια: ότι στην πόλη της Πάφου (όπως πιθανότατα σε όλες τις κυπριακές πόλεις/λιμάνια) συνυπήρχαν πολλοί «βασιλείς» /καραβοκύρηδες, ένας εκ των οποίων είτε με «συνταγματικές» διαδικασίες είτε πραξικοπηματικά ανελάμβανε το αξίωμα του σκηπτούχου ή επώνυμου βασιλιά της πόλης.

Η επανανάγνωση των επιγραφών **ICS 90** και **237**, πέρα από το νέο φως που ρίχνει στην πολιτική ιστορία της αρχαίας Κύπρου, μας προσφέρει στο πρόσωπο του *Ki-yo-na-u* ένα ισχυρότατο αποδεικτικό στοιχείο ότι ο τίτλος του «βασιλέως» ήταν άμεσα συνδεδεμένος με την ιδιότητα του καπετάνιου/καραβοκύρη, ενισχύοντας έτσι την υπόθεσή μας, ότι και της Γραμμικής Β οι *qa-si-re-we* ήταν καπετάνιοι που μετά την κατάρρευση των καθεστώτων της Εποχής του Χαλκού πήραν κυριολεκτικά το πηδάλιο στα χέρια

τους χαράζοντας καινούργια πλεύση στην πολιτική ιστορία της ανατολικής Μεσογείου.

VIII. Μαρτυρίες από άλλες αρχαίες ελληνικές πόλεις

Το ότι οι περισσότερες φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες της ιστορικής αρχαιότητας κάνουν λόγο για έναν (επώνυμο ή επώνυμο) «βασιλέα», δημιουργεί την εντύπωση ενός μονοπρόσωπου θεσμού, του οποίου η λογικότερη εξήγηση ύπαρξης είναι ότι αποτελεί απομεινάρια παλαιότερης μοναρχίας. Με την λογική αυτή, π.χ., γίνεται δεκτό ότι το καθεστώς της Κυρήνης ήταν βασιλική μοναρχία. Εντούτοις οι μοναρχίες αυτές ενδέχεται να μην υπήρξαν ποτέ, να είναι ένας παραπλανητικός αντικατοπτρισμός που μπορεί να έχει απλή εξήγηση: οι επιγραφές και οι φιλολογικές μαρτυρίες εστιάζονται στον «πρυτανεύοντα» βασιλέα που εκάστοτε ενσαρκώνει τον θεσμικό ρόλο του εκπροσώπου της πολιτείας, αφήνοντας τους άλλους στο σκοτάδι της ανωνυμίας και δίνοντάς μας την εντύπωση ενός μοναδικού «βασιλέως». Όπως είδαμε, ήδη στα ομηρικά έπη συνήθως ο Αγαμέμνων αναφέρεται ως ο «βασιλεύς» παρότι δεν είναι ο μόνος «βασιλεύς» των Αχαιών, επειδή σε αντιπαραβολή με τους άλλους αυτός είναι ο «σκηπτοῦχος» ολόκληρης της παράταξης. Μια προσεκτικότερη ανάγνωση των μεθομηρικών πηγών που αναφέρονται σε πόλεις-κράτη καθιστά σαφές ότι στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν πρόκειται για μοναρχία αλλά για «δημοκρατική βασιλεία» -όσο κι αν μας φαίνεται παράδοξος και αντιφατικός αυτός ο όρος.¹⁵⁶

¹⁵⁶ «Republican *basileia*», R. Drews, 1983: 5. Δεν βρίσκω καλύτερο τρόπο να συνοψίσω τις απόψεις του Drews από το να παραθέσω αυτούσια τα εισαγωγικά λόγια του: «The belief that through all or most of the Geometric period the Greeks

were ruled by kings rests, so far as I can determine, on four very questionable pieces of evidence. First, and most influential, is the apparent ubiquity of kings in the *Iliad* and *Odyssey*. Second, authors such as Strabo and Pausanias have things to say about kings of various cities after the Return of the Heraklidae and the subsequent Neleid settlement of Ionia. Third, the chronographers give us Corinthian and Athenian kinglists which run to the middle of the eighth century. Fourth, in the Archaic period (720-500 B.C.) there were in a number of city-states officials who bore the title *basileus*, and it is assumed that this republican *basileia* in the Archaic period attests to the existence of a monarchy in the Geometric period». Για λόγους δικαιοσύνης θα πρέπει να προσθέσουμε πως τον συγκεκριμένο όρο ο Drews εμπνεύστηκε από τον J. Adreew (1979: 377), στον οποίο συχνά, και δικαίως, παραπέμπει. Ομολογώ πως μέχρι σχεδόν το πέρας τούτης της εργασίας δεν είχα αναγνώσει την σύντομη μα μεστή πραγματεία του R. Drews για τις περι «βασιλέων» και «βασιλείας» ενδείξεις από τον ελλαδικό χώρο της Γεωμετρικής Εποχής, όπου γίνεται σαφής αντιδιαστολή των όρων «μονάρχης» (king) και «βασιλεύς». Ένα μέρος όμως ευθύνης για την παράλειψή μου αυτή οφείλεται στην σιωπή που σκέπασε την συγκεκριμένη εργασία του R. Drews, αποτέλεσμα πιστεύω της βραχυκύκλωσης που έχει προκαλέσει η παρερμηνεία του ομηρικού όρου «βασιλεύς». Είναι χαρακτηριστικό το ότι οι μετά το 1983 εργασίες πάνω στο ζήτημα των «βασιλέων» αν δεν αγνοούν παντελώς την προαναφερόμενη έξοχη μονογραφία του R. Drews (βλ., π.χ., Berit Hildebrandt, 2005), την αντιπαρέρχονται χωρίς σχόλια. Περισσότερο χαρακτηριστική είναι η αντίδραση του P. Carlier: είχε περατώσει την σχετική μονογραφία του (1984), όταν τον αιφνιδίασε το μόλις τότε εκδοθέν έργο του Drews, οπότε επέλεξε να το επαινέσει τυπικά και να το σχολιάσει αρνητικά στις σελίδες των συμπερασμάτων του (503-15). Τα σχόλιά του όμως αφήνουν άτρωτες τις βασικές θέσεις του Drews και ανέπαφη την ουσία του ζητήματος. Εξάλλου και πολύ αργότερα ο Carlier προσπερνάει τον πυρήνα του ζητήματος με μια διευκρινιστική δήλωση που κάθε άλλο παρά διευκρινίζει τα πράγματα: «Σ’ αυτό το σημείο, θα αρκεστώ σε δύο σύντομες παρατηρήσεις σχετικές με την έννοια «βασιλεύς» στα ομηρικά ποιήματα και στην αρχαϊκή Ελλάδα. Κατ’ αρχήν, ανήκω σ’ αυτούς που επιμένουν να μεταφράζουν τον όρο «βασιλεύς» σε βασιλιά (roi), γιατί δεν βρίσκω καλύτερη λέξη που να υποδηλώνει αυτούς που φέρουν στέμμα, που δέχονται πολλές τιμές και αναλαμβάνουν παραδοσιακά καθήκοντα, συχνά κληρονομώντας τα.... Είναι επίσης σημαντικό να σημειωθεί ότι η βασιλεία στον ομηρικό κόσμο και στην αρχαϊκή Ελλάδα δεν συνάδει προς την μοναρχία.» (Carlier, 1995: 355 –οι υπογραμμίσεις

Στο περίφημο «Σύνταγμα της Χίου», αποτυπωμένο σε επιγραφή του 575 π.Χ.,¹⁵⁷ βρίσκουμε (σε πληθυντικό) τους «βασιλείς» της πόλης δίπλα σε «δημάρχους» και σε «βουλή», στην οποία προφανώς συμμετέχουν. Βουλή «βασιλέων» υπήρχε ακόμη στη Μυτιλήνη¹⁵⁸ και στην Κύμη.¹⁵⁹ Επιγραφές της Μιλήτου δείχνουν πως και σ' αυτή την μεγάλη μητρόπολη του μικρασιατικού ελληνισμού συνυπήρχαν πολλοί ταυτόχρονα «βασιλείς»,¹⁶⁰ πράγμα το οποίο σημαίνει πως το ίδιο συνέβαινε και στις δεκάδες διασκοπισμένες στην Μεσόγειο και τον Εύξεινο Πόντο αποικίες της. Το ίδιο φαίνεται πως συνέβαινε και σε όλες τις πόλεις που συναπάρτιζαν το «Πανιώνιον κοινόν».¹⁶¹ Πολλοί «βασιλείς» από πολλές οικογένειες

δικές μας). Εντούτοις, η εμμονή στην χρήση του όρου «βασιλιάς» (*roi*) –που, σημειωτέον- στα έπη δεν φέρει στέμμα- υπονομεύει αποφασιστικά την αντιπαράβολή του προς τον όρο «μονάρχης», και επαναφέρει λαθραία και αναπόδραστα την συζήτηση στην παλαιά εσφαλμένη κοίτη της.

¹⁵⁷ Στίχοι 4 και 32, σύμφωνα με την ανάγνωση του J. Oliver, 1959.

¹⁵⁸ Βλ. R. Drews, 1983: 31, σημ. 54, όπου περαιτέρω παραπομπές.

¹⁵⁹ R. Drews, 1983: 34-5.

¹⁶⁰ N. Ehrhardt, 1983: 204, 510 σημ. 1222 και 1223.

¹⁶¹ Η επιγραφή του Πανιωνίου που βρίσκεται στο μουσείο της Σμύρνης (Inv. Nr. P-58-2, 3753), για την οποία βλ. P. Hommel 1967, αναφέρεται σε «βασιλέας» που επιστατούν στις συναλλαγές και εκδικάζουν τις σχετικές διαφορές στις πόλεις τους (στ. 2-4: «τοὺς δὲ βασιλέας παρ' ἐκάσ/των στα]τήρας πρήσσει[ν καὶ μηδένα αὐτῶν/ ἄλλα κρῖνειν καὶ δίκην μὴ [εἰσάγειν...»), η διατύπωση όμως αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο ενός βασιλέως ανά πόλη, καθώς πιο κάτω, στ. 21-2, γράφει: «βασι|λέυς καὶ πρύταν[ις.../βασιλέα τῶν Ἐφεσίων». Αν πρόκειται όμως για τον σκηπτοῦχο βασιλέα της κάθε πόλης, όπως προκύπτει από τους στίχους 17-8 («βασι|λέας σκηπτοῦχους.../ δίκησιν κήρυκας»), τότε θα πρέπει να συμπεράνουμε πως σε κάθε πόλη υπήρχαν, όπως και στην ομηρική Ιθάκη, περισσότεροι «βασιλείς», ένας εκ των οποίων ήταν ο «σκηπτοῦχος», με την διαφορά πως στις πόλεις της Ιωνίας ο «σκηπτοῦχος βασιλεύς» λειτουργούσε σε περισσότερο συλλογικά «συναγματικά» πλαίσια.

συνυπήρχαν επίσης και στη ναυτική κοινωνία της Σίφνου, όπως προκύπτει από την φράση του Ισοκράτη (19.36):

«Ἐκ ποίας δ’ οἰκίας τῶν ἐν Σίφνῳ πλείους βασιλεῖς γεγόνασιν;».

Περισσότεροι του ενός «βασιλείς» εντοπίζονται και στην δημοκρατούμενη Κώ, αν και δεν εμφανίζονται ως θεσμικά όργανα με αυτόν τον τίτλο.¹⁶² Και πιο κοντά στην Αθήνα, στην Ελευσίνα: ο *Υμνος στην Δήμητρα* κατανομάζει τους «βασιλείς» της Ελευσίνας Τριπόλεμο, Διοκλή, Εύμολπο, Πολύξεινο, Δόλιχο και Κελεό, οι οποίοι είναι ταυτόχρονα πολιτικοί ηγέτες της πόλης¹⁶³ αλλά και δικαστές και προεξάρχοντες των δημοτικών ιεροπραξιών.¹⁶⁴ Η συ-

¹⁶² «γερεαφόρος βασιλέων», στην επιγραφή *I.C.* 37 (= *P.L.S.* 5 = *H.G.* 1 = *S.I.G.* 1025) του 300 π.Χ. Για την επιγραφή αυτή βλ. Elizabeth Farmer Craik, 1967, όπου (σημ. 1) και ειδική βιβλιογραφία. Δεν βρίσκω πειστική την υπόθεση της Craik (ό.π., 443), ότι οι «βασιλείς» της επιγραφής είναι οι Πτολεμαίοι και ο συγκεκριμένος «γερεαφόρος» ήταν εκπρόσωπός τους σε εορτή της Κώ. Ούτε και την παλαιότερη υπόθεση, πως οι «βασιλείς» της Κώ (όπως και άλλων νησιωτικών ή γενικότερα παραλιακών πόλεων) ήταν απομεινάρια αρχαιότερης μοναρχίας (R. Herzog, 1928: 44-7). Πιθανότερο μου φαίνεται να πρόκειται για διακεκριμένο πρόσωπο από τον κύκλο των «βασιλέων»/καραβοκύρηδων που πρωτοστατεί στην συγκεκριμένη πάνδημη εορτή.

¹⁶³ *Εἰς Δήμητραν*, 150 κ.ε.:

«ἀνέρας οἷσιν ἔπεστι μέγα κράτος ἐνθάδε τιμῆς,
δήμου τε προὔχουσιν, ἠδὲ κρήδεμνα πόλης
εἰρύαται βουλήσι καὶ ἰθείησι δίκησιν.
ἤμην Τριπτολέμου πυκιμήδεος ἠδὲ Διόκλου
ἠδὲ Πολυξείνου καὶ ἀμύμονος Εὐμόλποιο
καὶ Δολίχου καὶ πατρὸς ἀγήγορος ἡμέτεροιο».

¹⁶⁴ *Εἰς Δήμητραν*, 473 κ.ε.:

«ἢ δὲ (Δημήτηρ) κιοῦσα θεμιστοπόλοισ βασιλεῦσι
δ[εῖξε,] Τριπτολέμῳ τε Διοκλεῖ τε πληξίππῳ,
Εὐμόλπου τε βίη Κελεῶ θ’ ἡγήτορι λαῶν,
δρημοσύνην θ’ ἱερῶν καὶ ἐπέφραδεν ὄργια πᾶσι».

ναναφορά πολλών μαζί συγκεκριμένων «βασιλέων», οι οποίοι δεν είναι συνδεδεμένοι με κάποια μυθολογική παράδοση, καθιστά σαφές πως πρόκειται για πραγματικά πρόσωπα που πρωτοστατούν στους θεσμούς του δήμου Ελευσίνας τον καιρό της σύνθεσης του *Υμνου*. Πρόκειται, δηλαδή, για πολλούς ταυτόχρονα «βασιλείς» που συμμετέχουν στην «βουλή» της (παραθαλάσσιας) πόλης.

Το κλασικό παράδειγμα αρχαίας δημοκρατίας, η Αθήνα, δεν αποτελούσε εξαίρεση. Αν αφήσουμε κατά μέρος την μυθολογική κατασκευή του μονάρχη-«βασιλέως» Κόδρου (ο οποίος φρονίμως ποιών κυριολεκτικά αυτοκτονεί, αποτρέποντας έτσι στη μοναρχία να περάσει το κατώφλι της ιστορίας), φαίνεται πως στις αρχικές του φάσεις ο (επίσης ναυτικός) δήμος της Αθήνας διέθετε «βασιλείς», όπως προκύπτει από τις νομοθεσίες του Δράκοντος¹⁶⁵ και του Σόλωνος. Πριν ο τίτλος τους απαλειφθεί πλήρως από το πολίτευμα του αθηναϊκού δήμου -πιθανώς ως ανάρμοστος για μια δημοκρατία, θύμα παρεξήγησης του ομηρικού όρου- συμπεριλαμβανόταν στους βασικούς θεσμούς της πόλης, και ήταν μάλιστα συνδεδεμένος με την ναυτική της δύναμη. Πρόκειται για τον θεσμό των «φυλοβασιλέων», που εντοπίζεται στην αρχική διαίρεση του δήμου Αθηναίων σε «φυλές». Οι «φυλές» αυτές ήταν τεχνητό πολιτειακό μόρφωμα που δεν είχε να κάνει πια με καταγωγή. Οι ελάχιστες όμως πληροφορίες που έχουν διασωθεί για τα «εκσυγχρονισμένα» καθήκοντα των «φυλοβασιλέων» δείχνουν με σαφήνεια την αρχική τους σχέση με το λιμάνι του Πειραιά, με το «ναυτικό» δικαστήριο της Φρεατύδας και με την κατοχή και διοίκηση πλοίων («ναυκραρία»/«ναυκληρία»).¹⁶⁶

¹⁶⁵ *Συλλογή* 3.111.

¹⁶⁶ Παραθέτουμε όλες τις σωζόμενες φιλολογικές μαρτυρίες: Φώτιος *Λεξικόν*.

«Ναυκραρία· τὸ πρότερον οὕτως ἐκάλουν, Ναυκραρία καὶ Ναύκραρος. Ναυκραρία μὲν ὁποῖόν τι ἡ συμμορία καὶ ὁ δῆμος, ναύκραρος δὲ ὁποῖόν τι ὁ δήμαρχος, Σόλωνος οὕτως ὀνομάσαντος, ὡς καὶ Ἀριστοτέλης φησίν· Ὑστερον δὲ ἀπὸ Κλεισθένους δῆμοί εἰσι, καὶ δήμαρχοι ἐκλήθησαν ἐκ τῆς Ἀριστοτέλους Πολιτείας, ὃν τρόπον διέταξε τὴν πολιτείαν ὁ Σόλων. Φυλαὶ δὲ ἦσαν τέσσαρες, καθάπερ πρότερον, καὶ φυλοβασιλεῖς τέσσαρες· ἐκ δὲ τῆς φυλῆς ἐκάστης ἦσαν νενεμημένοι τριπτῦες μὲν τρεῖς, ναυκραρία δὲ δώδεκα καθ' ἐκάστην. Ὁ Κλειδῆμος ἐν τῇ τρίτῃ φησίν, “ὅτι Κλεισθένους δέκα φυλάς ποιήσαντος ἀντὶ τῶν τεσσάρων, συνέβη καὶ εἰς πεντήκοντα μέρη διαταγῆναι αὐτοῦς δὲ ἐκάλουν ναυκραρίας, ὥσπερ νῦν εἰς τὰ ἑκατὸν μέρη διαιρεθέντα καλοῦσι συμμορίας”».

Πολυδεύκης 8.108:

«δήμαρχοι κατὰ δήμους ἄρχοντες. ἐκαλοῦντο δὲ τέως ναύκραροι, ὅτε καὶ δῆμοι ναυκραρία. ναυκραρία δ' ἦν τέως φυλῆς δωδέκατον μέρος καὶ ναύκραροι ἦσαν δώδεκα, τέτταρες κατὰ τριπτὺν ἐκάστην. τὰς δ' εἰσφοράς τὰς κατὰ δήμους διεχειροτόνουν οὗτοι καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν ἀναλώματα. ναυκραρία δ' ἐκάστη δύο ἰππέας παρεῖχε καὶ ναῦν μίαν, ἀφ' ἧς ἴσως ὠνόμαστο».

Πολυδεύκης 8.111:

«οἱ φυλοβασιλεῖς· ἐξ εὐπατριδῶν δὲ ὄντες, μάλιστα τῶν ἱερῶν ἐπεμελοῦντο, συνεδρεύοντες ἐν τῷ βασιλείῳ τῷ παρὰ τὸ βουκολεῖον.»

Πολυδεύκης 8.120:

«τὸ ἐπὶ Πρυτανείῳ (δικαστήριον) δικάζει περὶ τῶν ἀποκτεινάντων, καὶ ὧσιν ἀφανεῖς, δικάζει δὲ καὶ περὶ τῶν ἀψύχων τῶν ἐμπεσόντων καὶ ἀποκτεινάντων. προεισπήκεσαν δὲ τούτου τοῦ δικαστηρίου οἱ φυλοβασιλεῖς, οὓς ἔδει τὸ ἐμπεσὸν ἄψυχον ὑπερορίσαι. τὸ ἐμ Φρεαττοῖ. ἐν τούτῳ κρίνεται εἴ τις τῶν φευγόντων ἐπ' ἀκουσίου φόνου αἰτία δευτέραν αἰτίαν ἐκουσίου προσλάβοι. ἦν δ' ἐπὶ θαλάττῃ τὸ δικαστήριον, καὶ τὸν ἐν αἰτία προσπλευσαντα τῆς γῆς οὐ προσπατόμενον...»

Ἀριστοτ. *Αθ. Πολ.* 41.2:

«ἦν δὲ τῶν μεταβολῶν ἑνδεκάτῃ τὸν ἀριθμὸν αὕτη. πρώτη μὲν γὰρ ἐγένετο μετὰστασις τῶν ἐξ ἀρχῆς Ἰωνος καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ συνοικησάντων· τότε γὰρ πρῶτον εἰς τοὺς τέτταρας συνενεμήθησαν φυλάς, καὶ τοὺς φυλοβασιλέας κατέστησαν. δευτέρα δὲ καὶ πρώτη μετὰ ταύτη[ν] ἔχουσα τι πολιτείας τάξις ἢ ἐπὶ Θησέως γενομένη, μικρὸν παρεκκλίνουσα τῆς βασιλικῆς. μετὰ δὲ ταύτην ἢ ἐπὶ Δράκοντος, ἐν ἧ καὶ νόμους ἀνέγραψαν πρῶτον. τρίτη δ' ἢ μετὰ τὴν στά-

Με τον καιρό, βέβαια, καθώς αφενός μεν οι ετυμολογικές ρίζες του τίτλου παρέμεναν κρυφές για τους Έλληνες αφετέρου οι κάτοχοι μεγάλου πλούτου αφομοιώνονταν μεταξύ τους και ομογενοποιούνταν συμπεριλαμβάνοντας και τους εδραίους γαιοκτήμονες, η σχέση «βασιλέων» και θάλασσας έπαψε να είναι προφανής. Οι νέοι θεσμικοί ρόλοι των αλλοτινών καραβοκύρηδων /«βασιλέων» (στρατηγία σε περίπτωση πολέμων, επιδιαιτησίες σε διαφορές πολιτών των κατωτέρων τάξεων, πρωτοστασία στις πάνδημες εορτές κλπ.¹⁶⁷) υπερσκέλισαν την αρχική τους ιδιότητα. Έτσι εξηγείται, π.χ., η ύπαρξη «βασιλέων» στην ησιόδεια Βοιωτία (με δικα-

σιν ή επί Σόλωνος, αφ' ης αρχή δημοκρατίας ἐγένετο..... ἀλλὰ πολλὰ σοφισομένων τῶν πρυτάνεων, ὅπως προσιστῆται τὸ πλῆθος πρὸς τὴν ἐπικύρωσιν τῆς χειροτονίας, πρῶτον μὲν Ἀγύρριος ὀβολὸν ἐπόρισεν, μετὰ δὲ τοῦτον Ἡρακλείδης ὁ Κλαζομένιος ὁ βασιλεὺς ἐπικαλούμενος διῶβολον, πάλιν δ' Ἀγύρριος τριῶβολον.»

Αριστ. *Αθ. Πολ.* 57.4:

«...αἰτίαν ἔχη ἀποκτείνειν ἢ τρῶσσαί τινα, τούτῳ δ' ἐν Φρεάτου δικάζουσιν, ὁ δ' ἀπολογεῖται προσορμισάμενος ἐν πλοίῳ. δικάζουσι δ' οἱ λαχόντες τα....., πλὴν τῶν ἐν Ἀρείῳ πάγῳ γιγνομένων, εἰσάγει δ' ὁ βασιλεὺς, καὶ δικάζο[υ]σιν ἐν ἱερ[ῶ] καὶ ὑπαίθριοι, καὶ ὁ βασιλεὺς ὅταν δικάζη περιαιρεῖται τὸν στέφανον... δικάζει δ' ὁ βασιλεὺς καὶ οἱ φυλοβασιλεῖς, καὶ τὰς τῶν ἀψύχων καὶ τῶν ἄλλων ζώων.»

Αριστ. *Αθ. Πολ.* 8.3:

«(ἐπὶ Σόλωνος) φυλαὶ δ' ἦσαν δ καθάπερ πρότερον, καὶ φυλοβασιλεῖς τέτταρες. [ἐκ] δὲ [τῆς] φυ[λῆ]ς ἐκάστης ἦσαν νενεμημένα τριττύες μὲν τρεῖς, ναυκραφαὶ δὲ δώδεκα καθ' ἐκάστην· ἦν δ' ἐπὶ τῶν ναυκραφῶν ἀρχὴ καθεστηκυῖα ναύκραφοι, τεταγμένη πρὸς τε τὰς εἰσφοράς καὶ τὰς δαπάνας...»

¹⁶⁷ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Πολ.* 1289 b), οι βασιλεῖς «κύριοι δ' ἦσαν τῆς τε κατὰ πόλεμον ἡγεμονίας καὶ τῶν θυσιῶν ὅσαι μὴ ἱερατικαὶ καὶ πρὸς τούτοις τὰς δίκας ἔκρινον», καὶ (1285 b) «στρατηγὸς γὰρ ἦν καὶ δικαστὴς ὁ βασιλεὺς καὶ τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς κύριος». Βλ. καὶ Ησύχ.: «βασιλεὺς· ἄρχων τις Ἀθήνησιν, μυστηρίων προνοῶν».

στικά καθήκοντα), καθώς και στην Ολυμπία.¹⁶⁸ Σε διάφορες πόλεις ο τίτλος των «βασιλέων», όταν δεν αντικαταστάθηκε από άλλον όρο περισσότερο κοντινό στη νέα θεσμική δραστηριότητα, διατηρήθηκε μόνο για τους άρχοντες που συμμετείχαν στις πάνδημες τελετουργίες:

«ἐχομένη δὲ ταύτης (τῆς ἐπιμελείας) ἢ πρὸς τὰς θυσίας ἀφωρισμένη τὰς κοινὰς πάσας, ὅσας μὴ τοῖς ἱερεῦσιν ἀποδίδωσιν ὁ νόμος, ἀλλ’ ἀπὸ τῆς κοινῆς ἐστίας ἔχουσι τὴν τιμὴν. καλοῦσι δὲ οἱ μὲν ἄρχοντας τούτους, οἱ δὲ βασιλεῖς, οἱ δὲ πρυτάνεις» -Αριστ. *Πολιτικά* 1322b.

«οἱ φυλοβασιλεῖς· ἐξ εὐπατριδῶν δὲ ὄντες, μάλιστα τῶν ἱερῶν ἐπεμελοῦντο» - Πολυδεύκης 8.111.

Ο όρος «πρύτανις», που συχνά εκπροσωπεί το συλλογικό σώμα «βασιλέων» ή γενικότερα «αρχόντων», ως προς το περιεχόμενό του αντιστοιχεί σχεδόν πλήρως σε εκείνον του ομηρικού «σκηπτούχου βασιλέως». Σύμφωνα με τον Διόδωρο τον Σικελό,¹⁶⁹ οι Βακχιάδες που κατείχαν συλλογικά την (ολιγαρχική) εξουσία της Κορίνθου, εξέλεγαν μεταξύ τους έναν ετήσιο «πρύτανι», «ὃς τὴν τοῦ βασιλέως εἶχε τάξιν».

Αν στην περίπτωση της Κορίνθου το οικογενειακό επώνυμο των Βακχιαδών –ή στην Μυτιλήνη το επώνυμο των Πενθιλιδών– σκίασε τον αρχικό τίτλο των «βασιλέων» που φαίνεται πως κατείχαν όλοι, αυτό δεν πέτυχε πλήρως στην περίπτωση των Βασιλιδών, οι οποίοι κυριαρχούσαν συλλογικά (και δημοκρατικά) στους δήμους της Χίου,¹⁷⁰ των απέναντί της Ερυθρών¹⁷¹ αλλά και της πιο

¹⁶⁸ *Olympia* V, Επιγρ. Νο. 2. Δεν είναι βέβαιο πάντως αν οι «βασιλείς» της συγκεκριμένης επιγραφής ήσαν εγχώριοι, δεδομένης της συμμετοχής στα δρώμενα της Ολυμπίας αρχόντων από ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο.

¹⁶⁹ Διόδ. 7. Fr. 9.6.

¹⁷⁰ Ηροδ. 8.132.

μακρινής Εφέσου.¹⁷² και είναι πολύ πιο λογικό να δεχτούμε πως πρόκειται γενικά για ολιγαρχικές ομάδες «βασιλέων» παρά για «γόνους του Βασιλίδα» -όνομα άλλωστε που δεν έχει διασώσει η ιδιαίτερα παραγωγική σε προγόνους παράδοση. Τουναντίον, η παράδοση θέλει οικιστή της Εφέσου τον μυθικό αρχηγέτη του ιωνικού αποικισμού «βασιλέα» Άνδροκλο, γιο του Κόδρου. Διαφωτιστική επ' αυτού είναι η πληροφορία του Στράβωνα ότι οι απόγονοι του Άνδροκλου αποκαλούνταν μέχρι και την εποχή του «βασιλείς».¹⁷³ Όπως άλλωστε είδαμε πιο πάνω, σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες, στην Χίο υπήρχαν πολλοί «βασιλείς» που συμμετείχαν στην βουλή και τους άλλους θεσμούς του δήμου. Είναι ως εκ τούτου προφανές ότι οι Βασιλίδες που κατά τις φιλολογικές μαρτυρίες νέμονταν την εξουσία του νησιού ταυτίζονται με τούτους τους «βασιλείς». Η ταυτότητα αυτή «βασιλέων» και Βασιλιδών δεν μπορεί παρά να ισχύει και για τους Βασιλίδες της Εφέσου και των Ερυθρών, πόλεων που είχαν στενή σχέση με την Χίο.

Σε μερικές περιπτώσεις ο πλούτος μιας οικογένειας «βασιλέων» της εξασφάλιζε τόσο μεγάλη επιρροή στα κοινά, ώστε τα μέλη της να νέμονται κατά προνομιακό τρόπο τα αξιώματα των «επωνύμων» αρχόντων της πόλης τους, δίνοντας την εντύπωση μιας α-

¹⁷¹ Αριστ. Πολ. 5.6, 1305b: «Ἐν Ἐρυθραῖς δὲ ἐπὶ τῆς Βασιλιδῶν ολιγαρχίας ἐν τοῖς ἀρχαίοις χρόνοις, καίπερ καλῶς ἐπιμελομένων τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ, ὅμως διὰ τὸ ὑπ' ὀλίγων ἄρχεσθαι ἀγανακτῶν ὁ δῆμος μετέβαλε τὴν πολιτείαν».

¹⁷² Σούδ.: «Πυθαγόρας Ἐφέσιος, καταλύσας δι' ἐπιβουλῆς τὴν τῶν Βασιλιδῶν καλουμένην ἀρχήν...».

¹⁷³ Στράβ. 14.1.3: «ἄρξαι δὲ φησιν Ἄνδροκλον τῆς τῶν Ἰώνων ἀποικίας, ὕστερον τῆς Αἰολικῆς, υἱὸν γνήσιον Κόδρου τοῦ Ἀθηνῶν βασιλέως, γενέσθαι δὲ τοῦτον Ἐφέσου κτίστην. διόπερ τὸ βασιλεῖον τῶν Ἰώνων ἐκεῖ συστήναί φασι, καὶ ἔτι νῦν οἱ ἐκ τοῦ γένους ὀνομάζονται βασιλεῖς ἔχοντές τινας τιμὰς, προεδρίαν τε ἐν ἀγῶσι καὶ πορφύραν ἐπίσημον τοῦ βασιλικοῦ γένους, σκίπωνα ἀντὶ σκίπτρου, καὶ τὰ ἱερὰ τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος».

πόλυτης μοναρχίας ακόμη και στα μάτια των συγχρόνων τους. Τέτοια φαίνεται πως ήταν η περίπτωση της Κυρήνης, όπου όμως και πάλι οι «Βαττιάδαι» (= απόγονοι του οικιστή Βάττου) «βασιλείς» λειτουργούσαν μέσα στα τυπικά πλαίσια δημοκρατικών θεσμών.

Ασφαλώς, δεν μπορεί να είναι τυχαίο το ότι η βουλή των «βασιλέων» απαντάται σχεδόν πάντα σε ναυτικές/εμπορικές πόλεις.¹⁷⁴ Δεν μπορεί να είναι τυχαίο το ότι την εποχή του Πιπτακού στην Μυτιλήνη οι περιουσιακές συναλλαγές θα έπρεπε να γίνονται ενώπιον των «βασιλέων» και του «πρυτάνεως».¹⁷⁵ Δεν μπορεί ακόμη να είναι τυχαίο το ότι οι γνήσιες αρχαϊκές πληροφορίες είτε αναφέρουν ρητά είτε υπονοούν περισσότερους του ενός «βασιλείς» που λειτουργούν συλλογικά στα πλαίσια του δήμου.

Αντίθετα, οι «πληροφορίες» των αρχαίων για προϋπάρχοντες μονάρχες-βασιλείς, αποδεικνύονται μυθολογικές κατασκευές

¹⁷⁴ Την εξήγησή μας για την εξαιρετική περίπτωση των «βασιλέων» της ησιόδειας Βοιωτίας ή των «βασιλέων» που εμφανίζονται σε επιγραφή της Ολυμπίας, την δίνουμε σε άλλο σημείο. Περισσότερο περιεργη από πρώτη άποψη φαίνεται η αναφορά του Ηρακλείδη Λέμβου στην επιτομή του στο «περί νομοθετώ» του Ερμίππου, που διασώθηκε στον υπ' αριθ. 1367 πάπυρο Οξυρύνχου, σε έναν Δημόνακτα «βασιλέα» Μαντινέων: «Δημω/ναξ ο βασι[λε]υς Μαντι/νεων» (στ. 19) και «[Μαντιν]εων [βα]σιλευς / [ο Δημω]ναξ» (στ. 27): υπήρχαν, λοιπόν, «βασιλείς» στην μεσόγεια Αρκαδία; Κατά Α.Α.Ι. Waisglass (1956), η απάντηση πρέπει να είναι θετική. Οι άλλες πηγές μας για τον συγκεκριμένο Δημόνακτα (Ηρόδ. 4.161, Διόδ. 8.30.2, Αθήν. 4.154d) δεν κάνουν λόγο για «βασιλέα Μαντινέων» αλλά για εξέχοντα πολίτη από την Μαντίνεια που μετά από δελφικό χρησμό εισάγει (μάλλον δημοκρατικές) πολιτικές μεταρρυθμίσεις στην παραλιακή Κυρήνη. Η λογικότερη εξήγηση είναι πως ο Δημόναξ είχε έρθει σχετικά πρόσφατα από την Μαντίνεια στην Κυρήνη, πρόκοψε γρήγορα και έγινε «βασιλεύς», και χάρη στην αξιωσύνη και την εντιμότητά του, αλλά και στο ότι ως νέοφερτος δεν είχε εμπλακεί στις εμφύλιες διαμάχες, «τῆς τῶν Κυρηναίων στάσεως διαιτητής ἐγένετο» - (Διόδ. ό.π.).

¹⁷⁵ Στοβαίος, *Flor.* 44.22.

προορισμένες να δημιουργήσουν πλασματικές γενεαλογικές αλυσίδες μυθικών και επικών κυρίως ηρώων με τους ιδρυτές των πόλεων.¹⁷⁶ Η κρατούσα από την αρχαιότητα άποψη (συνοψισμένη με σαφήνεια από τον Αριστοτέλη)¹⁷⁷ αναζητώντας το νήμα της συνέχειας από τους υποτιθέμενους μονάρχες-«βασιλείς» στην δημοκρατία ακολουθούσε το εξελικτικό σχήμα: βασιλεία ~ ολιγαρχία ~ τυραννία ~ δημοκρατία. Στην πραγματικότητα η αρχική αυτή μοναρχική βασιλεία των πόλεων ουδέποτε υπήρξε πέρα από τον χώρο της μυθολογίας.¹⁷⁸ Αναζητώντας μυθικούς ιδρυτές των πόλεων τους οι αρχαίοι δημιουργούσαν αλυσίδες μοναρχών-βασιλέων, που συνήθως ανέτρεχαν μέχρι κάποιον «διογενή βασιλέα» του ομηρικών επών. Με τον τρόπο αυτό χρέωναν στον Όμηρο και στο παρελθόν των πόλεων τους έναν θεσμό που δεν είχε υπάρξει.¹⁷⁹ Καθώς όμως αυτή η μοναρχία δεν βρισκόταν πια, ήταν υποχρεωμένοι να επινοήσουν και το τέλος της. Δεν χρειάζεται, συνεπώς, να απορεί κανείς για το «αιφνίδιο τέλος» ενός τέτοιου θεσμού στον ελλαδικό χώρο ακριβώς πριν από την είσοδό του στην πραγματική ιστορία:¹⁸⁰ ήταν ένα τέλος εξίσου φανταστικό με την αρχή του.

¹⁷⁶ R. Drews, 1983: 10 κ.ε.

¹⁷⁷ Αριστοτ. Πολ. Ι, 1252b: «καὶ τὸ πρῶτον ἐβασιλεύοντο αἱ πόλεις, καὶ νῦν ἔτι τὰ ἔθνη».

¹⁷⁸ R. Drews, 1983: 11-23.

¹⁷⁹ Από την εποχή της κατάρρευσης των καθεστώτων της Εποχής του Χαλκού, εννοείται. Εξαιρείται επίσης ο ηπειρωτικός χώρος, καθώς ο αρχαϊκός ελληνικός πολιτισμός ήταν κατά κύριο λόγο πολιτισμός των παραλιακών ζωνών.

¹⁸⁰ Όπως κάνει χαρακτηριστικά, μεταξύ πολλών άλλων ο Chester Starr (1961: 129): «During the great upheaval which shook the Aegean world in the late eighth and seven centuries the *basileis* essentially disappeared as political nuclei. In all Greek history this is one of the most mystifying vanishing acts...»

Τούτο μας υποχρεώνει να αναζητήσουμε σε άλλη υπόθεση την εξήγηση της μετάβασης στην Δημοκρατία της Πόλης, μια υπόθεση που θα συναρμολογεί όλα τα νήματα πληροφοριών από την Γραμμική Β, τα ομηρικά έπη, τις μεταγενέστερες φιλολογικές πληροφορίες και τα επιγραφικά και άλλα αρχαιολογικά ευρήματα.

Οι καπετάνιοι/«βασιλείς» που πήραν την κατάσταση στα χέρια τους μετά την κατάλυση των «ανακτορικών» καθεστώτων της Εποχής του Χαλκού λειτουργούσαν ως κοινότητα ίσων υπό την «πρυτανεία» του πιο πλούσιου απ’ αυτούς «σκηπτούχου βασιλέως». Καθώς ο πλούτος κληρονομούνταν, ήταν φυσικό να υπάρχει μια οικονομική διαδοχή και στον ρόλο του «σκηπτούχου». Επρόκειτο για μια «ὀλιγαρχία τῶν ἴσων», η οποία κατά καιρούς διαταρασσόταν από τις συγκρούσεις μεταξύ των παρατάξεων που την απάρτιζαν και από τις απόπειρες κάποιων απ’ αυτούς να επιβάλουν την απόλυτη προσωπική εξουσία τους (την «τυραννία»). Οι «τύραννοι» εξάλλου, προκειμένου να επιβάλουν την εξουσία τους στην ίδια την τάξη των αρχόντων καταστέλλοντας τους θεσμούς της ισονομίας τους, αναζητούσαν στηρίγματα στις περισσότερο πολυάνθρωπες κατώτερες τάξεις. Με την σειρά τους οι αριστοκράτες προκειμένου να επιτύχουν την ανατροπή του τυράννου έπρεπε να ανοίξουν τους συλλογικούς θεσμούς τους σε περισσότερους ταπεινής καταγωγής νεόπλουτους, διαδικασία που οδηγούσε στην σταδιακή μετατροπή της ολιγαρχίας σε μια πιο αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Η Δημοκρατία, λοιπόν, της αρχαίας ελληνικής Πόλης δεν προήλθε, όπως πιστεύεται, από την ανατροπή της «βασιλείας» αλλά από την (ειρηνική ή μη) διεύρυνση της «ὀλιγαρχίας των βασιλέων» με την εισδοχή ή εισβολή νέων κατηγοριών ευπόρων πολιτών στον κύκλο των «ὀμοίων» ή «ἴσων» –αρκεί να θυμηθούμε τις παλαιότερες φάσεις της αθηναϊκής δημοκρατίας με τους κυρίαρχους «πεντακοσιομέδιμους». Συ-

μπερασματικά, η μετάβαση από τους «βασιλείς» των Σκοτεινών Χρόνων στην δημοκρατία των κλασικών ακολούθησε μια (όχι πάντα ομαλή και ευθύγραμμη) διαδικασία διεύρυνσης, ανάλογη με αυτήν που μετέτρεψε την Magna Carta από συμβόλαιο δικαιωμάτων της βρετανικής αριστοκρατίας σε Χάρτη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Αν αυτή η διαδικασία μετάλλαξης των συχνά πολεμοχαρών «θαλασσόλυκων» σε πολίτες ευνομούμενων δημοκρατικών κοινωνιών μας φαίνεται απίστευτη, το αιώνες μεταγενέστερο «παράδειγμα» των Βίκιγκς αρκεί να το κάνει και πιστευτό και πλήρως κατανοητό: και εδώ όπως στους «Λαούς της Θάλασσας» έχουμε «κουρσάρους» και λήστραχους που ξεχύνονται στις θάλασσες σε αναζήτηση πλούτου, καλύτερης τύχης, γυναικών και δόξας, και εδώ όπως και στην *Ιλιάδα* έχουμε ετερόκλητες αρμάδες τυχοδιωκτών να συμμετέχουν σε μακρινές θαλάσσιες εκστρατείες, και εδώ όπως και εκεί έχουμε έναν κώδικα ηρωϊκής τιμής που συνδέει και συγκρατεί τους πολεμόχαρους κουρσάρους, και εδώ όπως στα ομηρικά έπη έχουμε τους αιδούς να τραγουδούν τα τελευταία κατορθώματά τους (τις περίφημες «σάγκες»), και εδώ όπως και στην ανατολική Μεσόγειο των «σκοτεινών χρόνων» οι σκληροτράχηλοι καπετάνιοι συγκροτούν «κοινωνίες των ίσων» που μετεξελίσσονται σε δημοκρατίες (π.χ. στην Ισλανδία), και εδώ όπως και εκεί το δίκτυο της «Ξενίας» και των συμμαχιών μεταξύ των κουρσάρων μετεξελίσσεται σε δίκτυο ειρηνικού εποικισμού.

Ο ελληνικός εποικισμός και πολιτισμός είναι ένα ιδιότυπο κοινωνικό φαινόμενο, καθώς κάλυπτε ολόκληρη σχεδόν την παράκτια ζώνη της βόρειας Μεσογείου και του Εύξεινου Πόντου, αλλά δεν εισχωρούσε στα ενδότερα με τα οποία αρκούνταν σε σχέσεις εμπορικών συναλλαγών. Η κατάσταση αυτή άλλαξε δραματικά όταν δελεάστηκαν και διεκδίκησαν την συμμετοχή τους στον ελληνικό πολιτισμό συγγενικά φύλα της ενδοχώρας: οι Ηπειρώτες

και οι Μακεδόνες. Και από τότε αρχίζει να κερδίζει έδαφος και θέση στον ελληνισμό η μοναρχία, η οποία μαζί με τις συγγένειες που διεκδικούσε με τους ομηρικούς «βασιλεῖς» διεκδίκησε και τον τίτλο τους, αλλοιώνοντάς του έτσι οριστικά το νόημα. Είναι χαρακτηριστικό το ότι ακόμη και τον καιρό του Στράβωνα αν προχωρούσε κανείς στα ηπειρωτικά της Αιτωλοακαρνανίας θα ερχόταν αντιμέτωπος με έναν διαφορετικό, βαρβαρίζοντα πολιτισμό. Πιο πριν όμως ίσχυε αυτό που λέει χαρακτηριστικά ο Πλάτων (*Φαίδων* 109a): ότι ελληνικές παραλιακές αποικίες έκαναν την Μεσόγειο να μοιάζει με λίμνη περιτριγυρισμένη από βατράχους – οι οποίοι, θα προσθέταμε, κόαζαν στην ελληνική γλώσσα. Η παρομοίωση των βατράχων μας φέρνει ξανά στο αιώνες μεταγενέστερο «παράδειγμα» των Βίκιγκς, των οποίων η διαρκής εξάπλωσή ακολουθούσε τον τύπο του «άλματος του βατράχου»:¹⁸¹ αφού ρίζωναν για λίγο σε έναν τόπο, μόλις πλήθαιναν ένα νέο κομμάτι αποσχιζόταν για να αναζητήσει κάπου μακρύτερα την τύχη του. Αυτά τα χαρακτηριστικά είχε ο θαυμαστός πάντα παραλιακός ελληνικός αποικισμός και σ' αυτά πρέπει να αναζητηθεί η εξήγησή του.

Το ότι ο προστάτης θεός των αποίκων ήταν ο Απόλλων δεν είναι τυχαίο. Πρόκειται για θεότητα αρχικά των Λυκίων και στη συνέχεια του εξελληνισμένου συνονθυλεύματος των Λαών της Θάλασσας, στο οποίο ενσωματώθηκαν και αφομοιώθηκαν και οι πειρατές της Λυκίας. Αυτό εξηγεί και την καίρια θέση του ιερού της Δήλου, σε ένα ερημονήσι που μόνο για καταφύγιο πειρατών είναι κατάλληλο.¹⁸² Αυτό εξηγεί επίσης και το ότι πριν από κάθε

¹⁸¹ Κατά την «"leap-frog" hypothesis», J. Barrett, 2008: 675-6.

¹⁸² Περισσότερα επ' αυτού βλ. σε Β. Πανταζής, 2008.

νέο ξεκίνημα αποικισμού έπρεπε να προηγηθεί ο ευνοϊκός χρησμός του Απόλλωνα των Δελφών.¹⁸³

Οι διαπιστώσεις αυτές μας εμβάλλουν στον πειρασμό –αν δεν μας υποχρεώνουν- να εξετάσουμε σοβαρά το ενδεχόμενο μιας στενής ετυμολογικής σχέσης των λέξεων «ναῦς» και «ναός», το οποίο μας απασχόλησε πιο πάνω. Για τους πειρατές που έχουν σπίτι το καράβι τους, όπου και ιερουργούν, είναι φυσικό οι λέξεις που αναφέρονται στο ενδιαίτημα ή στον τόπο λατρείας να έχουν κοινή ρίζα με την λέξη που αποδίδει το καράβι.

Φυσικά, τα αρχικώς σχεδόν αδιαφοροποίητα χαρακτηριστικά των καπετάνιων/«βασιλέων» των Λαών της Θάλασσας προσαρμόζονταν στις κοινωνικές συνθήκες των τόπων εγκατάστασής τους, παντού εντούτοις διατηρούσαν για αιώνες μερικά από τα βασικά αρχικά τους στοιχεία. Μερικά από τα σημάδια της θαλασσινής τους προέλευσης τα διατήρησαν οι «βασιλεῖς» κάποιων πόλεων μέχρι τους ύστερους ιστορικούς χρόνους.

Για το ότι ήταν οι караβοκύρηδες αυτοί που βρέθηκαν ως «βασιλεῖς» στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας στις πόλεις-λιμάνια, πέρα από τις σποραδικές επιγραφικές και τις φιλολογικές μαρτυρίες διαθέτουμε και μία ιδιαίτερα εύγλωττη αγγειογραφική μαρτυρία: την κύλικα του Αρκεσίλα.¹⁸⁴ Η παράσταση, ζωγραφισμένη στο εσωτερικό της κύλικας, έτσι ώστε να την αντικρύζει ο πότης κάθε φορά που φέρει το κρασί στα χείλη του, δείχνει τον σεβάσμιο βασιλιά Αρκεσίλα (το όνομα μπροστά από το καπέλο του) κρατώντας το σκήπτρο του να επιβλέπει στην προκυμαία το

¹⁸³ Για την σχέση Απόλλωνα και αποικισμού βλ. I. Malkin, 1984-5, 1986, 1987, 1989.

¹⁸⁴ Βρίσκεται στην Bibliothèque Nationale (Cabinet des Médailles) του Παρισιού, προέρχεται από το Vulci και θεωρείται βέβαιο ότι κατασκευάστηκε στην Λακωνία, τόπο που διατηρούσε στενές σχέσεις με την Κυρήνη.

εμπόρευμα –μάλλον βολβοί του φαρμακευτικού φυτού σιλφίου- που ζυγίζεται, καταγράφεται και αποθηκεύεται προκειμένου μετά την επιτόπου επεξεργασία του να φορτωθεί σε καράβια για πούλημα στο εξωτερικό.¹⁸⁵

Την εποχή της σύνθεσης των ομηρικών επών η άμεση σχέση «βασιλέων» και πλοίων ήταν σαφέστατη, πανταχού παρούσα αν και, ως αυτονόητη, σπανίως ρητά δηλωμένη. Έτσι εξηγείται το ότι παρά τις εκατοντάδες αναφορές ή ευκαιρίες αναφορών σε «βασιλείς» και θεούς, ουδέποτε ο Όμηρος διανοείται να αποκαλέσει κάποιον θεό, ούτε τον Δία, «βασιλέα»:¹⁸⁶ αν το έκανε, θα ήταν σαν να τον χαρακτηρίζει «καραβοκύρη» ή «καπετάνιο». Ούτε βέβαια χαρακτηρίζει το λιοντάρι «βασιλέα» των ζώων: θα ακουγόταν τόσο γελοίος στα αυτιά του ο χαρακτηρισμός αυτός, όσο θα ακουγόταν στα δικά μας ο χαρακτηρισμός του λιονταριού ως «καραβοκύρη των ζώων».

Με το ρίζωμα των «βασιλέων» σ' έναν τόπο και την επέκταση των δραστηριοτήτων τους και σε άλλους τομείς πέρα από την θάλασσα, κυρίως όμως με την παρεξήγηση του ομηρικού όρου, σταδιακά έσβησε κάθε νοηματική συγγένεια με τα καράβια. Αυτή την εξέλιξη διευκόλυνε και το γεγονός ότι στην ρίζα του όρου «βασιλεύς» κρυβόταν μια ξένη λέξη για το «πλευούμενο»,¹⁸⁷ η οποία ουδέποτε πέρασε την πόρτα της ελληνικής γλώσσας. Και έτσι, με την σταδιακή αποξένωση από το αρχικό νόημα του όρου, ο αλλοτινός караβοκύρης/«βασιλεύς» μετετράπη αρχικά σε «ἄρχοντα» για

¹⁸⁵ Για την ερμηνεία της αγγειογραφίας, που απασχόλησε πολλούς επί πολύ, βλ. παράρτημα II καθώς και το υπό δημοσίευσιν άρθρο του γράφοντος «Η κύλιξ του Αρκεσίλα» (*Αρχαιολογία και Τέχνες*, Δεκ. 2010).

¹⁸⁶ Πράγμα που, όπως είδαμε, κάνει ο μεταγενέστερος του Ησίοδος (*Έργα και ημέραι* στ. 668, *Θεογ.* στ. 486, αλλά και στους ύστερους στίχους 886, 897 και 923 και στο απόσπασμα 308).

¹⁸⁷ Η ακκαδική *barsillû* (=πλευούμενο), για την οποία βλ. πιο πάνω.

να καταλήξει «μονάρχης». Ο Αριστοτέλης, στο εννοιολογικό πλαίσιο του οποίου παραμένει δέσμια η νεότερη κοινωνιολογική σκέψη, δεν έχει καμία υπόνοια για την ριζική απώτερη σχέση «βασιλέων» και καραβιών. Η «βασίλεια» κατ' αυτόν πηγάζει από την πατρική εξουσία, από τον γενάρχη του οίκου που απετέλεσε τον αρχικό πυρήνα της κώμης που μετεξελίχθη σε πόλη. Από κει κρατάει και ο ορισμός της αρχαιότερης (προϊστορικής/υποθετικής) φάσης της «βασιλείας» ως «πατρικής» και ο χαρακτηρισμός της εξουσίας των πατέρων επί των τέκνων ως «βασιλικής».¹⁸⁸ Πρόκειται, φυσικά, για μια λογική κατασκευή, η οποία όμως δεν έχει καμία σχέση με την πραγματική εξέλιξη του υπό εξέταση θεσμού – και εντούτοις υπήρξε καθοριστική για την ιστορική και κοινωνιολογική ανάλυσή του.

¹⁸⁸ *Πολιτικά* Α.12.15 -1259b· πρβλ. Α.2.20-30 -1252b.

“βασιλεῖς” από την θάλασσα;

SUMMARY

Βασιλεῖς from the sea?

the adventures of a political term
from the *qa-si-re-we* of Linear B
to the *pa-si-le-se* of Cyprus

by Vangelis Pantazis

A thread of continuity undoubtedly connects the *qa-si-re-we* of Linear B, Homer's *βασιλεῖς* and the Cypriot *pa-si-le-se/βασιλεῖς* (from the Iron Age to the beginning of the 3rd century B.C). Where are we, though, to find the starting point of this thread? What is the very meaning of the title shared by these three phases/versions of the term? Also, there are many questions concerning the status of the Cypriot *βασιλεῖς*, which do not derive exclusively from our fragmentary information: why they are so many and exactly how many; why they reside almost exclusively on harbors; why the boundaries of their «kingdoms» are so vague; what their relationship with the citizens and the institutions of their city was; why the ancient writers refer to them sometimes as *βασιλεῖς* and *βασιλεύοντες*, sometimes as *κρατοῦντες*, sometimes as *δυνάστες*, or even as *τύραννοι*. These questions to a great extent stem from the distorted interpretation of the Homeric term *βασιλεύς*: the ancient Greeks, due to the awe towards the poet's heroes, rendered them the most prestigious status, that of the "absolute ruler". From then on, the title *βασιλεύς* directly refers to monarchy. As a consequence, we tend to see the *qa-si-re-we* of Linear B as local leaders becoming kings, and the *pa-si-le-se* of Cypriot syllabary as absolute rulers.

However, a systematic reexamination of the epics makes clear that Homeric *βασιλεῖς* neither exercised absolute authority nor go-

verned territories with explicitly set boundaries. They were members of an “oligarchy” of ship-owners/captains, mainly preoccupied with piracy and plundering, sharing among them fluctuant zones of influence in societies principally based on stockbreeding. The *βασιλεῖς* of the same *demos* formed a loose collective body, presided and represented by the richest of all *βασιλεύς*, the so-called *σκηπτῶχος*. These institutions refer more to Sea Peoples and their heirs than to the absolute rulers (the *ἄνακτες*) or officials of Linear B.

A re-examination the Linear B texts lead us to the conclusion that the *qa-si-re-we*, in whom until now we sought, in vain, chiefs or leaders of local communities, were probably captains dealing with sea commerce (chiefly copper trade), most of them naturally dealing with the, at the time, central power of Cyprus, the “natal” country of metal. Other captains/*qa-si-re-we* were (mercenary) naval leaders in the service of the great powers of the time. The root of the word *βασιλεύς* is to be found, as it seems, in *barsillû*, the Akkadian word for “keel” or “hull of a ship”.

After the collapse of centripetal régimes of the Bronze Age, mercenary sailors, with their captains/*βασιλεῖς* in charge, gained autonomy and “ruled the waves” of eastern Mediterranean, concerned either (and mainly) with piracy, plundering and/or (to a lesser extent) with commerce. These were the famous Sea Peoples. The lingua franca of that multi-ethnic magma was Greek, obviously because the majority of naval crews came from the islands and the coasts of the Aegean Sea. As the time past on, these sea marauders settled down to several places, maintaining, though, plenty of their former lifestyle habits, such as marauding, the love for adventure, the quest of their fortune in foreign countries (beginning of the Greek colonization phenomenon) and the *ξενία*. Those were the

true Homeric heroes. The nearest parallel shall be found many centuries later, in the case of the Vikings.

After the collapse of Alasiya's central power, the captains /βασιλεῖς, who traded copper, taking advantage of the political vacuum transferred the centers of their activities to the harbors of Cyprus', in order to gain total control of the metal, from its mining in the inland areas to its export to the East and Central Mediterranean. They were followed by the crew members, technicians from the Arcadian «goldsmith» centers, and their relatives from the Greek regions, who seeking for their fortunes took up residence in Cyprus. The result was the gradual Hellenization of the island. Taking advantage of the economical supremacy and the loyalty of the crews and their relatives, the captains/βασιλεῖς inevitably took over the political helms in harbors/stations. The *pa-si-le-se* of each city/harbor thus evolved in an aristocracy of mariners that held the "international" commerce and the fortune of the city under their control. The most powerful among them became the *σκηπτουχοι* - and *ἐπώνυμοι βασιλεῖς* of this city, exercising a strong, not absolute though, authority: as indicated amongst others, by a rereading of the Palaepaphian inscriptions *ICS 90* and *237*, the city had at least two parties of ship-owners/captains /βασιλεῖς.

In many coastal Greek cities of the historic antiquity, βασιλεῖς integrated into the framework of democratic institutions and survived until the Hellenistic Age, but their role was so limited - mainly to ritual or judicial duties- that they were regarded as insignificant remnants of an once powerful monarchy. As a result, the presence of these βασιλεῖς, instead of undermining, reinforced the fallacious Aristotelian hypothesis that their roots are to be found in a heroic kingship.

“βασιλεῖς” από την θάλασσα;

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Τα σχετικά με τους «βασίλεις» κείμενα της Γραμμικής Β

qa-si-re-u

PY Jn 431

- .1 a-pe-ke-i-jo , ka-ke-we , ta-ra-si[-ja e-ko-te
 .2 wi-ja-ni-jo AES M 5 ka-ra-*82[] AES M 5[] ko-tu-ro₂ AES M 5
 .3 ma-na-si-we-ko AES M 5 da-si[]so AES M 5 qe-ta-ko AES M 4
 .4 a-ko-to-wo AES M 7 []i-io AES M 6 [[]]
 .5 ma-wa-si-jo AES M 5 qe-[-to-]ro-no AES M 7
 .6 **qa-si-re-u** , **a-pi-qo-ta** 1 []i-*65-qe 1
 .7 to-so-de , ka-ko , AES [L I] M 24
 .8 *vacat*
 .9 to-so-de , a-ta-ra-si-jo , ka-ke[-we] *vacat*
 .10 a-ta-tu-ro 1 i-ta-ra-jo 1 sa[] 1] *vacat*
 .11 wi-ja-te-wo 1 no-e-u 1 tu-ri-ja-jo 1 qe-ta-ko-jo , doero 1
 .12 a-ka-ma-wo 1 e-pe-ke-u 1 *82-de 1 pu-te-u 1
 .13 ko-ne-wa-ta 1 qe-to-ro-no 1 mo-re-u 1 a-e-ri-qo 1
 .14 *vacat*
 .15 *vacat*
 .16 a-pe-ke-e , ka-ke-we , po-ti-ni-ja-we-jo , ta-ra-si-ja , e-ko-te
 .17 ko-za-ro AES M 6 a-ke-wa-ta AES M 3 sa-ke-re-u AES M 6
 .18 we-we-si-jo AES M 3 ko-ta-wo AES M 3 da-u-ta-ro AES M 6
 .19 *vacat*
 .20 to-so-de , ka-ko AES M 27
 .21 *vacat*
 .22 to[-so-de]a[-ta-]ra-si-jo , ka-ke-we , ka-ri-se-u 1 du-ko-so[1
 .23 ko[]1 e-u-wa-ko-ro 1 ke-we-no 1 a-ta-o 1
 .24]wa-ti-ro 1 me-ri-wa-[.] 1
 .25] i-je-re[]VIR 10 to-sa-no-jo VIR 5
 .26 VIR]1 a-mu-ta-wo-no VIR 31

PY Jn 601

- .1 po-wi-te-ja , ka-ke-we , ta-ra-si-ja , e-ko-te
 .2 wo-di-jo , AES M 6 to-ro-wi AES M 8 e-u-po-ro-wo AES M 8
 .3 o-qa AES M 4 te-u-to AES M 5 pu₂-ti-ja AES M 6
 .4 po-to-re-ma-ta AES M 8 wa-pa-no AES M 8
 .5 po-so-ro AES M 8 mo-da AES M 8 pe-po-ro AES M 4
 .6 o-na-se-u AES M 12[]AES M 7[] *vacat*
 .7 ko-to-wa-[]AES M 8 to[-so-]de , e-pi-da-to AES M 7
 .8 **qa-si-re-u** , pa-qo-si[-jo]1 []
 .9 to-so-pa , ka-ko []AES L 3 M 1 4[]
 .10 *vacat* [.] *vacat* [] *vacat*[]
 .11 to-so-de , a[-ta-ra-si-jo ka-ke-we]ti-na-jo 1
 .12 po-so-ri-[] 1 []ne-wo 1 i-pe-ra-ta 1
 .13 sa-nu-[] 1 [] *vacat*
 .14-17 *vacant*

PY Jn 845

- .1 []ka-ke-we , ta-ra-si-ja , e-ko-te
 .2 po-ru-qo-ta AES M 1 N 2 sa-ri-qo-ro AES M 1 N 2
 .3 pu-ke-se-ro AES M 1 N 2 re-qo-we AES M 1 N 2
 .4 qe-ta-ra-je-u AES M 1 N 2 du-re-u AES M 1 N 2
 .5 a-pa-je-u AES M 1 N 2 pa-pa-ra-ko AES M 1 N 2
 .6 [[]]
 .7 e-ri-ko-wo , **qa-si-re-u** 1
 .8 to-so-de , ka-ko AES M 12
 .9 *vacat*
 .10 to-so-de , a-ta-ra-si-jo
 .11 po-so-ro 1 na-pu-ti-jo 1 ma-ta-ko 1
 .12 ku-ke-re-u 1 a-ti-ja-wo 1 wa-ra-ko-no 1
 .13 qe-re-me-ne-u 1
 .14 *vacat*

PY Jo 438

.1]ko-re-te	
.2	te-[]AUR M 1	
.3	e-re-[]AUR N 1	
.4	po-ro-ko-re[-te		AUR]N 2	
.5	do-ri-ka-o , mo[-ro-qa		AUR]N 1	
.6	ru-ro , mo-ro-qa		AUR [] 1	
.7	me-da-wa-ta		AUR [] v.	
.8	e-ke-me-de		AUR N [] v.	
.9	ro-]u-so , ko-re-te		AUR P 4 [] v.	
.10	pa-ki-ja-ni[-ja ko-]re-te[]		AUR P 4 [] v.	X
.11	a-pu2-ja , ko-re-te[]AUR P 5	
.12	ka-ra-do-ro , ko-re-te[]]AUR P 5	X
.13]ko-re-te[]AUR P 5	X
.14]]		AUR N 1	
.15]ma		AUR P 6	X
.16	wo-no[]ma		AUR N 1	
.17	qo-wo[]mo-ro[-qa]		AUR N 1	
.18	a-ka-wo		AUR P 3	X
.19	e-re-e , po-ro-ko-re-te		AUR P 3	X
.20	a-ke-ro , qa-si-re-u		AUR P 3	X
.21	te-po-se-u , ti-nwa-si-jo ko-re-te		AUR N 1	
.22	po-ki-ro-qo		AUR N 1	
.23	au-ke-wa		AUR N 1	
.24	ti-mi-ti-ja , ko-re-te		AUR P 6	
.25	i-te-re-wa		AUR P 6	X
.26	pi-*82		AUR P 6	X
.27	e-ra-te-re-wa-o , ko-re-te		AUR P 6	
.28	a-ke-re-wa , ko-re-te		AUR P 5 [] v.	X

KN As (2) 1517

.1]no , re-qo-me-no ?		
.2	[.] -si-re-we	1	a-di-nwa-ta 1
.3	[.] -sa-ta	1	ti-qa-jo 1

.4	da-wa-no	1	[. .]-wo	1
.5	qi-qe-ro	1	wi-du[]	1
.6	ku-ra-no	1	da-wi-[.]	1
.8	ku-pa-nu-we-to	1	qa-ra-jo	1
.9	ri-zo	1	pa-na-re-jo	1
.10	ke-ka-to1	to-so	VIR 17	
.11	o-pi , e-sa-re-we , to-ro-no-wo-ko ,			
.12	po-to-ri-jo	1	pe-we-ri-jo	1
.13		a3-ni—jo	1	
v.1	<i>vacat</i>			
.2	za-mi-jo	VIR 9		
.3	<i>vacat</i>			

KN B 779 + fr

.1]re-ta	VIR 1[
.2]si-re-we	VIR 10[

qa-si-re-wi-ja

PY Fn 50

.1	a-ki-to-jo , qa-si-re-wi-ja	HORD[
.2	ke-ko-jo , qa-si-re-wi-ja	HORD [
.3	a-ta-no-ro , qa-si-re-wi-ja	HORD T[
.4	me-za-ne	HORD V 2	a3-ki-a2-ri-jo	V 2[
.5	me-ri-du-te	HORD V 3	mi-ka-ta	HORD V 3
.6	di-pte-ra-po-ro	HORD V 2	e-to-wo-ko	V 2
.7	a-to-po-qo	HORD V 2	po-ro-du-ma-te	HORD V 2
.8	o-pi-te-u-ke-e-we	HORD V 2	i-za-a-to-mo-i	HORD V 3
.9	ze-u-ke-u-si	HORD V 4		
.10]	<i>vacat</i>		
.11	au[-ke-i-]ja-te-wo , do-e-ro-i	HORD T 1		
.12	mi-jo[-qa] do-e-ro-i	HORD V 3		
.13	a-pi-e-ra do-e-ro-i	HORD V 3		
.14]wo[]ne[do-e-ro-]i	HORD T 3		
.15-19		<i>vacant</i>		

PY Fn 867

.0	<i>supra mutila</i>	
.1	i-qe[HORD
.2	pa-na-re-jo [HORD
.3	a-ki-to-jo , qa[-si-re-wi-ja	HORD
.4	mi-jo-qa , do-e-ro [HORD
.5	do-ri-je-we	[HORD
.6	me-ri-du-ma-si	[HORD
.7		<i>vacat</i> [

PY Pa 398.a

{	pe-ra-ko-ra-i-ja	
{	a-pi-ka-ra-do-jo , qa-si-re-wi[-ja	*169

PY Pa 889 [+] 1002

a-ta-[.]-wo-no , qa-si-re-wi-ja , e-re-te-ri-ja *169 11

PY Aq 64

.1]-re-wi-jo-te	
.2]-ja , mo-ro-qa , to-to , we-to , o-a-ke-re-se	ZE1 *171 3
.3	ka-do-wo , mo-ro-qa , o-u-qe , a-ke-re-se	ZE1
.4	ru-ro , mo-ro-qa , o-u-qe , a-ke-re-se	ZE 1
.5	ku-ru-me-no , mo-ro-qa , i-te-re-wa , ko-re-te , to-to , we-to o-a-ke-re-se	*171 6
.6	pe-ri-mo , ti-mi-ti-ja , ko-re-te , to-to-we-to o-a-ke-re-se	*171 3
.7	{a o-a-ke-re-se	
	{ pe-ri-me-de-o , i-*65 , po-so-ri-jo-no , te-ra-ni-ja , a-ke-re-se , to-to-we-to	*171 12
.8	po-ki-ro-ko , e-qe-o a-to-mo	ZE1
.9-11	<i>vacant</i>	
.12	o-da-a2 , ko-to-na e-ko-te	
.13	e-ta-wo-ne-u , to-to-we-to , o-a-ke-re-se	ZE1 *171 6
.14	a-qi-zo-we , to-to , to-to , we-to , o-a-ke-re-se	ZE1 [

- .15 ne-qe-u , e-te-wo-ke-re-we-i-jo , to-to , we-to , o-a-ke-re-se ZE 1 [
.16 me-wi , e-ru-ta-ra , me-ta-pa , ki-e-wo , to-to-we-to , o-a-ke-re-se
ZE 1 [
.17-23 vacant

KN As(2) 1516

- .1]du-ru 1 ko[
.2 ko-no-si-ja , **ra-wa-ke-ja** , a-nu-wi-ko VIR 1[]vest. [
.3 a-ra-da-jo VIR 1 pi-ja-si-ro VIR 1 da-na[]VIR 1
.4]we-ro VIR 1 po-to VIR 1 da-na[]VIR 1
.5 qa-me-si-jo VIR 1 mi-ja-ra-ra-ro VIR 1 mi-ru-ro VIR 1
.6 [.]ki-wa-ta VIR 1 u-ra-mo-no VIR 1 pi-ri-no VIR 1
.7 qa-to-no-ro VIR 1 pe-te-ki-ja VIR 1 ko-ni-da-jo VIR 1
.8 a-ko-ra-jo VIR 1 wa-du-[.]to VIR 1 qo-te-ro VIR 1
.9 i-te-u VIR 1 pu-to-ro VIR 1 ka-ri-se-u VIR 1 a3-ko-ta VIR 1
.10 ka-ke VIR 1 ru-na VIR 1 pu-wo VIR 1 a-ta-ze-u [VIR 1
.11 a-ra-na-ro VIR 1 si-ja-puz-ro VIR 1 **to-so X VIR 31**
.12]ti-jo , a-nu-to [**qa-si-re-wi-ja** , VIR 1 su-ki-ri-to VIR 1
.13-18 (ακολουθούν ονόματα με VIR 1)
.19 pi-ja-se-me VIR 1 **to-so X VIR 23**
.20 **se-to-i-ja** su-ke-re-o , **qa-si-re-wi-ja** VIR 1 ku-to VIR 1
.21-25(ακολουθούν ονόματα με VIR 1)

KN K 875

- .1], **qa-si-re-wi-ja** , di-pa , a-no-wo-to [
.2 pe-ri-ta , **qa-si-re-wi-ja** , di-pa , a-no-wo-to , [
.3 wi-na-jo , **qa-si-re-wi-ja** , di-pa , a-no-wo-to [
.4 i-da-i-jo , **qa-si-re-wi-ja** , di-pa , a-no-wo-to [
.5 sa-me-ti-jo , **qa-si-re-wi-ja** , di-pa , a-no-wo-to [
.6 i-je-re-wi-jo , **qa-si-re[-wi]-ja** , a-no-wo-to *202 VAS 10 po- ti- [

TH Ug 42

qa-si-re-wi-[ja]

ke-ro-si-ja

PY An 261

- .1]we, ke-ke-tu-wo-e
 .2 o-two-we-o, **ke-ro-si-ja** a3-nu-me-no VIR 1 [
 .3 o-two-we-o, **ke-ro-si-ja** qo-te-ro VIR[1
 .4 o-two-we-o, **ke-ro-si-ja**, a2-e-ta [VIR 1
 .5 o-two-we-o, **ke-ro-si-ja**, o-du-*56-ro [VIR 1
 .6 a-pi-jo-to, **ke-ro-si-ja**, ku-te-re-u VIR 1
 .7 a-pi-jo-to, **ke-ro-si-ja**, o-wo-to VIR 1
 .8 a-pi-jo-to, **ke-ro-si-ja**, a-ra-i-jo VIR 1
 .9 a-pi-jo[-to] **ke-ro-si-ja**, ri-zo VIR 1
 .10 ta-we-[-si-jo-]jo, **ke-ro-si-ja**, wa-[] VIR 1
 .11 ta-we-si[-jo-]jo, **ke-ro-si-ja**, [] VIR 1
 .12 ta-we-si-jo-jo, **ke-ro-si-ja** []wa-ne-u VIR 1
 .13 **a-pi-qo[-ta-o]**, **ke-ro-si-ja**, a3-so-ni-jo VIR 1
 .14 **a[-pi-qo-ta-o]** **ke-ro-si-ja**, a[]te VIR 1
 .15]**ke-ro-si-ja**, a[] VIR 1
 .16 **ke-ro-si-ja**, [. .]-ka-[-.] VIR 1
 .17 **ke-ro-si-ja**, o-pa-[]v. [VIR 1
 .18-20] *vacat*

261 v.

- v.1 ta-we-si-jo-jo, **ke-ro-si-ja**, te-wa[] VIR 1
 v.2 ta-]we-si-jo-jo, **ke-ro-si-ja**, tu-ru-we-u VIR 1
 v.3] *vacat*
 v.4 ta-]we-si-jo-jo, **ke-ro-si** VIR 20
 v.5 **a-pi-qo-ta-o**, **ke-ro-si-ja** VIR 17
 v.6 a-pi-o-to, **ke-ro-si-ja** VIR [1]8
 v.7 o-to-wo[-o **ke-]ro-si-ja** VIR [1]4
 v.8 *vacat* [] *vacat* [] v.
 v.9 ka-ma-e[-we] VIR 10

reliqua pars sine regulis

PY An 616

- .1 ku-ro-ro2 AROM 13 T 5
 .2 *KAPO4*
 .3 *157 28
 .4 LANA 5 me-po 6 s 1 v 4
 .5 ko-ri-jo-da-na
 .6 AROM 21
 .7 i-re-we[] T 2
 v.1 ta-we-si-jo-jo , **ke-ro-si-ja** VIR 20[
 v.2 **a-pi-qo-o** , **ke-ro-si-ja** VIR 17 [
 v.3 a-pi-o-to , **ke-ro-si-ja** VIR 18
 v.4 o-to-wo-o, **ke-ro-si-ja** VIR 13
lat.sin. ka-ma-e-we VIR 10

ke-ro-ta

KN Ld 785

- .1 po-]ki-ro-nu-ka , *161 TELA² 3 ki-ri-ta , / e-ru-ta-ra-pi , *161
 TELA³ [
 .2a] e-ru-ta-ra-pi [
 .2b]TELA^x 2 **ke-ro-ta** , / *161 ki-to-na TELA^x [

KN Ld 786

- .A] a-*34-ka TELA+PA [,
 .B pa-we-]a₂ , / **ke-ro-ta** *161 ki[

KN Ld 788

- .A] ti-ri[
 .B pa-we-]a₂ , / **ke-ro-ta**[

ke-ro-te

KN B 800

- (VIR)
 .5]-do , VIR, [[**ke-ro-te**]]
(VIR)

PY Jn 881

- .1 e-re-e-we , o-pi-ko-wo AES M 1
 .2 o-pi-su-ko AES M 4 N 2
 .3 *vacat*
 .4]qa-te[], **ke-ro-te** AES M 2
 .5]ja , [. .] *vacat* [] *vacat*
 .6]jo , a-to-mo[
 .7 *infra mutila*

e-re-ta

PY An 1

- .1 **e-re-ta** , pe-re-u-ro-na-de , i-jo-te
 .2 ro-o-wa VIR 8
 .3 ri-jo VIR 5
 .4 po-ra-pi VIR 4
 .5 te-ta-ra-ne VIR 6
 .6 a-po-ne-we VIR 7[
 .7-8 *vacant*

PY An 610

- .1]ne , **e-re-ta** [] *vacat* [
 .2]e , ki-ti-ta VIR 46 [
 .3 me-]ta-ki-ti-ta VIR 19 [
 .4] , ki-ti-ta VIR 36 [
 .5 me-ta-ki-ti-ta VIR 3
 .6 e-wi-ri-po VIR 9 po-si-ke-te-re [VIR
 .7 a-ke-re-wa VIR 25 wo-qe-we [VIR
 .8 ri-jo VIR 24 wi-nu-ri-jo[VIR
 .9 te-ta-ra-ne VIR 31 me-ta-ki[-ti-ta VIR
 .10 a-po-ne-we VIR 37 me-ta[VIR
 .11 ma-ra-ne-nu-we VIR 40 po-ti-ja-ke-e VIR 6[
 .12]-ku-si-jo VIR 8 za-e-to-ro VIR 3
 .13 da-mi-ni-jo VIR 40 e-ke-ra2-wo-no VIR 40[
 .14 we-da-ne-wo VIR 20 ko-ni-jo 126 me-ta-ki-ti-ta VIR 26

.15 po-ku-ta VIR 10 we-re-ka-ra , te-qa-ta-qe VIR 20
 .16-20 vacant

PY An 724

.1 ro-o-wa , **e-re-ta** , a-pe-o-te
 .2 me-nu-wa , a-pe-e-ke , a-re-sa-ni-e [[VIR 1]]
 .3 o-pi-ke-ri-jo-de , ki-ti-ta , o-pe-ro-ta , [[e]]
 .4 **e-re-e** VIR 1 VIR
 .5 e-ke-ra₂-wo-ne , a-pe-e-ke , a₂-ri-e , [[VIR 1]]
 .6 o-pe-ro-te , **e-re-e** VIR 5
 .7 ra-wa-ke-ta , a-pe-e-ke[]e VIR 1[
 .8 ta-ti-qo-we-u , o[]qe-[.] -jo , VIR 1
 .9 a-ke-re-wa , ki-e-u , o-pe-[]e , a-ri-ja-to VIR 1
 .10 ki-ti-ta VIR 1 o-ro-ti-jo , di-qo , a-[
 .11 o-pe-ro , [] , e-ko-si-qe , e-qe-ta , ka-ma[
 .12 e-to-ni-jo , enwa-ri-jo VIR 1
 .13 wo-qe-we , []qo-te , ru-ki-ja , a-ko-wo VIR[
 .14 ri-jo , o-no , e-qo-te VIR 10[

KN As 5941 + 8343 + fr.

.1]VIR 1 **e-re-ta** VIR[
 .2]VIR 1 **e-re-ta** VIR [
 .3] **e-re-ta** [VIR

KN C 902

.11 re-ri-jo / **e-re-ta** BOS 1 ne *170 12
 [σε παρόμοια διάταξη απαντώνται στην πινακίδα ένας si-pe-we (.1),
 έξη ko-re-te (.2, .3, .4, .7, 9, 10), ένας ru-ki-ti-jo (.8), ένας we-re-we
 (.12), ένας u-wo-qe-we (.6) και ένας e-ra-ne (.5)].

e-re-ta-o

PY Ad 684

lat. sup. a-pu-ne-we **e-re-tao** ko-wo
recto pu-ro ti-nwa-ti-ja-o i-te-ja-o ko-wo VIR 5 ko-wo 2

e-re-te-ri-ja

PY Pa 889 [+] 1002

a-ta-[.]wo-no , qa-si-re-wi-ja , e-re-te-ri-ja *169 11

na-wi-jo

PY Jn 829

- .1 jo-do-so-si , ko-re-te-re , du-ma-te-qe
- .2 po-ro-ko-re-te-re-qe , ka-ra-wi-po-ro-qe , o-pi-su-ko-qe,
o-pi-ka-pe-e-we-qe
- .3 **ka-ko , na-wi-jo** , pa-ta-jo-i-qe , e-ke-si-qe , a3-ka-sa-ma
- .4 pi-*82 , ko-re-te , AES M 2 po-ro-ko-re-te AES N 3
- .5 me-ta-pa , ko-re-te , AES M 2 po-ro-ko-re-te AES N 3[] *vacat*
- .6 pe-to-no , ko-re-te , AES M 2 po-ro-ko-re-te AES N 3
- .7 pa-ki-ja-pi , ko-re-te , AES M 2 po-ro-ko-re-te AES N 3
- .8 a-pu2-we , ko-re-te , AES M 2 po-ro-ko-re-te AES N 3
- .9 a-ke-re-wa , ko-re-te , AES M 2 po-ro-ko-re-te AES N 3
- .10 ro-u-so , ko-re-te , AES M 2 po-ro-ko-re-te AES N 3
- .11 ka-ra-do-ro , ko-re-te , AES M 2 po-ro-ko-re-te AES N 3
- .12 ri-jo , ko-re-te , AES M 2 po-ro-ko-re-te AES N 3
- .13 ti-mi-to-a-ke-e , ko-re-te , AES M 2 po-ro-ko-re-te AES N 3
- .14 ra-]wa-ra-ta2 , ko-re-te , AES M 2 N 3 po-ro-ko-re-te AES N 3
- .15 sa-]ma-ra , ko-re-te , AES M 3 N 3 po-ro-ko-re-te N 3
- .16 a-si-ja-ti-ja , ko-re-te , AES M 2 po-ro-ko-re-te N 3
- .17 e-ra-te-re-wa-pi , ko-re-te , AES M 2 po-ro-ko-re-te N 3
- .18 za-ma-e-wi-ja , ko-re-te , AES M 3 N 3 po-ro-ko-re-te N 3
- .19 e-re-i , ko-re-te , AES M 3 N 3 po-ro-ko-re-te N 3
- .20-23 *vacant*

“βασιλεῖς” από την θάλασσα;

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Η «κύλιξ του Αρκεσίλα»

Η «κύλιξ (=κούπα) του Αρκεσίλα» είναι ένα από τα πιο όμορφα και πιο αινιγματικά ζωγραφισμένα αγγεία που μας κληροδότησε η αρχαιότητα. Προέρχεται από το Vulci της Ετρουρίας, βρίσκεται στην Bibliothèque Nationale (Cabinet des Médailles) του Παρισιού, θεωρείται βέβαιο ότι κατασκευάστηκε στα μέσα του 6^{ου} π.Χ. αιώ-

να στην Λακωνία και απεικονίζει σκηνή καταμέτρησης εμπορεύματος στην Κυρήνη, τόπο που διατηρούσε στενές σχέσεις με την Λακωνία.

Το όνομά του το αγγείο το οφείλει στον πρωταγωνιστή της σκηνής, την μεγαλοπρεπή καθιστή φιγούρα του σκηπτούχου βασιλιά, που το όνομά του, ΑΡΚΕΣΙΛΑΣ, εμφανίζεται αχνά διατηρημένο αλλά ευανάγνωστο πάνω από το μέτωπό του. Θεωρείται βέβαιο πως πρόκειται για τον Αρκεσίλαο τον 2^ο, που βασίλεψε στην Κυρήνη για δεκάξι χρόνια, γύρω στο 568 με 552 π.Χ. Η Κυρήνη ήταν ένας γόνιμος και πλούσιος τόπος, ενώ ιδιαίτερα πλούσιος λέγεται πως ήταν ο συγκεκριμένος βασιλιάς της. Ο ζάπλουτος αυτός άρχοντας όμως είχε τραγικό τέλος, χειρότερο από εκείνο που απείλησε τον ηττημένο Κροίσο: μετά από μια απρόβλεπτα συντριπτική ήττα από τους Λίβυους, στραγγαλίστηκε από τα χέρια του ίδιου του αδελφού του.¹⁸⁹ Ο άλλοτε «όλβιος» και μετά τον αποτρόπαιο θάνατό του «χαλεπός» πλέον Αρκεσίλας –έτσι έμεινε γνωστός– θα μπορούσε θαυμάσια να γίνει ήρωας τραγωδίας· γιατί να γίνει όμως το κεντρικό πρόσωπο μιας αγγειογραφίας, όπου μάλιστα

¹⁸⁹ Ηρόδ. 4.160.

πρωταγωνιστεί σε μια κατά τα φαινόμενα ανιαρή «μπακαλική» δραστηριότητα;

Η παράσταση είναι ζωγραφισμένη στο εσωτερικό της κούπας, όπως συμβαίνει και με άλλες παραστάσεις παρομοίων αγγείων που προορίζονται για οينوποσία, π.χ. με την περίφημη κύλικα του Εξηκία που εμφανίζει τον θεό της αμπέλου Διόνυσο να πλέει «ἐπί οἴνοπα πόντον». Δεν ήταν τυχαία ζωγραφισμένες εκεί: το παλλόμενο υγρό περιεχόμενο της κούπας ζωντάνευε τις φιγούρες που απεικονίζονταν στο εσωτερικό της δίνοντας την εντύπωση πως κινούνται.¹⁹⁰ Εννοείται πως η εικονογράφηση –που για τον αγγειογράφο και τον πελάτη του αγοραστή του αγγείου ήταν απολύτως κατανοητή μέχρι και την τελευταία της λεπτομέρεια- θα ‘πρεπε να ‘χει κάποια σχέση με την οينوποσία· ποια σχέση όμως μπορεί να έχει η συγκεκριμένη παράσταση, όπου ούτε τα πρόσωπα ούτε τα πράγματα συγγενεύουν με την άμπελο και το προϊόν της;

Το πρώτο που μπορούμε να πούμε με ββαιότητα είναι πως η δραστηριότητα που απεικονίζεται σε δύο επίπεδα, επιφάνεια και αμπάρι, είναι η ζύγιση, η καταγραφή, το αμπαλάρισμα σε τσουβάλια και η αποθήκευση ενός προϊόντος που αποτελείται από συμυκνωμένες μπάλες ή συμπαγείς όγκους λευκού χρώματος. Η ζύγιση και η καταγραφή γίνεται μπροστά στον καθιστό στο κατάστρωμα Αρκεσίλα (στο αριστερό άκρο της εικόνας), ντυμένον με εντυπωσιακό μανδύα, με ένα κωνικό πύλο στο κεφάλι, σκήπτρο στο αριστερό του χέρι και πιθανώς ένα κατάστιχο στο δεξί, όπου μάλλον καταγράφονται τα καταμετρημένα φορτία. Η άκρη της μακριάς του κώμης, θέαμα ανάμεσα στο μεγαλοπρεπές και το αστείο, φτάνει πιο κάτω και από την επιφάνεια του καθίσματός

¹⁹⁰ Βλ. περισσότερα επ’ αυτού στο κεφ. ΙΙ, σελ. 15-29, «Αιγαίο και ‘κυκνάδες νήσοι» του γεμάτου εντυπωσιακές ιδέες βιβλίου *Αιγαίο και Χάρτες με ανατρεπτική ματιά* του Χάρη Μ. Κουτελάκη (εκδ. Ερίνη, Αθήνα 2008).

του, ενώ κάτω απ’ αυτό βρίσκεται σε στάση ετοιμότητας ένα εξημερωμένο αιλουροειδές. Η πελώρια ζυγαριά, που καλύπτει μέχρι και την άλλη άκρη της παράστασης κρέμεται από ένα σχεδόν οριζόντιο δοκάρι, στο κέντρο του οποίου κάθετοι ένας πίθηκος και από τις δύο πλευρές του δυο πουλιά. Ένα άλλο πουλί φαίνεται να επιχειρεί σχεδόν κατακόρυφη πτήση ενώ ένα μεγαλύτερο πετάει από την δεξιά άκρη της εικόνας προς την κατεύθυνση του Αρκεσίλα. Στο δοκάρι απ’ όπου κρέμεται η ζυγαριά είναι δεμένο και ένα από τα σκοινιά της τέντας που σκιάζει τον Αρκεσίλα –άρα η σκηνή διαδραματίζεται σε ανοιχτό χώρο και σε εποχή με καυτό ήλιο. Πίσω από τον βασιλιά αναρριχάται μια υπερμεγέθης σαύρα. Στο κατάστρωμα βρίσκονται άλλα πέντε πρόσωπα: ο ΣΟΦΟΡΤΟΣ, που ζυγίζει το προϊόν και προφανώς του ανακοινώνει το βάρος, ένας άλλος που γεμίζει το καντάρι ([ΣΤ]ΑΘΜΟΣ)· πίσω του κάποιος που σηκώνει ένα γεμάτο τσουβάλι· ανάμεσα σ’ αυτόν και στον αμέσως επόμενο, που σκύβει για να δέσει ένα μόλις γεμισμένο τσουβάλι με την βοήθεια ενός άλλου, διαβάζουμε την λέξη ΙΡΜΟΦΟΡΟΣ· και πάνω από το κεφάλι του σκυμμένου «τσουβαλιαστή» με σαφώς εντονότερα αριστερόστροφα γράμματα: ΟΡΥΞΟ. Στην ίδια κατεύθυνση και αρχικά στο ίδιο μέγεθος είναι γραμμένη και η λέξη ΣΛΙΦΟΜΑΧΟΣ που φαίνεται να ξεκινάει από το στόμα της τελευταίας όρθιας ανδρικής φιγούρας, η οποία ταυτόχρονα δείχνει στον διπλανό του στην κατεύθυνση του κέντρου της ζυγαριάς ή ενός πουλιού πίσω απ’ αυτήν. Στο κάτω μέρος της εικόνας είναι η αποθήκη, που με την βοήθεια του κυκλικού σχήματος της κύλικας μοιάζει –τυχαία ή σκόπιμα;– με αμπάρι πλοίου. Στην είσοδο της αποθήκης, κάτω ακριβώς από τον Αρκεσίλα, στέκεται ο ΦΥΛΑΚΟΣ, ενώ δύο εργάτες που μόλις τον προσπέρασαν κουβαλούν από ένα τσουβάλι προς την άλλη άκρη του αμπαριού, όπου έχουν ήδη αποθηκευτεί τρία ακόμη τσουβάλια υπό την επιγραφή ΜΑΕΝ.

Πέρα από την ταυτότητα του Αρκεσίλα, και την ιδιότητα εκείνου που είναι επιφορτισμένος με την φύλαξη του αποθηκευμένου προϊόντος («φύλακος»), σχεδόν όλα τα υπόλοιπα στοιχεία της παράστασης είναι εντόνως διαμφισβητούμενα. Η σκηνή διαδραματίζεται άραγε στο κατάστρωμα καραβιού, στην προκυμαία ή στην αυλή της βασιλικής αποθήκης; ΣΟΦΟΡΤΟΣ λέγεται αυτός που ελέγχει αν το φορτίο είναι ίσο με το ζύγι του («(ι)σόφορτος») ή αυτός που το σώζει/συντηρεί («σώφορτος»); Το προϊόν που ζυγίζεται και αποθηκεύεται είναι άραγε το φαρμακευτικό φυτό σίλφιον, που ευδοκίμουσε μόνο στην Κυρήνη και εξαγόταν μονοπωλιακά σε όλη την Μεσόγειο, ή λευκό μαλλί προβάτων; Η λέξη ΙΡΜΟΦΟΡΟΣ αποδίδει επάγγελμα («[φο]ρμοφόρος» = «αχθοφόρος») ή κύριο όνομα; Η λέξη ΣΛΙΦΟΜΑΧΟΣ αναφέρεται στον τελευταίο άνδρα της παράστασης ή σ' αυτό που δείχνει; αν αναφέρεται στον ίδιο, είναι κύριο όνομα ή δηλωτικό επαγγέλματος; κι αν αναφέρεται σ' αυτό που δείχνει, πρόκειται για την ζυγαριά ή για το πουλί που βρίσκεται πιο ψηλά στην κατεύθυνση του δείχτη του; Η λέξη ΟΡΥΞΟ αντιστοιχεί σε προτροπή («ὄρυξον!»), σε ανθρωπωνύμιο (Ὀρυξος), είναι δηλωτικό δραστηριότητας (=«σκαφτιάς») ή μήπως κάτι άλλο που ακόμη μας διαφεύγει; Η μυστηριώδης λέξη ΜΑΕΝ προέρχεται από το «μάσσω» (=συγκεντρώνω) και υποδηλώνει το ήδη αποθηκευμένο προϊόν ή είναι ξένη (λυβική;), αγνώστου νοήματος; Τα ζώα που «γαρνίρουν» την παράσταση αποτελούν τυχαία διακοσμητικά στοιχεία ή και την νοηματοδοτούν; Η Sylvia Benton, π.χ., παρατήρησε ότι το πουλί που πετάει οριζόντια είναι πελαργός, πετούμενο που συνηθίζεται στις επιτάφιας παραστάσεις, αφήνει όμως ανοιχτό το ερώτημα: ποιο είναι το νόημα της παρουσίας του εδώ;¹⁹¹ Ο Bresson, εξάλλου, παρατήρησε την ομοιότητα της παράστασης με τις αι-

¹⁹¹ S. Benton, 1959: 181.

γυπτιακές παραστάσεις «ψυχοστασίας», όπου ζυγίζεται η καρδιά του νεκρού προκειμένου να καθοριστεί η μεταθανάτια τύχη του, ο πίθηκος, π.χ., πάνω από την ζυγαριά αντιστοιχεί πλήρως στον μπαμπούνο που κάθεται ακριβώς πάνω από τον στύλο της ζυγαριάς στις αιγυπτιακές παραστάσεις «ψυχοστασίας», ενώ και το αιλουροειδές κάτω από το κάθισμα έχει ανάλογες αιγυπτιακές αντιστοιχίες· αφήνει όμως ανοιχτό το ερώτημα: οι ομοιότητες μιας ελληνικής εμπορικής με μια μεταφυσική αιγυπτιακή παράσταση είναι τυχαίες, οφείλονται σε παρεξήγηση ή συνιστούν υπαινιγμό για κάποιον βαθύτερο συσχετισμό τους;

Τα προαναφερόμενα διλήμματα στις περισσότερες περιπτώσεις δεν τίθενται μεμονωμένα, καθώς οι ερμηνεία του ενός επηρεάζει την ερμηνεία του άλλου. Η επιλογή της εξήγησης που θα δώσει κανείς στις λέξεις ΣΛΙΦΟΜΑΧΟΣ και ΟΡΥΓΕΟ, π.χ., εξαρτάται από την διάγνωση του προϊόντος που ζυγίζεται και αποθηκεύεται. Αυτοί που δέχονται ότι πρόκειται για «σίλφιον» ετυμολογούν απ' αυτό –κατ' αντιμετάθεση των φθόγγων- το πρώτο συνθετικό της λέξης ΣΛΙΦΟ-ΜΑΧΟΣ. Ως προς το δεύτερο όμως συνθετικό διχάζονται: κάποιοι απ' αυτούς το ετυμολογούν από το ρήμα «μάσσω» ή «ἀμάομαι», και καταλήγουν στο συμπέρασμα πως αποδίδει την δραστηριότητα του εικονιζομένου κάτω απ' αυτό πρόσωπου: «αυτός που συλλέγει το σίλφιον»· άλλοι όμως το εξαγουν από την αιγυπτιακή λέξη που αποδίδει την ζυγαριά (*mekhat*), οπότε «σλιφομάχος» θα πρέπει να σημαίνει «ζυγαριά σιλφίου».¹⁹² Τη λέξη ΟΡΥΓΕΟΣ πάλι την θεωρούν είτε επαγγελματικό χαρακτηριστικό –«αυτός που σκάβει» για την καλλιέργεια ή την εξαγωγή του βολβού του σιλφίου- είτε ομιλούν ανθρωπωνύμιο με το ίδιο νόημα.

¹⁹² Al. Bresson, 2000: 88-9, ο οποίος αποδέχεται, μεταξύ άλλων (σημ. 25) υπόθεση που είχε προταθεί ήδη το 1890 (Studniczka).

Εντελώς διαφορετική είναι η πρόταση της Benton, η οποία πιστεύει πως το προϊόν που ζυγίζεται είναι μαλλί προβάτων. Κατά την άποψή της η λέξη ΣΛΙΦΟΜΑΧΟΣ σημαίνει τον δρυκολάπτη («αυτός που μάχεται την σίλφη» -δηλαδή το σαράκι), και είναι επιφώνημα του εργάτη που δείχνει στον συνεργάτη του ένα πουλί που ετοιμάζεται να χτυπήσει με το ράμφος του το οριζόντιο δοκάρι που βαστά την ζυγαριά: «κοίτα, ένας σλιφομάχος!»· κι ο άλλος, απευθυνόμενος στο πουλί το προτρέπει να αναλάβει έργο: «ὄρυξο[ν]!». Την αναμφισβήτητα ευρηματική τούτη πρόταση οι «υποστηρικτές του σιλφίου» την απορρίπτουν ως ανάξια λόγου – αν καταδεχτούν να κάνουν λόγο γι' αυτήν.¹⁹³ Υπάρχει, βέβαια, και μια μικρή αλλά αποφασιστική λεπτομέρεια που θα μπορούσε να της αντιταχθεί –και δεν της έχει, εξ όσων γνωρίζω, αντιταχθεί: ότι το ράμφος του υποτιθέμενου δρυκολάπτη, καθώς και ενός ακόμη ίδιου πουλιού στην άλλη μεριά του δοκαριού, δεν στρέφεται προς τον κορμό του αλλά σαφώς εκτείνεται κάτω απ' αυτόν, δίνοντας την εντύπωση πως ο πραγματικός του στόχος βρίσκεται ακόμη πιο κάτω, ίσως μάλιστα στο σωριασμένο στο κατάστρωμα προϊόν· τότε όμως τούτο δεν είναι μαλλί –τι να ορεχτεί από το μαλλί ένα πουλί;

Αν πάλι το προϊόν δεν είναι μαλλί, θα είναι σίλφιον, και μάλιστα ακατέργαστο, δεδομένου ότι φορτώνεται σε τσουβάλια και όχι σε αγγεία. Κι αν είναι ακατέργαστο, οι πιθανότητες να προορίζεται για άμεση εξαγωγή μειώνονται –άρα μειώνονται και οι πιθανότητες η σκηνή της αγγειογραφίας να διαδραματίζεται σε κατάστρωμα карабиού.

Μπορεί άραγε να βρεθεί κάποια άκρη σ' αυτό το κουβάρι αλληλοαποκλειομένων υποθέσεων; Κάποια ελπίδα γι' αυτό θα έχουμε αν εξετάσουμε πιο προσεκτικά και κατ' αντιπαραβολή τις πλη-

¹⁹³ Βλ., π.χ., Al. Bresson, 2000: 89, σημ. 34.

ροφορίες μας για την παραγωγή σιλφίου και μαλλιού στην Κυρήνη της αρχαιότητας.

Οι πληροφορίες μας για το σίλφιον προέρχονται κυρίως από τον Θεόφραστο¹⁹⁴ και τον Πλίνιο,¹⁹⁵ τον καιρό όμως του δεύτερου το φυτό είχε πια σχεδόν εξαφανιστεί και πάντως έπαψε να είναι αντικείμενο αξιόλογου εμπορίου, οπότε οι περιγραφές του δεν πηγάζουν από άμεσες παρατηρήσεις. Πέρα από αυτές καθώς και άλλες διάσπαρτες πληροφορίες, σώζονται και πολυάριθμες παραστάσεις των φυλλωμάτων, του στελέχους και του καρπού του σιλφίου σε νομίσματα της Κυρήνης, δεδομένο που επιβεβαιώνει την κεντρική σημασία του για την οικονομία του τόπου. Οι εικόνες των νομισμάτων όμως δεν μας διαφωτίζουν και πολύ στο θέμα μας, δεδομένου ότι το κυριότερο προϊόν του φυτού προερχόταν από τον βολβό του, ο οποίος σπανίως απεικονίζεται σ' αυτά.¹⁹⁶ Σύμφωνα με τους πληροφοριοδότες μας,¹⁹⁷ το σίλφιον ήταν αυτοφύες σε μια στενή ζώνη της Κυρήνης μόνο, και δεν επιδεχόταν καλλιέργεια ή μεταφύτευση σε άλλους τόπους. Το σημαντικότερο κομμάτι του ήταν η παχιά ρίζα, ένας κόνδυλος/βολβός μήκους περίπου μιας πήχης που καλυπτόταν από μαύρη φλούδα.¹⁹⁸ Το γογγύλι αυτό το ξεφλούδιζαν και το χάρασαν με προσοχή ώστε να αντλούν σιγά-σιγά το παχύρρευστο «γάλα» του, τον «ρίζιαν όπόν». Ο όπος όμως ήταν ευπαθής και σάπιζε γρήγορα. Για να επιτύχουν την μακροχρόνια συντήρησή του τον ανακάτευαν με αλεύρι και τον τοποθετούσαν σε αγγεία. Λιγότερος και κατώτερης ποιότητας ήταν ο «καυλίας όπος» που εξαγόταν από το στέλεχος

¹⁹⁴ Θεόφρ., *Περί φυτῶν ἱστορία*. 6.3.1-7.

¹⁹⁵ Πλίν., *NH (Φυσική Ιστορία)* 19.15.38-45

¹⁹⁶ Εξαίρεση αποτελεί ένας αργυρός «στατήρ» (Keller M., *G.X.* 13).

¹⁹⁷ Για μια συνολική αναλυτική καταγραφή και αποτίμηση των πληροφοριών βλ. Steier, 1927 και F. Chamoux 1953, 1985.

¹⁹⁸ Θεόφρ. 6.3.2.

(τον «καυλόν») του φυτού. Φαγώσιμα ήταν ακόμη ως σαλατικό/τουρσί τα βλαστάρια του, που καταναλώνονταν και στην Αθήνα. Οι πραγματικές ή φανταστικές θεραπευτικές ιδιότητες του σιλφίου το έκαναν περιζήτητο σε όλη την ανατολική Μεσόγειο και στην Ρώμη, και ασφαλώς συντέλεσαν στην υπερεκμετάλλευση και την τελική του εξαφάνιση – σε σημείο που να μη μπορούμε σήμερα να βρούμε δείγματα του είδους.

Τούτο έχει τις επιπτώσεις του και στην ερμηνεία της αγγειογραφίας που μας απασχολεί: είναι άραγε σίλφιο το προϊόν που βρίσκεται ακόμα χύμα στο κατάστρωμα; Το σχήμα του ταιριάζει στις περιγραφές των γογγυλιών του σιλφίου, δεν ταιριάζει όμως το άσπρο χρώμα του με εκείνο των ακατέργαστων γογγυλιών, τα οποία, όπως είδαμε, περιβάλλονταν από μαύρη φλούδα. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως τα γογγύλια είχαν ξεφλουδιστεί πριν τοποθετηθούν σε τσουβάλια προς αποθήκευση, τούτη η υπόθεση όμως ενδέχεται να είναι πρόβλημα και όχι λύση: το ξεφλούδισμα δεν θα εξέθετε το ευαίσθητο προϊόν σε τραυματισμούς κατά την μεταφορά που θα επιτάχυναν την αποσύνθεσή του σε περίπτωση πολυήμερου θαλάσσιου ταξιδιού; Ή μήπως η αποφλοΐωση σημαίνει πως το ζυγιζόμενο προϊόν προορίζεται όχι για άμεση εξαγωγή αλλά για επεξεργασία- άρα και η αποθήκευσή του δεν γίνεται σε αμπάρι πλοίου; Εξάλλου, το τσουβάλι κάθε άλλο παρά αποτελεί την κατάλληλη συσκευασία για το προς εξαγωγή σίλφιο, το οποίο, μετά την τελική επεξεργασία του έβαζαν σε αγγεία. Αν λάβουμε υπόψιν ότι λογικά οι Κυρηναίοι θα διοχέτευαν το σίλφιο στο εξωτερικό πλήρως επεξεργασμένο, ώστε να αποφεύγεται η φθορά του και να αυξάνεται το κέρδος τους, οι πιθανότητες να είναι εξαγωγίμο αποφλοιωμένο αλλ' ακατέργαστο σίλφιο το προϊόν της αγγειογραφίας που αμπαλάρεται σε τσουβάλια μειώνονται δραστικά. Η διατύπωση του Θεόφραστου όμως (6.3.2) φαίνεται

να αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο της εξαγωγής του ακατέργαστου σιλφίου στον Πειραιά και της τελικής επεξεργασίας του εκεί:

«ή δὲ ῥίζα τὸν φλοιὸν ἔχει μέλανα καὶ τοῦτον περιαιροῦσιν ... κατεργάζονται δὲ ἄγοντες εἰς τὸν Πειραιᾶ τόνδε τὸν τρόπον. ὅταν βάλωσι εἰς ἄγγεῖα καὶ ἄλευρα μίξωσι, σείουσι χρόνον συχνόν, ὅθεν καὶ τὸ χρῶμα λαμβάνει καὶ ἐργασθὲν ἄσηπτον ἤδη διαμένει».

Εντούτοις, η παραδοχή ότι το σίλφιο μεταφερόταν για επεξεργασία από την Λιβύη στην Αττική, τόσο μακριά από τον τόπο παραγωγής του, θα πρέπει κατά την άποψή μας να απορριφθεί για τέσσερις λόγους: πρώτον, γιατί ήταν ευπαθές και θα μπορούσε να αλλοιωθεί στοιβαγμένο για μέρες, ξεφλουδισμένο μάλιστα, στα αμπάρια των καραβιών· δεύτερον, επεξεργασμένο θα μπορούσε να πιάσει καλύτερη τιμή, και οι Κυρήνιοι δεν θα ‘χαν κανένα λόγο να εκχωρήσουν αυτή την σημαντική «προστιθέμενη αξία» σε άλλους· τρίτον, η επεξεργασία μείωνε τον όγκο και έκανε περισσότερο οικονομική την μεταφορά και, τέταρτον, αν η ρίζα του έφτανε ακατέργαστη στον Πειραιά, ο Θεόφραστος θα είχε δει αρκετά δείγματά της ο ίδιος και δεν θα επικαλούνταν για την περιγραφή της τις πληροφορίες τρίτων χρησιμοποιώντας την έκφραση

«οἱ δὲ τοῦ σιλφίου τὴν ῥίζαν φασὶ γίνεσθαι πηχυαίαν ἢ μικρῶ μείζω».¹⁹⁹

Αυτό μας κάνει να πιστεύουμε πως εντέλει ο Πειραιεύς του παραπάνω αποσπάσματος δεν είναι αυτός της Αττικής αλλά ομώνυμη τοποθεσία της Κυρήνης, προφανώς κοντά στις αποβάθρες, όπως δηλώνει και το όνομα που αρμόζει μόνο σε περαταριές. Εκεί είχαν τα εργαστήρια επεξεργασίας, ώστε να φορτώνουν αμέσως στα καράβια το συσκευασμένο προϊόν.

¹⁹⁹ Θεόφρ. 6.3.4. Για τον ίδιο λόγο δεν ευσταθεί η υπόθεση του W. Capelle (1954), ότι ο Θεόφραστος επισκέφθηκε την Κυρήνη και μελέτησε επί τόπου το φυτό.

Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, λοιπόν, η σκηνή της αγγειογραφίας διαδραματίζεται σε λιμάνι. Το όνομα εκείνου που επιμελείται την ζύγιση και συσκευασία, ΣΟΦΟΡΤΟΣ, ενισχύει την υπόθεση πως πρόκειται για «φορτίο» карабиού, άσχετα από το αν η αποθήκευσή του δεν γίνεται απ' ευθείας στο αμπάρι του αλλά σε κάποια αποθήκη της αποβάθρας, όπου θα ακολουθήσει η επεξεργασία και αμέσως μετά η φόρτωση στο καράβι.

Οι σχετικές με το σιλφιον όμως ερμηνείες που δόθηκαν ως τώρα στις λέξεις ΣΛΙΦΟΜΑΧΟΣ και ΟΡΥΞΟ²⁰⁰ δεν δένουν ικανοποιητικά με την παράσταση. Ο υποτιθέμενος «Όρυξο[ς]» φαίνεται πως έχει ήδη το όνομα ΙΡΜΟΦΟΡΟΣ,²⁰¹ άρα κάτι άλλο σημαίνει η λέξη πάνω από το κεφάλι του. Εξάλλου, αυτό με το οποίο ασχολείται δεν είναι η εξόρυξη αλλά το τσουβάλιασμα του προϊόντος. Για τον ίδιο λόγο δεν φαίνεται να αποτελεί ομιλούν ανθρωπώνυμο και η λέξη ΣΛΙΦΟΜΑΧΟΣ. Απίθανο φαίνεται επίσης το να σημαίνει «ζυγαριά του σιλφίου», όταν γι' αυτήν χρησιμοποιείται ήδη η λέξη [ΣΤ]ΑΘΜΟΣ. Συμπέρασμα: οι μέχρι τούδε προτάσεις που στηρίζονται στην υπόθεση του σιλφίου αδυνατούν να προσφέρουν μια ικανοποιητική συνολική ερμηνεία της αγγειογραφίας. Μήπως η υπόθεση του μαλλιού μπορεί να προσφέρει κάποια καλύτερη;

Οι στρογγυλές άσπρες μάζες που είναι συσσωρευμένες στο κατάστρωμα προκειμένου να ζυγιστούν και να τοποθετηθούν σε τσουβάλια μπορούν θαυμάσια να είναι τουλούπες ή κουβάρια μαλλιού, ενώ τα τσουβάλια αποτελούν την ιδεώδη συσκευασία γι' αυτό. Και δεν υπάρχει τίποτε στην παράσταση που να μην ται-

²⁰⁰ Για τις ερμηνείες αυτές βλ. G. Neumann, 1979.

²⁰¹ Η λέξη πιθανό να είναι «ομιλούν» όνομα ή και να δηλώνει το επάγγελμα του αχθοφόρου, αν δεχτούμε την αποκατάστασή της ως [Φ]ΟΡΜΟΦΟΡΟΣ (G. Neumann, 1979: 89).

ριάζει με την υπόθεση αυτή. Έχει διατυπωθεί όμως η αντίρρηση, ότι στην Κυρήνη μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους δεν εκτρέφονταν πρόβατα.²⁰² Εντούτοις, σύμφωνα με την πρώιμη μαρτυρία της *Οδύσσειας* (δ 85 κ.ε.), η ευρύτερη περιοχή ήταν ιδανική για την εκτροφή προβάτων, που έφταναν μάλιστα ειδικά εδώ να γεννοβολούν μέχρι και τρεις φορές το χρόνο:

«... Λιβύην, ἵνα τ' ἄρνες ἄφαρ κεραοὶ τελέθουσιν
τρὶς γὰρ τίκει μῆλα τελεσφόρον ἐς ἔνιαυτὸν
ἐνθα μὲν οὔτε ἄναξ ἐπιδευῆς οὔτε τι ποιμὴν
τυροῦ καὶ κρειῶν οὐδὲ γλυκεροῖο γάλακτος,
ἀλλ' αἰεὶ παρέχουσιν ἐπετηανὸν γάλα θῆσθαι».

Η εκτροφή αιγοπροβάτων εξακολουθούσε να είναι διαδεδομένη και κατά την εποχή που ευδοκίμούσε το σίλφιον:²⁰³ τα φύλλα και τα βλαστάρια του φυτού τα έβρισκαν ιδιαίτερα νόστιμα τα πρόβατα,²⁰⁴ στα οποία μάλιστα προκαλούσαν ελαφρά υπνηλία δίνοντας όμως στο κρέας τους ιδιαίτερη νοστιμιά.²⁰⁵ Η συνύπαρξη πάντως σιλφίου και προβάτων ήταν ανταγωνιστική, καθώς διεκδικούσαν τις ίδιες χορτολιβαδικές εκτάσεις. Οι σιλφοσυλλέκτες περιέφραζαν τις περιοχές που φύτρωνε το σίλφιον και εκδίωκαν τα κοπάδια των προβάτων²⁰⁶, οι βοσκοί γκρέμιζαν τους φράχτες

²⁰² R. Moss, κατά πληροφορία της S. Benton, 1959: 182.

²⁰³ Όπως μας πληροφορεί ο Πλίνιος, *NH* 19.33, 49.

²⁰⁴ Κατά τον κυρηναίο στην καταγωγή Ερατοσθένη, του οποίου τις πληροφορίες μεταφέρει ο Αρριανός (3.28.6): «... και πρόβατα πολλά και κτήνη ἐνέμοντο, ὅτι και χαίρουσι τῷ σιλφίῳ τὰ πρόβατα, και εἰ ἐκ πολλοῦ πρόβατον σιλφίου αἰσθοῖτο, και θεὶ ἐπ' αὐτὸ και τὸ τε ἄνθος ἐπινέμεται και τὴν ῥίζαν ἀνορύπτου και αὐτὴν κατεσθίει».

²⁰⁵ «ἄμα μὲν οὖν τῷ ἦρι τὸ μάσπετον τοῦτο ἀφήσιν, ὃ καθαίρει τὰ πρόβατα και παχύνει σφόδρα και τὰ κρέα θαυμαστὰ ποιεῖ τῇ ἡδονῇ» - Θεόφρ. 6.3.1.

²⁰⁶ Αρριαν. 3.28.7: «ἐπὶ τῷδε ἐν Κυρήνῃ ὡς μακροτάτω ἀπελαύνουσι τὰς ποιμνας τῶν χωρίων, ἵνα αὐτοῖς τὸ σίλφιον φύεται· οἱ δὲ και περιφράσσουσι τὸ

και κατέστρεφαν το φυτό.²⁰⁷ Επειδή όμως το σίλφιο ήταν πολυτιμότερο από το πρόβατο, για πολύ καιρό το πάνω χέρι το είχαν οι παραγωγοί του. Φυσικό: όσο καλό και να ήταν το μαλλί της Κυρήνης, δεν θα μπορούσε να υποσχεθεί μεγάλα εμπορικά κέρδη, δεδομένου ότι σε όλες οι περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, ακόμη και στις πιο άγονες, εκτρέφονταν πρόβατα. Αντίθετα, το σίλφιο, παρά τις επανειλημμένες απόπειρες μεταφύτευσής του, δεν ευδοκιμούσε σε άλλη περιοχή της τότε «οϊκουμένης» -και κει ακόμη αντιστεκόταν στις προσπάθειες συστηματικής καλλιέργειας.²⁰⁸ Από την αρχή σχεδόν του εποικισμού της Κυρήνης ήταν περιζήτητο, πανάκριβο, συνιστούσε την κύρια πηγή πλούτου της πόλης (γι' αυτό και ήταν το «σήμα κατατεθέν» των νομισμάτων της) και αποτελούσε μονοπώλιο των βασιλέων της Βαβυλωνίας, όθεν και ο χαρακτηρισμός του «Βάττου σίλφιο». ²⁰⁹ Συνεπώς, μία αγγειογραφία που θα είχε πρόθεση να τονίσει τον πλούτο του «σκηπτούχου βασιλέως» της Κυρήνης πολύ φυσικότερα θα είχε ως θέμα της ένα φορτίο σιλφίου μάλλον παρά ένα φορτίο μαλλιού. Με το πέρασμα στην πρώτη χιλιετία μ.Χ. η ζυγαριά έγειρε από την άλλη πλευρά και, κυριολεκτικά και μεταφορικά, το πρόβατο έφαγε το σίλφιο. Ακόμη και τότε όμως –πολύ αργά για την

χωρίον τοῦ μηδέ, εἰ πελάσειεν αὐτῶ πρόβατα, δυνατὰ γενέσθαι εἰσω παρελθεῖν ὅτι πολλοῦ ἄξιον Κυρηναίοις τὸ σίλφιο».

²⁰⁷ Βλ. Στράβ. 17.3.22: «ἐγγὺς δ' ἦλθε (τὸ σίλφιο) τοῦ ἐκλιπεῖν ἐπελθόντων τῶν βαρβάρων κατ' ἔχθραν τινὰ καὶ φθειράντων τὰς ρίζας τοῦ φυτοῦ· εἰσι δὲ νομάδες». Αναρωπιέμαι αν η μοιραία για τον Αρκεσίλα σύρραξη Κυρηναίων και Λιβύων δεν είχε ως αφορμή ένα επεισόδιο μεταξύ εντοπίων ποιμένων και εποίκων συλλεκτῶν του σιλφίου.

²⁰⁸ Θεόφρ. 6.3.2 κ.ε.: «ἴδιον δὲ τὸ φεύγειν τὴν ἐργαζομένην καὶ ἀεὶ συνεργαζομένης καὶ συνημερουμένης ἐξαναχωρεῖν ὡς μὴ δεομένου δήλον ὅτι θεραπείας, ἀλλ' ὄντος ἀγρίου.»

²⁰⁹ Πλούτ. 925, Ησύχ. λ., Ηρόδοτος 4.154 κ.ε.

αγγειογραφία μας- το μαλλί δεν φαίνεται να έγινε σημαντικό εξαγωγίμο προϊόν της Κυρήνης.

Μπορεί άραγε να βρεθεί μια ερμηνεία που να εξηγεί ικανοποιητικά όλα τα χαρακτηριστικά της «κούπας του Αρκεσίλα»; Νομίζουμε πως ναι, αρκεί να κοιτάξουμε ξανά και πιο προσεκτικά προς το σημείο που δείχνει ο όρθιος συσκευαστής του προϊόντος²¹⁰ και προς εκείνο που κοιτάζει ο άμεσος συνεργάτης του, καθώς και την έκπληξη που δείχνουν οι εκφράσεις των προσώπων τους. Έκπληξη που μπορεί να δικαιολογηθεί με την αναπάντεχη εμφάνιση κάποιου πλάσματος ή αντικειμένου. Αυτό το αναπάντεχο δεν μπορεί βέβαια να είναι η ζυγαριά, αλλά εκείνο που βρίσκεται πιο πάνω της: ένα πουλί που κάθισε στο δοκάρι κοιτάζοντας ανυπόμονα τους εκτεθειμένους στο κατάστρωμα βολβούς του σιλφίου: «κοίτα», λέει με την χειρονομία του ο ένας, «(ένας) ΣΛΙΦΟΜΑΧΟΣ!» (=σιλφο-φάγος). «(και μία) ΟΡΥΞΩ!», απαντάει ο άλλος, εννοώντας το διπλανό πουλί που ακόμα πιο ανυπόμονο επιχειρεί μια πρώτη κάθετη εφόρμηση. Σύμφωνα με την ερμηνεία που προτείνουμε, δηλαδή, οι κομβικές λέξεις που εξετάζουμε αποδίδουν τα ονόματα δύο πουλιών που η παράδοση τα ήθελε εχθρούς του σιλφίου, εκ των οποίων το ένα τρώει τους καρπούς (ο «σιλφομάχος») και το άλλο τους βολβούς του (η «όρυξω» - θηλυκού γένους, σαν την καρακάξα, με την οποία και μοιάζει).²¹¹

²¹⁰ Πρόκειται πάντως για την κατεύθυνση των πουλιών, που πρώτη έδειξε η S. Benton (1959), έστω και αν η ερμηνεία που έδωσε στις λέξεις ΣΛΙΦΟΜΑΧΟΣ και ΟΡΥΞΟ δεν ήταν η ορθή.

²¹¹ Όταν κατέληξα σε τούτη την υπόθεση δεν ήξερα πως «όρυξ» στην αρχαιότητα ονομαζόταν πέρα από ένα τετράποδο κερασφόρο συγγενές του ζαρκαδιού, ένα σκουλήκι, ένα λιθοξοϊκό εργαλείο, ένα σκαπτικό εργαλείο και ένα ψάρι (Ήσύχιος: «όρυξ ἰαοξοϊκόν σκευός. ἢ σκαφίου εἶδος. καὶ ἰχθύς. καὶ ζῶν τι τετράποδον, δόρκωνι κατὰ τὴν χροιάν παραπλήσιον», Τιμόθεος Γραμματικός, *Περὶ τετραπόδων θηρίων...*, κώδ. Παπ. 2422, κεφ. 23: «περὶ ὄρυγος. ὅτι ἐστὶν ὄρυξ θη-

Σημειωτέον ότι δεν χρειάζεται να φανταστούμε ένα πουλί που σκάβει βαθιά στο χώμα, δεδομένου ότι το γογγύλι του σιλφίου συχνά προεξείχε στην επιφάνεια. Οι αχθοφόροι, δηλαδή, σύμφωνα με τούτη την ερμηνεία, δείχνουν δύο διαφορετικού είδους φτερωτούς καταστροφείς του σιλφίου που εντόπισαν την παρουσία του πάνω από τις αποθήκες της προκυμαίας και το πολιορκούν από αέρος.

Και πώς δένουν όλα τούτα; Ο αγγειογράφος θέλει να τονίσει την χαρά της εφήμερης απόλαυσης, την οποία προορίζεται να εξυπηρετήσει η κούπα. Ο αναπάντεχος τραγικός θάνατος του ζάπλουτου βασιλιά Αρκεσίλα έγινε αμέσως θρύλος, αντίστοιχος εκείνου του Κροίσου, για να θυμίζει το μάταιο της διαρκούς συσσώρευσης πλούτου. Και αυτό υπαινίσσεται με σαφήνεια η παράσταση στην περίφημη κύλικα, που έγινε μετά τον θάνατό του.²¹² Ζωγραφισμένη στο εσωτερικό της κύλικας, έτσι ώστε να την αντικρίζει ο πότης κάθε φορά που φέρει το κρασί στα χείλη του, δείχνει τον Αρκεσίλα να επιβλέπει προσωπικά και μέχρι την παραμικρή λεπτομέρεια την συγκέντρωση, το ζύγισμα, το αμπαλάρισμα και την αποθήκευση του προϊόντος που θα του αποφέρει ακόμη περισσότερα εμπορικά κέρδη. Όμως, παρά τις προσπάθειες του

ρίον κερατώδες καὶ ἕτερος ὄρυξ σκώληξ»), επίσης και ένα πουλί, σύμφωνα με τον σαμαρείτη/εβιωναίο Σύμμαχο, ο οποίος μετέφρασε την Π. Διαθήκη από τα εβραϊκά στα ελληνικά στα τέλη του 2^{ου} μ.Χ. αι., όπως προκύπτει από τον Ευσέβιο, *σχόλ. σε Ησαΐα* 2.40 («κατὰ τὸν Σύμμαχον... ὡς ὄρυξ ἐν ἀμφιβλήστρω ...καὶ κατὰ τοὺς λοιποὺς δὲ ἐρμηνευτὰς ... ὡς ὄρυξ εἴρηται ἡμφιβληστρευμένος ἢ συνειλημμένος. ὄρνεον δὲ ἐστὶν ὄρυξ οὕτω καλούμενος...») και τον Προκόπιο τον Ρήτορα, *σχόλ. σε Ησαΐα* 2501 («Κατὰ δὲ Σύμμαχον ὡς ὄρυξ ἐν ἀμφιβλήστρω. Καὶ κατὰ τοὺς λοιποὺς δὲ ὡς ὄρυξ ἡμφιβληστρευμένος, ἢ συνειλημμένος, εἴρηται. Ὁ δὲ ὄρυξ ὄρνεόν ἐστίν...»).

²¹² Η κύλικα συνήθως χρονολογείται γύρω στο 560 π.Χ., αν λάβουμε όμως υπόψη ότι μάλλον προϋποθέτει τον θάνατο του Αρκεσίλα, θα πρέπει να την χρονολογήσουμε μετά το 552 π.Χ.

βασιλιά να προστατέψει τον διαρκώς συσσωρευόμενο πλούτο του, «ματαιότης ματαιοτήτων, τα πάντα ματαιότης». Όλα γύρω από τον απορροφημένον στο «μασούριασμα» Αρκεσίλα προμη-νύουν τον ελλοχεύοντα θάνατο κι όλοι βλέπουν την φθορά να τον πολιορκεί από παντού εκτός από τον ίδιον: ένας πελαργός –πουλί που συχνάζει στις επιθανάτιες παραστάσεις- πετάει προς το μέρος του, μια υπερμεγέθης σάυρα αναρριχάται ασεβώς πίσω από την ράχη του υποδηλώνοντας την αποσύνθεση του χώματος όπου θα καταλήξει, δύο πουλιά πάνω στο δοκάρι που κρατάει την ζυγαριά σκύβουν λαίμαργα προς την κατεύθυνση του πολύτιμου σιλφίου ενώ ένα άλλο επιχειρεί ήδη την αρπακτική κατακόρυφη εφόρμησή του μπροστά στα έκπληκτα μάτια των φορτοεκφορτωτών. Το ζύγισμα του εμπορεύματος μεταλλάσσεται σε ζύγισμα της μοίρας του ίδιου του ανυποψίαστου Αρκεσίλα, καθώς ένας μπαμπούνος, παραδοσιακός μάρτυρας της ψυχοστασίας, κάθεται πάνω από την ζυγαριά κάνοντας με την εποπτεύουσα παρουσία του την διαδικασία της καταμέτρησης μακάβρια και αστεία ταυτόχρονα.

Πουλιά, μαϊμούδες, ερπετά, τετράποδα, φορτοεκφορτωτές, όλοι κι όλα βλέπουν αυτό που αδυνατεί να δει ο βυθισμένος στην καταμέτρηση του ακριβού εμπορεύματος βασιλιάς: αυτό που λείπει με τον εύλογο χρωστήρα του ο αγγειογράφος στον χρήστη της κύλικας: «όλα τα πλούτη είναι μάταια –τι κατάλαβε ο βασιλιάς Αρκεσίλας, που τα σώρευε με τόση φροντίδα στ’ αμπάρια του; άσε, λοιπόν, την έγνοια τους και πιες το κρασάκι σου από τούτην εδώ την όμορφη κούπα!».

Ζυγαριά ψυχοστασίας, πάπυρος Αηγ, Βρετανικό Μουσείο
n° 10470/3

Το ζύγισμα της καρδιάς στο Βιβλίο των Νεκρών, απόσπασμα του παπύρου Hunefer, Βρετανικό Μουσείο n° EA 9901/3

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adreev J.,

-(1979) «Könige und Königsherrschaft in den Epen Homers», *Klio* 61: 361-84.

Alram-Stern E. / Nightingale G., (eds.),

-(2007) *Keimelion. Elitenbildung und elitärer Konsum von der mykenischen Palastzeit bis zur homerischen Epoche...Akten des internationalen Kongresses vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg*, Österreichische Akademie der Wissenschaften 350 Band, Wien.

Antonaccio C.,

-(1995) «Lefkandi and Homer», in Andersen / Dickie: 5-27.

-(2006) «Religion, *basileis* and heroes», in Deger-Jalkotzy / Lemos: 381-95.

Arias P. / Hirmer M.,

-(1962) *A History of Greek Vase Painting*, μετ. από γερμ. B. Shelton, London.

Aupert P.,

-(1997) «Amathus During the First Iron Age», *BASOR* 308: 19-25.

Avisseau-Broustet M.,

-(2006) «Laconian Cup... Attributed to the Arkesilas Painter», in *Athens-Sparta*, A.S. Onasis Foundation, N.Y.: 128-9.

Barnett R.D.,

-(1975) «The Sea Peoples», *CAH*: 359-78.

Beazly J. D.,

-(1950) «Some inscriptions on vases: V», *AJA* 54: 310.

Bennet J. / Driessen J.,

-(1998-1999) *A-na-qa-ta. Studies presented to J.T. Killen*, in *Minos* 33-34.

Benton S.,

-(1959) «Birds on the cup of Arkesilas», *Archaeology* 12: 178-82.

Betancourt P.,

-(1976) «The end of the Greek Bronze Age», *Antiquity* 50: 40-7.

-(2000) «The Aegean and the Origin of the Sea Peoples», in Oren: 297-303.

Bichler R.,

-(2007) «Über die Bedeutung der Zimelien in der Welt der Odyssee», in Alram-Stern E. / Nightingale G.: 31-9.

Bikai P.,

-(1994) «The Phoenicians and Cyprus», in V. Karageorgis: 31-7.

Bonfante L. / Karageorgis V. (eds),

-(2001) *Italy and Cyprus in Antiquity (1500-450 b.C.)*, Nicosia.

Borgna E. / Càssola Guida P.,

-(2005) «Some observations on the nature and modes of exchange between Italy and the Aegean in the Late Mycenaean Period», in Laffineur R. / Greco E.: 497-505

Bresson Al.,

-(2000) «La coupe d’Arcésilas», στο *La cité marchande*, Bordeaux: 85-94.

Buitron-Oliver D.,

-(1997) «Kourion: The Evidence for the Kingdom from the 11th to the 6th Century B.C.», *BASOR* 308: 27-36.

Buitron-Oliver D. / Herscher E.,,

-(1997) «The City-Kingdoms of Early Iron Age Cyprus in their Eastern Mediterranean Context», *BASOR* 308: 5-7.

Busolt G.,

-(1920) *Griechische Staatskunde* I, München.

Cadogan G.,

-(2005) «The Aegean and Cyprus in the Late Bronze Age: it takes two to tango», in Laffineur R. / Greco E.: 313-21.

Capelle W.,

-(1954) «Theophrast in Kyrene?», *RM* 97: 169-89.

Carlier P.,

-(1984) *La royauté en Grèce avant Alexandre*, Strasbourg.

-(1995) «*Qa-si-re-u* et *qa-si-re-wi-ja*», *Aegaeum* 12: 355-64.

-(2006) «*Ἄναξ* and *βασιλεύς* in the Homeric poems», in Deger-Jalkotzy / Lemos: 101-9.

Carratelli Pugliese G.,

-(1959) «Aspetti e problemi della monarchia micenea», *PdP* 14: 401-31.

-(1967/8) «I Micenei nel mondo Mediterraneo», *AR*: 1231-7.

Carter J./ Morris S. (eds.),

-(1995) *The Ages of Homer. A tribute to Emily Townsend Vermeule*, University of Texas Press, Austin.

Catling H.,

-(1995) «Heroes returned? Subminoan burials from Crete», in Carter/Morris: 123-36.

Chadwick J.,

-(1976) *The Mycenaean World*, Cambridge U.P. (1999) *Ο μυκηναϊκός κόσμος*, μετ. Κ.Ν. Πετρόπουλος, εκδ. Gutenberg, Αθήνα.

-(1999) «Linear B: Past, Present and Future», in *Florent Studia Mycenaea*, eds. S. Deger-Jalkotzy / S. Hiller / O. Panagl, Wien 1999: 29-30.

Chamoux F.,

-(1953) *Cyrène sous la monarchie des Battiades*, Paris: 246-63.

-(1985) «Du Silphion», στο *Cyrenaica in Antiquity*, επιμ. G. Barker / J. Lloyd / J. Reynolds, *BAR* 236, Oxford: 165-72.

Childs W.,

-(1997) «The Iron Age Kingdom of Marion», *BASOR* 308: 37-48.

Cline E. H.,

-(2005) «The multivalent nature of imported objects in the ancient Mediterranean world», *Aegaeum* 25: 45-51.

Coldstream J.N.,

-(1982) «*Greeks and Phoenicians in the Aegean*», in Niemeyer.

-(1994) «What Sort of Aegean Migration?», in V. Karageorgis: 143-7.

Craik El.,

-(1967) «Two notes on officials at Kos», *PP* 22: 440-6.

Crielaard J.P.,

-(2000) «Homeric and Mycenaean long-distance contacts: discrepancies in the evidence», *BaBesch* 75: 51-63.

-(2006) «*Basileis* at sea: elites and external contacts in the Euboean gulf region from the end of the Bronze Age to the beginning of the Iron Age», in Deger-Jalkotzy / Lemos: 271-97.

Croiset M.,

-(1911) «Observations sur la legende primitive d' Olysee», *Memoires de l' Academie des Inscriptions et Belles-Letres*.

Crossland R.A.,

-(1973) «Linguistics and archaeology in Aegean prehistory», in Crossland / Birchall: 5-15.

Crossland R.A. / Birchall A. (eds.),

-(1973) *Bronze Age Migrations in the Aegean. Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory. Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory*, Sheffield.

Deger-Jalkotzy S.,

-(1983) (ed.) «Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages" vol 12. bis zum 9.Jh. v.Chr.», *Akten des Symposiums von Stift Zwettl (NO) 11-14, Oktober 1980*.

-(1987) «"Near Eastern Economies" versus "Feudal Society"», *Minos* 20-22: 137-50.

-(1991) «Die Erforschung des Zusammenbruchs der sogenannten mykenischen Kultur und der sogenannten dunklen Jahrhunderte», in J. Latacz, *Zweihundert Jahre Homer-Forschung. Überblick und Aufblick, Colloquium Rauricum* Band 2, Στουτυγκάρδη και Λειψία: 127-54.

-(1994) «The post-palatial period of Greece: An Aegean prelude to the 11th century B.C. in Cyprus», in V. Karageorgis *Cyprus in the 11th century B.C.*: 11-29.

-(1998-1999) «Working for the palace: some observations on PY An 261», *Studies presented to J. T. Killen*, ed. Bennet J. / Driessen J., *Minos* 33-34: 65-81.

Deger-Jalkotzy S. / Lemos I., (eds.),

-(2006) *Ancient Greece. From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edimburg University Press.

Del Ereo M.,

-(2005) «L'expression *ka-ko na-wi-jo* de la tablette Jn 829 de Pylos», in Laffineur R. / Greco E.: 793-803.

Dickinson O.T.P.K.,

-(1999) «Invation, migration and the shaft graves», *BICS* 43: 97-107.

-(2006a) *The Aegean from Bronze Age to Iron Age. Continuity and change between the twelfth and eighth century BC*, London / N.Y.

-(2006b) «The Mycenaean Heritage of Early Iron Age Greece», Deger-Jalkotzy / Lemos: 115-22.

Dothan T.,

-(1983) «Some Aspects of the Appearance of the Sea Peoples and Philistines in Canaan», in Deger-Jalkotzy: 99-120.

Dow S.,

-(1968) «Literacy: the Palace Bureucracies, the Dark Age, Homer.», in *A Land Called Crete. A Symposium in Memory of H. Boyd*

Hawes. Smith Coll. Stud. In History 45, Northampton, Mass.: 109-47.

Drews R.,

-(1983) *Basileus. The evidence for kingship in Geometric Greece*, New Haven – London.

Driessen J. M.,

-(1985) «Quelques remarques sur la Grande Tablette (As 1516) de Cnossos», *Minos*: 169-93

Egetmeyer M.,

-(1992) *Wörterbuch zu den Inschriften im kyprischen Syllabar*, Berlin / N.Y.

Ehrhardt N.,

(1983) *Milet und seine Kolonien*, Frankfurt am Main/Bern/N.Y.

Gschnitzer Fr.,

-(1965) «*Βασιλεύς* – Ein terminologischer Beitrag zur Frühgeschichte des Königtums bei den Griechen», *Fs Leonhard Franz, IBK* 11: 99-112.

Hadjicosti M.,

-(1997) «The Kingdom of Idalion in the Light of New Evidence», *BASOR* 308: 49-63.

Hadjisavvas S.,

-(2002) «The contribution of the LC economy to the emergence of kingship in Cyprus», *CCEC* 32: 53-8.

Haider P.,

-(2007) «Existierte noch ein Handelskontakt zwischen der ägäischen Eliten der Nachpalastzeit und dem ägyptischen Hof?», in Alam-Stern E. / Nightingale G.: 173-90.

Hall H.R.,

-(1901-2) «Keftiu and the Peoples of the Sea», *ABSA* 8: 157-89.

Hintze A.,

-(1993) *A Lexikon to the Cyprian Syllabic Inscriptions*, Hamburg.

O'Neil J.L.,

-(1970) «The words *qasireu*, *qasirewija* and *kerosija*», *ZA* 20: 11-4.

Hommel P.,

-(1967) «Die Inschrift vom Panionion», in *Panionion und Melie*, G. Kleiner / P. Hommel / W. Müller-Wiener, Berlin: 45-63.

Hooker J.T.,

-(1987) «Titles and functions in the Pylian state», *Minos* 20-2: 257-67.

-(1988) «The Great Tablet of Knossos, KN As 1516», *Kadmos* 27: 115-25.

Iacovou M.,

-(2002) «From ten to naught. Formation, consolidation and abolition of Cyprus' Iron Age polities», *CCEC* 32: 73-87.

-(2004) «Mapping the ancient kingdoms of Cyprus», in *Eastern Mediterranean Cartographies*, ed. G. Tolia & D. Loupis, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Τετράδια Εργασίας 25-26: 263-85.

-(2006a) «From the Mycenaen *qa-si-re-u* to the Cypriote *pa-si-le-wo-se*. The *basileus* in the kingdoms of Cyprus», in Deger-Jalkotzy / Lemos: 315-35.

-(2006b) «"Greeks", "Phoenicians" and "Eteocypriots". Ethnic identities in the Cypriote Kingdoms», in *Cyprus through the ages*, ed. J. Chrysostomides & Ch. Dendrinis, Camberley: 27-59.

-(2008) «Cultural and Political Configurations in Iron Age Cyprus: The Sequel to a Protohistoric Episode», *AJA* 112: 625-57.

Jeffery L.,

-(1961) «The pact of the first settlers at Cyrene», *Historia* 10: 139-45.

Karageorgis V.,

-(1994) (ed.), *Proceedings of the International Symposium CYPRUS IN THE 11th CENTURY B.C.*, Nicosia 1994.

-(1995) *Cyprus and the Western Mediterranean. Some New Evidence for Interrelations*, in Carter / Morris: 93-7.

-(2006) «Homeric Cyprus», in Deger-Jalkotzy / Lemos: 665-75.

Karageorgis J. & Masson Oe., (ed.),

-(1988) *The history of the Greek language in Cyprus*, Nicosia.

Killen J.T.,

-(2006) «The subjects of the *wanax*: aspects of Mycenaean social structure», in Deger-Jalkotzy / Lemos: 87-99.

-(2007) «Followers’ and ‘Watchers’ at Pylos and Knossos», in Alram-Stern E. / Nightingale G.: 263-7.

Kourou N.,

-(1994) «Sceptres and Maces in Cyprus before, during and immediately after the 11th century», in V. Karageorgis: 203-27.

Κουτελάκης Χ.,

-(2008) *Αιγείο και Χάρτες με ανατρεπτική ματιά*, εκδ. Ερίννη, Αθήνα.

Laffineur R. / Greco E., (eds),

-(2005) *EMPORIA. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*. Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004, *Aegaeum* 25.

Lane E. A.,

-(1933-4) *ABSA* 34: 161.

Langdon S. (ed.),

-(1997) *New Light on a Dark Age -Exploring the Culture of Geometric Greece*, Univ. of Missouri Press, Columbia/London.

Ledjgård H.,

-(1998) «The function and social position of the Mycenaean *qa-si-re-u*», *Minos* 31-32 (1996-1997): 371-8.

Lehmann G.A.,

-(1983) «Zum Auftreten von “Seevölker”-Gruppen im östlichen Mittelmeerraum –eine Zwischenbilanz», in Deger-Jalkotzy: 79-97.

-(1983) «Seevölker Gruppen in östlichen Mittelmeerraum», in S. Deger-Jalkotzy *Griechenland, die Ägäis und die Levante Während der “Dark Ages” vom 12. bis zum 9 Jh. v. Chr. Akten des Symposiums von Stift Zwettl (NO): 11-14 Okt. 1980: 81-5.*

-(1985) *Die mykenisch-frühgriechische Welt und der östliche Mittelmeerraum in der Zeit der “Seevölker”-Invasionen um 1200 v.Chr.*, Opladen.

Lemos I.,

-(2006) «Athens and Lefkandi: a tale of two sites», in Deger-Jalkotzy / Lemos: 505-30.

-(2007) «”... ἐπεὶ πόρε μύρια ἔδνα...” (Iliad 22,472). Homeric Reflections in Early Iron Elite Burials», in Alram-Stern E. / Nightingale G.: 275-83.

Maddoli G.,

-(1970) «Δάμος ε βασιλῆες», *SMEA* 12: 7-57.

Malkin I.,

-(1984-5) «The origins of the colonists of Syracuse: Apollo of Delos», *Kokalos* 30-1: 53-5.

-(1986) «Apollo Archegetes and Sicily», *ASNP*, ser. 3, 16: 61-74.

-(1987) *Religion and colonisation in ancient Greece* (Studies in Greek and Roman Religion 3), Leiden, Brill.

-(1989) «Delphoi and the founding of social order in archaic Greece», *Metis* 4: 129-53.

Μαραβέλιας Χ.,

-(2003) *Ο μυκηναϊκός δήμος*, διδ. διατριβή στη Νομική Σχολή Αθηνών (αδημοσίευτη).

Maran J.,

-(2006) «Coming to terms with the past: ideology and power in Late Helladic IIIC», *Deger-Jalkotzy / Lemos*: 123-50.

-(2007) «Πότνιος Ἀνήρ –Reflections on the Ideology of Mycenaean Kingship», in Alram-Stern E. / Nightingale G.: 285-98.

Marinatos S.,

-(1961) «Αλασία-Αλασυής και ο Ελληνικός αποικισμός της Κύπρου», *Πρακτικά Ακαδ. Αθηνών* 36: 5-15.

Μαζαράκης Αινιάν Α.,

-(2000) *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα.

-(2006) «The archaeology of *basileis*», in Deger-Jalkotzy / Lemos: 181-211.

McArthur J. K.,

-(1985) *The place-names of the Knossos tablets*, Salamanca.

Michailidou A. / Voutsas K.,

-(2005) «Merchants and merchandise: humans as a commodity in Aegean and Oriental societies», *Aegaeum* 25: 17-29.

Mieroop M.,

-(2005) «The Eastern Mediterranean in Early Antiquity», in *Rethinking the Mediterranean*, ed. W.V. Harris, Oxford U.P.: 117-40.

Mountjoy P. A.,

-(2005) «Mycenaean connections with the Near East in LH IIIC: Ships and Sea Peoples», in Laffineur R. / Greco E.: 423-7.

Muhly J. D.,

-(2005) «Travelling craftsmen: love ‘em or leave ‘em», in Laffineur R. / Greco E.: 685-90

Neumann G.,

-(1979) «Die Beischriften der Arkesilas-Schale», *ZPE* 33: 85-92.

Nibbi A.,

-(1973) «The identification of the “Sea Peoples”», in Crossland / Birchall: 203-7.

Nosch M.-L.,

-(2006) «More Thoughts on the Mycenaean *ta-ra-si-ja* System», in *Fiscality in Mycenaean and Near Eastern Archives, Studi Egei e Vicinorientali* 3, ed. M. Perna, Napoli: 161-82.

-(2007) «Eliten und Elitenbildung in der Mykenologie», in *Alram-Stern E. / Nightingale G.*: 299-310.

O'Connor D.,

-(2000) «The Sea Peoples and the Egyptian Sources», in *Oren*: 85-102.

Oliver J. H.,

-(1959) «Text of the so-called Constitution of Chios from the first half of the sixth century b.C.», *AJP* 80: 296-301.

Olivier J.P., Palaima Th.G., (eds),

-(1988) *Texts, Tablets and Scribes, Minos* Supl. 10.

Oren E. (ed.),

-(2000) *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, University Museum Symposium Series 11, University of Pennsylvania, Philadelphia.

Palaima T.,

-(1995) «The nature of the Mycenaean *wanax*: non-Indo-European origins and priestly functions», *Aegaeum* 11: 119-39 + plates.

-(2006) «*Wanaks* and related power terms in Mycenaean and later Greek», in *Deger-Jalkotzy / Lemos*: 53-71.

Palmer L.R.,

-(1963) *The interpretation of Mycenaean Texts*, Oxford.

-(1966) *Mycenaeans and Minoans*, London.

Πανταζής Β.,

-(1989) *Χάρτες και Ιδεολογίες*, «Κάλβος», Αθήνα.

- (1996) *Ομηρική Γεωγραφία και Ομηρική Εποχή I, Ο Εξομηρισμός της αρχαίας Ελλάδας και το πρόβλημα των Μυκηνών*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα.
- (1997) *Ο προσανατολισμός των αρχαίων Ελλήνων*. Διδ. Διατριβή στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα –αδημοσίευτο.
- (1998) «*Λιπαρός και λίπα. Η παράδοξη περιπέτεια δύο ομηρικών λέξεων*», *Κυμοθόη* 8-9: 93-128
- (1999) «*Ο Δίκτυς, ο Δάρης, ο Βεποιτ και το δόγμα του αρχαϊσμού των επών*», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 72: 62-6.
- (2001α) «*Η γενεαλογία στην υπηρεσία της πολιτικής στην αρχαία Ελλάδα. Η αξιοποίηση του επικού παρελθόντος στη Σπάρτη και την Μακεδονία*», Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Συμποσίου Γενεαλογικής και Εραλδικής Επιστήμης (29 Οκτ.- 1 Νοεμ. 1998), *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος*: 39-48.
- (2001β) «*Ομηρική γεωγραφία (αρχαία προβλήματα –νέα ερωτήματα)*», *Ερανός. Από τα Πρακτικά του Θ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια (2-7 Σεπτ. 2000)*, Ιθάκη: 429-54.
- (2006) *Όμηρος και Τροία –ερμηνεύοντας τα νέα ευρήματα*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- (2008) «*Οι μισθοφόροι ως φορείς πολιτισμικών ανταλλαγών κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και τον “Αρχαίο Μεσαίωνα”*», *Cultural Cross Fertilization of Southern Italy and Western Greece Through History*, Πάτρα 10-12 Σεπτ. 2007, επιμ. Σ. Παϊπέτης / Χ. Γιαννοπούλου, Πάτρα: 129-37.
- Petrakis V.,**
- (2004) «*Ship Representations on Late Helladic III C Pictorial Pottery: Some Notes*», *Inferno* 9: 23-9.
- Προμπονάς Ι.,**
- (1978) *Λεξικό της μυκηναϊκής ελληνικής, τ. I: ἄ - βέλεμνον*, Αθήνα.

Popham M. R. / Lemos I.,

-(1995) «A Euboean warrior trader», *OJA*: 151-7.

Reyes A.T.,

-(1997) «Notes on the Iron Age Kingdoms of Cyprus», *BASOR* 308: 65-8.

Risch E.,

-(1984) «Der kyprische Akkusativ Plural *kijonaus*», in *Athlon, Fs. F.R. Adrados*, Madrid I: 423-30.

Robinson E.S.G.,

-(1927) *Catalogue of the Greek Coins of Cyrenaica*, Oxford U.P.,

Rollinger R.,

-(2003) «Homer, Anatolien und die Levante: Die Frage der Beziehungen zu den östlichen Nachbarkulturen im Spiegel der Schriftlichen Quellen», σε Chr. Ulf: 330-48.

Rupp D.,

-(1987) «Vive le roi: The emergence of the state in Iron Age Cyprus», *SIMA* 77: 147-67.

-(1997) «Constructing the Cypriot Iron Age: Present Praxis; Future Possibilities», *BASOR* 308: 69-75.

Sandars N.,

-(1978) *The Sea Peoples*, London.

Shefton B.B.,

-(1954) «Three Laconian vase painters», *ABSA* 49: 299-310.

Shelmerdine C.,

-(2001) «The evolution of administration at Pylos», in Voutsaki S. / Killen J. (eds): 113-28.

-(2006) «Mycenaean palatial administration», in Deger-Jalkotzy / Lemos: 73-86.

Simon E. / Hirmer A.,

-(1976) *Die griechischen Vasen*, München.

South A.,

-(2002) «Late Bronze Age settlement patterns in southern Cyprus: the First Kingdoms?», *CCEC* 32: 59-72.

Starr Ch.,

-(1961) «The Decline of Early Greek Kings», *Historia* 10: 129-38.

Steier,

-(1927) «Silphion», *RE* 3A: 103-14.

Stella L.A.,

-(1965) «la Civilita Micenea nei Documenti Contemporanei», *Incunabula Graeca* VI, Πώμη.

Stylianou P.J.,

-(1989) «The Age of Kingdoms. A Political History of Cyprus in the Archaic and Classical Periods», *Μελέται και Υπομνήματα* II, Archbishop Makarios III Foundation: 373-530.

Thomas Eberhardt, (ed),

-(1987) *Forschungen zur aegaeischen Vorgeschichte. Das Ende der mykenischen Welt – Akten des internationalen Kolloquiums 7.-8. Juli 1984 in Köln*, Köln.

Thompson R.,

-(2006) «Mycenaean mo-ro-qa», in *Fiscality in Mycenaean and Near Eastern Archives, Studi Egei e Vicinorientali* 3, ed. M. Perna, Napoli: 225-40.

Tsetskhladze G., ed.,

-(2006a) *Greek colonisation. An account of Greek colonies and other settlements overseas*, in *Mnemosyne* suppl. 193, I.

-(2006b) «Introduction. Revisiting Ancient Greek Colonisation», in Tsetskhladze: xxiii-lxxxiii.

Uchitel U.,

(1990-1991) «Bronze-smiths of Pylos and silver-smiths of Ur», *Minos* 25-26, : 195-202.

Ulf Chr.,

-(2007) «Elite oder Eliten in den Dark Ages und der Archaik Realitäten und Modelle», in Alam-Stern E. / Nightingale G.: in Alam-Stern E. / Nightingale G.: 317-24.

Voskos I. / Knapp B.,

-(2008) «Cyprus at the End of the Late Bronze Age: Crisis and Colonization or Colonization or Continuity and Hybridization?», *AJA* 659-84.

Voutsaki S. / Killen J. (eds),

-(2001) *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States*, Cambridge.

Wachsmann Sh.,

-(2000) «To the Sea of the Philistines», in Oren: 103-43.

Waisglass A.,

-(1956) «Demonax, βασιλεύς Μαντινέων», *AJA* 77: 167-76.

Waldbaum J.,

-(1997) «Greeks *in* the East or Greeks *and* the East? Problems in the Definition and Recognition of Presence», *BASOR*: 1-17.

Wedde M.,

-(1999) «War at sea: the Mycenaean and Early Iron Age oared galley», *Aegaeum 19, Polemos II*: 465-77 + plates.

-(2005) «The Mycenaean Galley in context: from fact to idée fixe», in Laffineur R. / Greco E.: 29-37.

West M,

-(1997) *The east face of Helikon*, Oxford, 1997.

Whitley J.,

-(1999) «Tomb, Cult and Hero Cult», in N. Spencer: 43-63.

-(2002) «Objects with Attitude: Biographical Facts and Fallacies in the Study of Late Bronze Age and Early Iron Age Warrior Graves», *CAJ* 12.2: 217-32.

Wright J.C.,

-(2006) «The formation of the Mycenaean palace», in Deger-Jalkotzy / Lemos: 9-52.

Wundsam K.,

-(1968) *Die politische und soziale Struktur in den mykenischen Residenzen nach den Linear B Texten*, Wien.

Yamagata N.,

-(1997) «ἄναξ and βασιλεὺς in Homer», *CQ*47: 1-14.

Yon M.,

-(1997) «Kition in the Tenth to Fourth Centuries B.C.», *BASOR* 308: 9-17.

Zournatzi A.,

-(1996) «Cypriot Kingship: perspectives in the Classical Period», in Gschnitzer F. & Touloumakos I, *TEKMERIA: Contributions to the History of the Greek and Roman World II*, Thessalonica: 154-81.

-(2005) *Persian Rule in Cyprus. Sources, Problems, Perspectives*, E.I.E., Αθήνα.